

HOLMI

XIX. évfolyam 5. szám

2007. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Bene Sándor*: Eljutni Zágonba • 551
Jeles András: „Van nékem tsinos levelező
mesterem...” • 571
Sumonyi Zoltán: A fejedelem emlékiratából • 579
Petri György: Ház a hóban • 582
Perneczky Géza: Herbárium • 584
Rába György: Utóhang • 593
A kilincs viszontagságai • 594
Schein Gábor: (néma röptükkal) • 595
(kaktusz) • 595
Aczél Géza: medicin • 596
Bárány Tibor: „Zsidónak lenni Rómában
tárgyilagosságot jelent” (Spiró György
„Fogság” című regényének
értelmezéseiről) • 597
Aradi Varga Imre: Odüsszeusz emlékei • 615
Nagy Árpád Miklós: Classica Hungarica (II).
A Szépművészeti Múzeum Antik
Gyűjteményének története
a kezdetektől 1929-ig • 617
Judith Kuckart: Maria önkiloldóval
(*Nádori Lídia fordítása*) • 637
Acsai Roland: Rénszarvas-balet • 645
Bajtai András: A kislány • 646
Jenei László: Szellemek és szerelmek • 646
Beck Tamás: Olga • 651
Pirani alkonyat • 652

Centauri: Morgen és Norman • 652
Sajó László: [Az ember kibotorkál] • 659
Tüdőszalon • 660

FIGYELŐ

- Bodor Béla*: József Attila – az eszményi és a létező
(József Attila összes versei I–III.
Közvéteszi Stoll Béla; József Attila
levelezése. Összeállította H. Bagó Ilona,
Hegy Katalin és Stoll Béla; Idesereglik,
ami továtúnt. József Attila összes
fényképe. Szerkesztette Kovács Ida;
„És ámulok, hogy elmulok”. József Attila-
iratok. Összeállította, bevezette Varga
Katalin; Asperján György: Fogadj
szívedbe; Valachi Anna: „Irgalom,
édesanyám...” A lélekelemző József Attila
nyomában; Valachi Anna: „Amit szívedbe
rejtész...” József Attila égi és földi
szerelmei; „Mint gondolatjel,
vízszintes a tested”. Tanulmányok
József Attiláról) • 662
- Bazsányi Sándor*: Szépségek szakadatlan szózuhataga
(Kőrösi Zoltán: Milyen egy női mell?
Hazánk szíve) • 685
- Sárközi Mátyás*: Banyu levelei Minyuszkának (...or not
to be. Molnár Ferenc levelei Darvas
Lilihez. Összeállította Varga Katalin) • 688
- Mesterházi Mónika*: Székely Magdáról (1936–2007) • 691

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Bene Sándor

ELJUTNI ZÁGONBA*

1

„Eljutni Zágónba, különösen ünnepnapon, mikor nem jár a társaskocsi, bajos vállalkozás: a sepsiszentgyörgyi rendőrkapitánytól kapok engedélyt, hogy kocsit bérelhessek, s az engedélyhez végül, ügyel-bajjal, kocsi is kerül” – így kezdi a Mikes Kelemen szülőfalujáról szóló cikkét Márai Sándor 1942. szeptember 20-án a *Pesti Hírlap*ban, ahol ekkortájt hétről hétre tudósított a visszacsatolt országrészen tett körútjáról.¹ A bevezetés akár egy rodostói levélé is lehetne: tollpróba vagy stílusgyakorlat, mintha az írója készülne valamire. Végigmegy a falu főutcáján, s megáll cigarettázni a híres tölgyek alatt, amelyeket még Mikes apja ültetett a hagyomány szerint. Humphrey Bogart tudott így rágyújtani, ő tudta ilyen hanyagul lógatni a cigarettát a szájából, kissé félrehajtott fejjel, elegáns felöltőben. Egy kor közös díszletei és mozdulatai; de Casablanca, Rodostó vagy Zágón örök, legalábbis ma annak látszanak. Márai „a halott írótlárs vendégeként” Mikes titkát fejtegeti. Egy emberét, aki „ajándékba adta mindnyájunknak, a magyar irodalomnak, a könynyű, édes, készséges kifejezést, a magyar irodalmi nyelvet”; miközben neki magának „nem maradt semmije a világból, mely valamikor otthona volt, csak ennek a falunak a neve”. A tudósítót sodorja a pátosz: „Már csak Zágont szeretné látni, még egyszer! Ha kimondjuk ezt a szót: haza – megszólal lelkünkben Mikes hangja, s Zágónra gondolunk, a történelmi keleti országhatár e parányi falujára. [...] Ez a falu már jelkép, végzetes értelme van. Ez a falu, mely fölött egy halvány csillag ragyog. Mit mutat ez a csillag?”

Márai kétszer is nekirugaszkodik a válasznak. „A csillag ragyog valahol, Zágón felett; s egy nép tudja ezt, és mindig megtalálja e csillag halovány fénye mellett az utat sorsa titkosabb értelmé felé.” Hát persze – de hova is vezet ez az út? Zágónba, a valós földi faluba? A Hitler kegyéből visszafoglalt ezeréves határra? A „magyarság egységének öntudatába”? A bujdosójelölt tapogatódzik a közhelyek között – azután rátalál, ha nem is a végleges válaszra, de a saját hangján a saját gondolatára s vele együtt a Mikesére is: „...a sorsa, ez a magányos írói sors, melynek a honvágy volt egyetlen Múzsája, mennyire ismerős! A magyar író mindig egyfajta számkivetésben él: néha itthon, néha Rodostóban”. Katonai gép húz el a csillagok alatt; a riporter beleszív a cigarettába, és a füstkarika alól néz utána. *The beginning of a beautiful friendship...?*

A *Vírradat* című fasiszta kurzuslap névtelen tollnoka mindenesetre tudhatott valamit a magyar sors titkosabb értelmének hollétéről, mert rögtön a cikk megjelenésének másnapján lecsapott Máraira hipokrita irodalmárhumanizmusa miatt: „Az irodalom sohasem öncél! Sőt, éppen ellenkezőleg: mindig a leghathatósabb fegyver egy faj, egy nemzet és nem utolsósorban egy világnézet mellett. Ezt Márai Sándornak is tudnia kell, aki írói pályájának legelején, 1919-ben önmaga is fegyvernek tekintette az irodalmat. Mégpedig egy világnézet szolgáltatásban álló fegyvernek.”² Az a gyanúm, Mikes is találva érezte volna magát, ha ezt olvassa. Allongott volna az egyik lábáról a másikra. Mit is lehetett mondani erre?

* Előadasként elhangzott a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK új olasz kiadásának (Kelemen Mikes: LETTERE DALLA TURCHIA. A cura di Cinzia Franchi. Roma, 2006) bemutatóján, 2006. november 23-án a Római Magyar Akadémián. Köszönettel tartozom Csorba Lászlónak és Pálmai Nórának a felkérésért.

És ma mit lehet? Meríthet-e valaki érveket Mikestől, a Mikest faggató Máraitól, ha nem akar rögtön pisztoly gyanánt mondatokat lóbálni, elköteleződni ott, ahol nincs kedve vagy nincs hova? Átjárható-e az időbeli távolság a régi irodalomig, oda és főként: vissza? Márai kellemetlen kérdést tett fel a Mikes-értelmezés bejáratott tradícióinak. Az újabbnak azzal, hogy régies romantikával megint az irodalmit felülíró erkölcsi értéként tételezte az önszámkivetés, a távolmaradás politikai gesztusát, de legalábbis a politikai szituációból eredeztette a poétikai értéket (a honvágy mint Múzsza). A régebbinek pedig, amely tudni vélte a hazajöhetés politikai feltételeit (szabad ország, rendesen eltemetett mártírok), a talányos „*mindig*”-gel. Ez ugyanis fájó pontra tapintott. A Képviselőház 1906. október 23-án egyhangú szavazással eltörölte a Rákóczi és bujdosótársait hazaárulás és „*az igaz szabadság felforgatása*” miatt elmarasztaló 1715-i törvényt, majd egy hétre rá a kassai dómban eltemették a szabadságharc hazatért hőseit. A honatyák elégedettségére mégis árny vetődött, a temetési szónok magyarázkodásra kényszerült: „*Mikest azért nem hoztuk haza, mert nem hozhattuk haza. Az örmény temetőt, amelyben az ő hamvai is nyugodtak, mikor megtelt, felásták. Új sírhelyeket készítettek, és az összes csontokat egy nagy ossariumban helyezték el. Közel háromezer örmény csontjait tartalmazó közös sírból ki tudná ma kétségtelenül megállapítani, melyik Mikes teteme?*”³

Thaly Kálmánék még tekinthették sajnálatos véletlennek a dolgot. Nekem száz év távlatából úgy tűnik, hogy nem volt egészen az. Az október 23. esetleg igen, de Mikes távolmaradása a saját dísztemetéséről már semmiképpen sem. És ha meg akarom válaszolni valahogy azt a kérdést, ami Márai '42-es cikkéből ma is élő, s talán soha nem volt ennyire aktuális, mint éppen most (ha nem ide, akkor hova is vágyik az emberben a honvágy?), abban sokat segíthet egy máig nyílt irodalomtörténeti kérdés újragondolása. Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?

2

A régi magyar irodalomnak is vannak bestsellerei.⁴ Attól kezdve, hogy a LEVELESKÖNYV Kultsár István gondozásában, Festetics György titokban tartott anyagi támogatásával megjelenhetett, Mikes utóélete igazi sikertörténet volt. Az 1796-os pozsonyi országgyűlésen Kultsár valóságos mozgalmat indított a levelek körül, felolvasást szervezett; a felvilágosodás és a reformkor költői, Vitkovics, Kölcsey, Vörösmarty már a Mikes által örökített Rákóczi-képet építették be műveikbe. A Mikes és Rákóczi alakjaiban megtestesült függetlenségi hagyomány irodalmi és politikai kultusza összefonódott a következő évtizedekben.⁵ A szokásos vershelyzet az aposztrophé: Mikes beszél a fejedelem sírja fölött. Vörösmartynál (MIKES BÚJA, 1826) így:

„*Ím, élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás,
És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik,
Elmondom neki: »Itt nyugszik fejedelme hazádnak,
Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.«*”

Két évtized múltán Lévay Józsefnél (MIKES, 1848) pedig így:

„*Ah! Mért nem szállhatok hozzád, szülőföldem,
Mikor minden bokrod régi ismerősem!
Mért vagy szolgaságban, gyászos rabigában,*

*Oly hosszú időkig?!
Ha feléd indulok, lelkem visszatartja
Az édes szabadság bűvös-bájos karja.
Vissza mind a sírig.”*

Az önkényuralom idején politikai emblémává vált a nem alkuvó ura mellett kitartó Mikes alakja (Kultsár után Toldy teszi közzé másodszor a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK-et 1861-ben!). A kiegyezés kora azonban csak a szavakat őrizte meg, a Lévay-vers szellemét nem. Daliás idők voltak; párjukat ritkító pohárköszöntőkben lehetett felröptetni a makacsul soha haza nem tért Rákóczi-hívet és a Ferenc József országában borsodi alispánságig emelkedő ősz poétát egybecsirizelő képzavarokat. Beöthy Zsolt, a két lábon járó hivatalos irodalomtörténet-írás például így vágta ki a rezet az agg Lévay miskolci jubileumi ünnepségén, 1911-ben: „*A magyar költészet fejedelmeinek udvarából, a korszorúsok közül, kik költészetünkben az egységes és teljes magyar szellem győzelmét kívívták, dicső társaid közül egyedül maradtál [...] Ime reád szállott az ősz Mikesnek básbugi tiszte...*”⁶ Érdemes még a kort és stílt fzelgetni; a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK 1906-os díszes EMLÉKKIADÁS-áHOZ írt tanulmányban Beöthy hasonló remekléssel kápráztat el: „*Mikes Leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: haszonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melancholiájával megillető, szívbéli gyönyörűséget kínálva mindenek előtt és mindenkinek [...] benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival: egy léleknek a képe...*”⁷

Ne gondoljuk, hogy a dolog egy mosollyal elintézhető volna. Kosztolányi Mikesesszéje éppúgy ennek a sarkantyús-díszkardos írásnak az adója („*Mikes azonban ezekben a levelekben egyebet is ránk hagyott [...] egy lélek arcképét*”),⁸ mint ahogy Babits Lévay-bűcsúztatója is ezt a motívumot variálja: „...*hálával tartozik neki minden magyar ember, mert érzelmi nevelésünkben vett részt olyan versekkel, mint a Mikes [...] mert igéi gyermekkorunk igéivé s lelkiünk részeivé váltak. [...] A Mester azt adott nekünk, ami a legnagyobb ajándék: egy lélekdarabot*”.⁹ Ugyanez a lélekdarab ott volt természetesen Adyban is, aki éppen a miskolci díszünnepség kapcsán emlékezett vissza „*legényedő diákkorá*”-ra: „*Akkor este [...] elolvastam a Lévay Mikes-versét, és sírtam, bomlottan sírtam. És ez nem neuraszténia, ha valaki közbevetné, de egyszerű magyarázata, hogy az emberből még hit nélkül is visszacsong az, amit gyermekkorában szentül beletanítottak.*”¹⁰ Ha jól meggondoljuk, Márai zágoni útlevele is – a címe: CSILLAG (!) – a Lévay-vers egy motívumát („*Zágon felé mutat egy halovány csillag*”) szökteti ki a romantikus sémából, és próbál új helyet, jelentést keresni neki.

A Nyugat-kor írói számára tehát Mikeshez a romantika kultuszán keresztül vezet az út, s bár tudatuk mélyrétegében ott marad a fiatal Lévay pátoszos látomása, mégis az ő kezükön fordul a Mikes-hagyomány új irányba. A szabadságharcos ellenálló helyett a nyelvművész Mikes, mint az írás gyönyörűségét önmagáért is élvező új írói szerepfelfogás megteremtője (Szerb Antal szavaival: az „*íz-ig-vé-ig könyvember*”)¹¹ kerül a Nyugat címlapjára.¹²

Az 1960-as években, száz évvel Toldy kiadása után, a Mikes-recepció új aranykora nyílik, megindul Hopp Lajos gondozásában a kritikai kiadás, lassan láthatóvá válik a terjedelmében is hatalmas fordítói életmű, de a Nyugat által örökített értelmezői mátrix, a csak ember, csak író (esetleg: realista, kora felvilágosult, világias szellemű író) sablonja szinte érintetlen marad. Barta János magisztrális tanulmánya 1966-ban a filológusok felfedezését (paradox módon a fiktív levelek ötletét egy valós misszilisgyűjte-

mény, Bussy Rabutin gróf és unokahúga, Madame Sévigné évődő, bizalmas levelezése adta) a filológusok intenciói ellenére is¹³ arra használja, hogy valószínűsítse: a LEVELESKÖNYV, legalábbis nagyobb részben, tudatos, regényszerű alkotás, két cselekményszál, a gáláns-udvarló és a bujdosók életét elbeszélő, összeszövésével.¹⁴ Cs. Szabó László 1967-es esszéje pedig végképp lezárja az értelmezői hagyomány *Nyugat* előtti és 1867 utáni fejezetét: „...felejtjük el a tengerparti búsulót, amivé érzelmes, fogatlan kuruckodással átfestették a Kiegyezés után. Bízunk magunkat a tudósítóra, aki örmény lakodalmat lát, tud görögök és zsidók házi szokásairól, s végre közelből: otthon ismeri meg a törököt”.¹⁵ Cs. Szabó az, aki talán a legnagyobb meggyőződéssel érvel Mikes európai irodalmi rangja mellett („több fejjel kimagaslik az egykorú magyar provincializmusból [...] ő a nyugatnak is átadható kevés régi klasszikusaink egyike”),¹⁶ ám a kultúrhéroszi képzeteket rögtön el is osztja egy csípős párhuzammal: „Vannak nála nagyobb írók, de van-e vonzóbb? A jó szerencse kétszázötven év előtt Hunyady Sándor pletykaéhségét keresztelte Tamási Áron eszejárásával ebben az emberben.”¹⁷

Emblematikus megfogalmazás. Mikest azért lehet szeretni, s tényleg azért szerették sokan, mert nem nagy. Pontosabban: nem *túl* nagy. Nem magányos óriás, hanem egy álombeli, elképzelt szalon házigazdája, a nyájas társalgás hajlamának élesztője, a Magyarországon ekkor még jószerével ismeretlen franciás irodalmi kultúra megteremtője a Márvány-tenger partjának eldugott kisvárosában. Amolyan literátor Sancho Panza a fátum, a predesztináció és a politika nagy kérdésein töprengő Rákóczi mellett; vagy amint Barta János írta: „nem különösen mély és nem is nagy szemhatárú [...] *De gazdag, eleven, mozgékony, a kedély csak úgy árad belőle*”.¹⁸ Az ízig-vérig könyvember, aki Szerb Antal szerint „egyike a legvonzóbb, legszeretettelőbb magyar embereknek”,¹⁹ természetesen nem politizál. Az apolitikus „irodalmi író” Mikes körül (akit az emigrációban maradásra kizárólag személyes érzések késztettek, azután kénytelen-kelletlen ott ragadt) az elmúlt évtizedekben úgy tűnik, felrobbanthatatlan az irodalomtörténeti konszenzus. A vallásos író vonásai, s egyáltalán, Mikes vallásosságának kérdései, Zolnai Béla úttörő tanulmányai,²⁰ majd a fordításokat kiadó, kommentáló tudósok minden erőfeszítése ellenére,²¹ az érdeklődés peremvidékére szorultak, mint a megnyugtató képet zavaró anomáliák, a vallásos Mikest a politikus Mikessel pedig meg sem próbálta senki összefüggésbe hozni.²² Szinte kivétel nélkül az összes értékelés ugyanazokból a motívumokból építkezik. „Mikes Kelemen nem politikai véralkat. Úgy rémlik, érzeke sincs hozzá, színvak iránta” (Kosztolányi Dezső);²³ „Hűségese szolgálja volt fejedelmének, de a Rákóczi-felkelés eszmei tartalma nem foglalkoztatta” (Szerb Antal);²⁴ „...nem az eszmék embere [...] nem érti meg Rákóczi hűségét a szabadság eszméje és a szabad haza iránt” (Barta János);²⁵ „Ha [...] nem kerül ifjú fővel II. Rákóczi Ferenc udvarába, békés, boldog idill közepette telik élete a zágoni udvarházban” (Féja Géza);²⁶ „Az emlékirat egyes szám első személyű beszélő-helyzetét úgy örizte meg és tette derűsen könnyeddé, hogy teremtett hozzá egy visszabeszélőt, felelőt is, »P. E. grófnő« személyében. [...] Íme a »két kuruc beszélget« politikán inneni fiktív poétikai helyzete” (Kovács Sándor Iván).²⁷ Sorolhatnám a különböző formulázásokat, de ismét Cs. Szabóé bizonyul a motívumokat legteljesebben összefogónak: „Mikes társaságában változatos, mulattató és poétikus az unalom. Gyermeki bizalma a gondviselésben s közönye a politika iránt közös hatással megmentette a belső hullástól és végső összeomlástól; a keserűség csak felületi, s nem rágcstal, mint társainál, a szűv gyökerén. Mit neki zászló, nyugodjék az eszme, hagyják békén a szabadsággal. Őt a személyes hűség sodorta ki, a kutyahűség tartja épségben a lelkét, amíg él a fejedelem, halála után pedig a pietista beletörődés.”²⁸

Egy gyakran látogatott tárgy esetében minden szónak van forrása, a szerencsétlen „kutyahűség”-nek is, amit Benedek Elek írt le először a NAGY MAGYAROK ÉLETÉ-ben, még

a századelőn, persze csupa jó szándékból.²⁹ (Végül is hogyan másképp fejzethette volna ki Mikes az eszményeihez való ragaszkodást, ha nem az eszményi fejedelemhez való ragaszkodással? Szerette volna helyette Ónodot, Majtényt, a marakodó, egymást is folyton eláruló, gyártási hibás főkurucokat? Esetleg a forradalom élcsapatát, a tiszaháti srácokat?) A fentebb citált két esszé, Bartáé és Cs. Szabóé, mégis ezt a kutyamotívumot (a kutya nemcsak hűséges, de szerény és apolitikus is) fejleszti tovább némileg szokatlan irányban. „*Akárhogy unta* – írja Cs. Szabó a sikertelen török hadjáratból a Márvány-tenger partjára megtérő Mikesről –, *gyökeret eresztett Rodostó sanyarú földjébe. Kísérteties, hogy öregkori leveleiben, tudtán kívül (de hátha emlékezéssel a tudat alatt?) úgy beszélt, mint az a két magyar gályarab, akit közel negyven esztendeje, először hajózva Rodostó felé, fölfedezett az evezőhöz láncolva.*”³⁰ A fatalista gályarabokra való célzásnál még egyenebben fogalmaz Barta János, aki szerint Mikes, idő jártával, lényegében *megtagadta* a szabadságharcot, az egészet pusztán a „*nagyravágyás*”-nak tulajdonítva.³¹ Mikes a kényszeresen realista beletörődés és az árulás (esetleg: moralizáló felülemelkedés) határán – ez azért egy picit talán túlzás. A személyes motivációkat – azt, hogy melyikük miért látta így, itthon és távol a hazától, tíz évvel '56 után – érteni vélem. De azt hiszem (már ha az „igazság” ilyen irodalmi ítélkezésben egyáltalán jelent bármit), hogy egyiküknek sincs egészen igazza.

3

Aki nem akar hazajönni, az nem jön haza. Néha a romantikus közhelyeknek is van alapjuk; sőt, néha szilárdabb annál, mint amit maguk a hangoztatóik hisznek róluk. A Rákóczit és Mikeset páros ikonná stilizáló romantikus függetlenségi szemléletet mindig zavarta, hogy az egykori hű kamarás, fejedelme halála után néhány évvel, kegyelemért folyamodott a frissen trónra lépett Mária Teréziánál. Az uralkodónő a legenda szerint megalázó módon söpörte le az asztalról a kérvényt: „*Ex Turcia non est redemptio!*” (Törökországból nincs megváltás!) Csakhogy a legendát, úgy tűnik, Mikes maga forgalmazta. Az a bizonyos folyamodvány soha semmilyen Habsburg-levéltárból nem került elő, az uralkodónő szájába adott szavak kizárólag Mikes leveleiből ismertek. Érdemes végigfutni az ismert dokumentumokon a sejtés igazolására.

Mikes az 1723. december 19-i levelében említi, hogy üzenetet kapott édesanyjától, „*aki is írja, hogy gratiát szerez, ha bé akarok menni, és hogy az uram [Rákóczi Ferenc] halandó lévén, holta után mire juthatok idegen országban.*”³² Mikes anyja, Torma Éva, még 1720-ban folyamodott Károlyi Sándorhoz, hogy járjon közben az udvarnál fia érdekében, „*minthogy ez nem olyan notabilis személy, ki valami rossz szándékból ment volna el.*”³³ Két év elteltével fiának írott leveléből kiderül, miért is késett a kegyelem: „*...a gratiát minjársát megszerzem, de még kedvedet nem látom s akarodot, addig semmiben nem munkálódhatom, mivel azt mondják, hogy addig nem szereznek, még nem tudják, van-e kedved vagy nincsen.*”³⁴ Azaz Mikes nem volt hajlandó kegyelmet kérni, pontosabban politikai bűnbánatot tanúsítani a majtényi kiegyezőnél.

A második alkalom a bujdosó ötvenéves korában jön el: VI. (magyar királyként III.) Károly halálával férfiágon kihal a Habsburg-uralkodóház, az európai politikában sokan nem akarják elfogadni a nőági örökösödést, a helyzet ismét képlékennyé válik. Mikes eleinte reménykedik a hazatérésben: „*Az ó törvényben, akik levelesek voltak, visszamehettek a főpap halála után. Hát mi várhatjuk-e azt? Erre a hírre nézve százféle gondolatok jönek eszemben, de talám egyik sem leszen úgy, amint gondolom, azért hagyjuk arra a nagy cselekedés gázdára*” – írja 1740. november 19-én.³⁵ Majdnem egy év telik el, amíg (1741.

szeptember 15-i levelében) visszatér a témára, ekkor azonban már kesernyés humorral: „*Tartozunk meghálálni királynénak hazánkából való kirekesztetésünket, mivel ott az élet fogyatkozatására több ok vagyon. Itt nincs bajunk se tisztartóval, se számvetővel, a perlekedésben a fejünk nem fáj, a kvártélyos nem szorongat [...] a más sorsát, tiszttségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük; gondolom, más sem irigyli a miénket...*”³⁶ Hogy mi történt a két dátum között, arra Mikesnek egy két évtizeddel későbbi misszilis leveléből lehet következtetni: „*En ennek előtte húsz esztendővel sollicitáltam volt a gratiát az itt lévő ministernél, de csak a' volt a felelet: nec nominetur in vobis.*”³⁷ Azaz: Mikes valószínűleg szóban tapogatózott a portára küldött bécsi követnél, aki elutasító volt – ezek után már sor sem került az írásos kérvény elküldésére. És ez még a jóhiszemű interpretáció, ugyanis a „minister” akár egyházi személyt is jelenthet, a latin válasz pedig a hétköznapi értelmén túl („szó sem lehet róla”) valójában idézet. Az efezusi levélben Pál írja: „*Parázna-ság és akármely tisztátalanság vagy fősvénység ne is neveztessek ti közöttetek, amint szentekhez illik.*” („*Fornicatio autem et omnis inmunditia aut avaritia nec nominetur in vobis sicut decet sanctos.*”) A korabeli szóhasználatban a paráznalkodás (*fornicatio*) ámulást is jelentett.³⁸ vagyis a megtért közösség, ez esetben a többi száműzött által képviselt ügy elárulását. Nem kizárt, hogy Mikes ezúttal is játszik a szavakkal, saját lelkiismeretének szólamát adja a „minister” szájába.

Végül aztán 1760-ban, mikor levelet küldhet mostohaöccsének, Boér Ferencnek, ismét csak elutasítja a kegyelemkérés lehetőségét, amelyre az otthoniak buzdítják: „*Kedves öcsémuram, ex Turcia nulla redemptio. Már én azt régen próbáltam, de az irgalmasságnak kapuja érdemem szerint bészartott előltem. [...] Mivel soha csak gondolattal sem vétettem a Felséges fejedelmünk ellen, tisztelnem kell büntetésit, mint igazságost, és kérem Istent, hogy az esztendőjéhez sok dicsőséges esztendőket ragasszon.*”³⁹ A földi hatalom korlátait leleplező írónia éppoly nyilvánvaló, mint a húsz évvel előbbi levélben.

Azt hiszem, a fentiek alapján nem túlzott a következtetés: Rákóczi hű embere egyszerűen nem akart hazajönni. S korántsem hinném, hogy azért nem, mert belekeseredett, beletört volna a bujdosás éveibe, esetleg elítélte volna fiatalsága eszményeit. Akik emellett érvelnek, a Rákóczi József 1737–38-i hadjárataról írott levelek szarkazmusára szoktak hivatkozni.⁴⁰ Való igaz, Mikes következetesen *komédiának* nevezi a félresikerült vállalkozást. Rákóczi Józsefet „*felkaftányozzák*”, hitlevelében a szultán „*erdélyi fejedelemnek üsméri lenni a fejedelmet*”,⁴¹ arra az esetre, ha sikerülne elfoglalni Erdélyt a Habsburgok és a Török Birodalom újrakezdődő háborújában. Mikes keserű kommentárral érzékelteti, milyen megalázó szerep jut a nagyhatalmi érdekek hálójában vergődő emigránsoknak, hogyan fordul el tőlük a szerencse, hogyan kergetik a nagyvezírt, aki mindig előbb szedeti fel a sátrát, mint hogy „*szemben lehetnének*” vele.⁴² Persze hogy megkönnyebbül, amikor a rongyos bujdosók és az Erdélyből hozzájuk menekült köztörvényes bűnözők társaságában nem kell hazatérnie („*Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól [...] Most már bizvást elmondhatjuk, hogy vége vagyon a komédiának*”).⁴³ Csakhogy Mikes fanyar rezignációja nem abból ered, hogy az eredeti célt és eszményeket feladta volna, hanem abból, hogy látja, az utódok nem tudnak felnőni azokhoz. A szó szoros értelmében *neveletlen* (mert fejedelmi nevelést nem kapott) Rákóczi Józsefből sosem lesz Rákóczi Ferenc, ám az előbbi alkalmatlansága nem jelenti az utóbbi elárulását. „*Csak úgy bánnak velünk – írja Mikes Csernavodáról –, mint a gyermekkel, és váz akarnak belőlünk csinálni, mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jó. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne, de most, hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.*”⁴⁴ Mikes joggal gon-

olja: *Ezek* ne is jöjjenek, *ezeknek* nem csinálunk forradalmas komédiát, mert ne adj' Isten, még győznek... Akkor inkább Rodostó.

A romantikus költők és a realista esszéisták vitájában alighanem mégis az előbbieknél volt igazuk. Mikes Kelemen azért nem jött haza, mert halott ura mellett, annak emlékét és sírját őrizve is bizonyosságot akart tenni: otthon nincs szabadság, akkor sem, ha az otthonmaradottak szabadságnak vélik azt, amiben élnek. Lássuk a Cs. Szabó által citált, 1720. április 20-i levelet, amelyben Mikes beszámol a fejedelem kíséretének áthajózásáról Jenikőből a végleges lakhelyükként kijelölt Rodostóba. A hajón figyelmes lesz az evezőt húzó gályarabokra, akik többnyire ki nem váltott („redemptiót” nem nyert) keresztény foglyok. „*Mindezekre azt mondaná kéd – szörnyülködik kedves nénjének –, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne suhajtsák. Mindazonáltal vannak mégis olyanok, akik azt a nyomorú életet megszokták. Mivel én beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőttől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehetne-é olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak ezt felelék erre: miért mennék mi már Magyarországon? feleségünk, gyermekünk talám már megholtanak, ott is mivel élnénk; itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot.*” A kommentár szavai egyértelműek: „*A való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlök, másként is gondolkodnám, ha helyettük volnék.*”⁴⁵ A gályarabok példája éppen azért került a *LEVELESKÖNYV* kiemelt fontosságú helyére, mert jelnek szánta az író: a rabságot mindig rabságnak kell tekinteni, Rodostóban nem eresztünk gyökeret, hanem „*suhajtozunk*”, „*aluszunk és a tengerparton sétálunk*”.⁴⁶ Elütjük az időt valamivel, amíg egyszer majd lesz hova hazamenni. De nem most. Még nem.

Hova is mehetnének? Otthon, a szomorú hazában, csúcsra jár a *Neoacquistica Commissio*, osztják a „gazdátlan” vált birtokokat és jövedelmeket,⁴⁷ reformálnak és racionalizálnak, önkéntes labancok bölcselegnek a szabadság definiálhatatlanságáról, a biztonság előrébbvalóságáról, s ha valaki kételkedne, megalapogatják a vállát (ugyan, api, a kurucok is mi voltunk... és tényleg, jórészt ők voltak). A külvilág szépen megbékélt ezzel a Rodostó-helyzettel, már semmi sem fekete-fehér, mint amikor lengtek a zászlók *pro libertate*, és a „külföld”, a „nagy hatalmak”, a „szabad világ” és egyéb tényezők folytonosan kínos állásfoglalásokra kényszerültek, arcukba lévén tolvaj a nemes magyar nemzet felszakadt sebei. Most minden és mindenki azt sugallja: keep cool, boys, minden rendben, nem kell semmit túlzottan mellre szívni. („*Reánk pedig most nincsen szükség, az elmúltot elfelejtették, és a hatalom a kezekben lévén, jövendőre nem hajtanak.*”)⁴⁸

A kérdés a rodostóiak számára az lehetett: hogyan lehet ezt túlélni úgy, hogy ne csonkuljon bele a lélek? A feladat első renden: „*Az idő jól eltöltésének módja.*” Véletlen-e, hogy Mikes első fordítása tárgyául éppen ezt a francia művet választotta?⁴⁹ Az íródeák edzésben tartja magát, gyakorolja a mintha-élet törvényeit.⁵⁰ Ha valaki, akkor ő tudja, hogy a „restség” bűnének melyek a következményei: „*A munkához való unalom, a sok álmom, valamely nehéz dolgoknak elkezdéséhez való félelem, az igazságnak megutálása, sőt még az olyat is, aki arról beszél.*”⁵¹ Márpedig ő másról sem beszél. Csakhogy ez az igazság mindig relatív, igaz is meg nem is, ezért nem könnyű formát találni a számára.

Talán ezért esett a választása a levélműfajra, mint ami a legjobban megfelel a célra. Elmélkedés, exemplum, erotikus novella, lélekelemzés, vallásos intés, jelenkortörténeti tudósítás, anekdota – szinte minden belefér, és hajlékony keretet kínál a munkára, ami Mikes számára egyenlő a szemlélődéssel. (Érdemes megfigyelni: Mikes maga az íráson kívül vagy semmit nem csinál, vagy ha igen – vadászat, fürdő, hadjárat –, akkor az terhére van.) A túlélőcsomag legfontosabb darabjai kétségkívül az ironia és az önironia. Ránéz a többi nemzetre, görögökre, törökre, örményre, zsidóra, túl a megszokott

sztereotípiákon felfedezi sajátosságait, észreveszi a másikat, és ezáltal tükörre tesz szert, amelyben magát szemlélheti – majd eljuttatja a tolerancia kifordítását, szatírárt szerkeszt a kikeresztelkedésével Rákóczi rászedő és belőle pénzt kicsaló „*számár zsidóról*” (a következtetés: „*a zsidónak nem kell hinní*”),⁵² jóízűen falatozza a disznót a török hajóján, és kineveti a kapitányt („*amicsoda jó muszalmán volt, talám el is adta azután a hajóját, hogy tisztátalanná lett volt a disznóhústól*”).⁵³ Hosszú fóliánsan szidalmazza a görögöket, s különösen a görög nőket,⁵⁴ buzgón bizonygatja: az erdélyiek többet érnek mindenkinél, különösen az erdélyi nők,⁵⁵ és felajánlja nénikéjének: tudós könyvet ír majd a világ legjobb étkéiről, az erdélyiek kedves káposztájáról.⁵⁶ Erotikája csak kvázi-erotika, visszafogott „udvarlásával”, P. E.-nek címzett kétértelműen gáláns bókjaival érzékelteti, hogy ebben a helyzetben a szerelem is csak jelzés lehet – Kőszeghy Zsuzsi elvesztését túléli, és nem tűnik úgy, mintha belefeszült volna a megszerzésébe. Egy gonddal kevesebb.

A humor tőkesúlyát a szokatlanul egyenes szókimondás, egyfajta ösztönös realizmus adja meg. A finoman lebbenő erotikus célzásokat a saját és nénye vaskos fizikai jelenvalóságával egyensúlyozza, egész katalógust lehetne összeállítani az „egészségért” aggódo levélzárataiból. (Az egy Bethlen Miklós kivételével szinte nincs is más a régebbi magyar irodalomban, aki testileg ennyire erősen jelen volna a saját szövegeiben, mint a magára folyton figyelő, de törhetetlen egészséggel megáldott Mikes.)⁵⁷ A hazáját-nyelvét felejtő Horváth Ferencen kesernyően élcelődik („...*aki 43 esztendő töltsz idegen országban, azt is elfelejti, hogy hová való*”), de az élcet ellenpontozza is, a saját félelmével („*Itt mi már úgy vagyunk, mintha mindenkor itt laktunk volna, és mintha mindenkor itt kellene lagnunk. Már nem csudálom, mikor hallok másoktól, hogy a hazáját elfelejtheti az ember...*”).⁵⁸ Helyeslően említi a török próbaházasság intézményét („*Szeretném tudni, hogy mit mondanának erre a mi erdélyi asszonyaink? fogadom, hogy sok mondaná: placet*”).⁵⁹ A „papokkal” ellentétben semmi kivetnivalót nem talál Esterházy Antal balkézről való esküvőjében a lengyel asszonnal („...*az asszony elegendő szép, igen szép természetű, ifjú, és a mulatságot szereti; nekünk ilyen kell az unadalmas Rodostóra*”).⁶⁰ S általában is az a nem titkolt véleménye, hogy a nők el- és megosztását a szexuális szükséghez, nem pedig a pályázók vagyoni helyzetéhez kellene igazítani. (Zsuzsit végül azért sem kaphatja meg, mert nincs rá pénze – „*non habet pecuniam*” –, az öreg Bercsényi egyszerűen elvásárolja előle a feleséget.)⁶¹

Külön kis tanulmányt érdemelne az önsajnáló pátosz kíméletlen irtása. Amikor „édes nénye” lamentálni kezd maguktól értetődő dolgokon („*azt írod, néném, hogy a hitetlenség, kételkedés és az a fekete irigység csak velünk bujdosik, mintha ők sem maradhattak volna az országban*”), helybenhagyja, Mikszáth módjára („*e' mind igaz és úgy vagyon*”) – utána pedig szarkasztikus humorral és realiztikus érvekkel megmagyarázza („...*én azt gondoltam, hogy e' mind csak attól vagyon, hogy a bujdosóknak semmiben sem telik, és könnyen megunják a bujdosást. Foglalatosságok kevés lévén, az időt elunják, és ha együtt laknak, magokat is elunják, és csak mindenkor egymás ábrázatját látni, azt is elunják, így végtire is csak az unadalomból származnak a feljebb említett beste kurafiak*”).⁶²

Kosztolányi írta Mikes prózájáról: „*Ha a vers a lélek legteljesebb kitérülése és lemezelenítése, akkor a levélforma a lélek pongyolája*.”⁶³ A pongyola rafináltan erotikus lélekmutogató eszköz. A félig feltárás és félig eltakarás, a hiteles láttatás, majd a láttatás szubjektivitásának szándékolt felfedése különös élvezetet kelt az íróban és olvasóban egyaránt. Olvassuk Mikeset, de Mikes is olvassa az olvasóit (P. E. bennünket is képvisel a dialógusban). A kölcsönös voyeurkodás érezhetően nem öncélú. A „*kontempláció kalandja*”, mint Balassa Péter mondja Márairól,⁶⁴ itt is valamiképpen az igazság keresé-

sére irányul, ami nem kimondható, hanem a szemlélődés előre kalkulálhatatlan élményeiben, álom és ébrenlét határán, a mesélés folyamatos aktusában tárul fel. („...*mi itt oly csendes nyugodalomban élünk, hogy úgy tetszik, mintha másutt mind megholtak volna, csak mi élnénk. Pedig ha jól meggondoljuk, mások élnek és mi csak aluszunk.*”)⁶⁵ Márai Szindbádjával ellentétben azonban, aki a „van is–nincs is” Magyarországhoz, a lelkekben élő hazához múlt időben, magyar irodalmi allúziók tengerén áthajózva közelíthet, Mikes elbeszélő technikájában az az egyedi, hogy nála szinte nincs múlt, csak a jelenről beszél, irodalmi utalásai pedig kizárólag világirodalmiak. Mégis, talán éppen a speciális, a hazai kontextusból kiszakított helyzetének köszönhetően sikerül belemesélnie a lelki Magyarország emlékkerébe egy új, addig ott nem volt tájat. Összetéveszthetetlenül erdélyit, ám ez az „Erdély” valahol egy képzeletbeli Párizs és egy valós Konstantinápoly koordinátái között lebeg, a tenger és a mindenütt magas ég alatt, elszabadulva a konvencionális képzelet toposzainak horgonyáról. *Ide*, a jövő irodalmi emlékébe, már akár haza is lehetne menni. Mikes „szabadsága” azonban nem pusztán nyelvi játék vagy költői invenció. Több, tágabb, magasabb is annál, mint amit akár a valóságos kurucok, akár a későbbi kuruc romantika gondoltak róla – s valamiképpen összefügg azzal a jellel, amit bujdosásával állítani akart (ő maga vagy hite szerint őáltala az Isten).

4

Ruha teszi az embert. Keservesen tudták ezt a mindenkori bujdosók, akiket elűztek, és akik önként mentek el, s mindegyiküknél keservesebben és mélyebben Márai. Az elmenők vetkőznek, és a kötöttségekből való kivetkőzés, a hazug rongyok vagy egyenruhák, a materiális vagy szellemi bilincsek ledobása eleinte szabadulásnak tűnik. De a ruhátlansággal nincs vége a vetkőzésnek.

„Az élet, amelyet élnek, minden nap lehúz róluk még egy leplet, még egy fátyolt, még egy bőrréteget... Ennek nincs vége. [...] És az idegenben, amikor már nincs útlevél, sem állampolgárság, amikor elkezdődik az a különös cigányság, ami úgy tör ki most az embereken, mint valamilyen fertőzés, ez a hatóságilag ellenőrzött nomádság, ez a sátoros bolyongás sivatagok között, amelyek országoknak és nemzeteknek nevezik magukat, de a valóságban már csak tömegek... Akkor egy napon le kell vetni [...] a hazugságot, az otthonról hozott személyiség hazugságát. S ebben van egyfajta nagy megkönnyebbülés, valamilyen nagy szemérmelenség és meztelenség... de van benne valami féltelmes is. Az ember egy napon úgy érzi, a személyisége lazul, felbomlik.”⁶⁶

A szabadság, a szabadulás egyszersmind a létezés megszűntét, a jelentés nélküliséget „jelenti”. Ha eltűnnek a sorsunk referenciái, ha megszűnik az eredeti kontextus, nem vagyunk többé. Az iszonyat, a tömegbe olvadás réme ettől kezdve ott lapul a mindennapjaink mögött, a *displaced person* véletlen halála vagy öngyilkossága pusztá formalitás.

Mikes szintén szabadul a maskarától, méghozzá a LEVELESKÖNYV talán legfontosabb pontján, közvetlenül Rákóczi halála után: „*Édes néném – írja 1735. május 17-én –, eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst.*”⁶⁷ A vetkőzés érezhetően megkönnyebbüléssel jár: a Rákóczi megkövetelte francia udvari viselet valamiképpen a ködbe vesző kuruc hazatérési reményekhez való ragaszkodást is jelentette, amelyekben Mikes már nem hitt, pontosabban nem akarta hinni, hogy emberi erővel, diplomáciai ügyeskedéssel elérhető lenne. A francia köntös egyszersmind a kuruc álmok mundérja is volt. Kérdés azonban, hogy a személyiséggel összeforrat székely ruhához fűződő bizalom nem vala-

miféle kezdetleges fokát képviseli-e a Márainál fordulópontjához érkező folyamatnak, a „hazugság” reflektálásának? Vagy ellenkezőleg: éppen Mikes „szabadulásának” tanulságaiból nyílik az értelmezést lehetővé tevő szélesebb horizont Mára dilemmájára?

A LEVELESKÖNYV futó olvasata csak a kétségeket, az (ön)ellentmondásokat szaporítja. Az a Mikes, aki elítéli gályarabok belenyugvását a jogtalan rabságba, nem is oly sokkal később hosszas „predikációba” bonyolódik a bujdosóélet haszontalanságáról, a „*hejábanvalóságra*” tékozolt drága időről: „*Hát minékünk nem volt-é példa előttünk? Volt, de tanoltunk-é rajta? Mások is csak úgy cselekesznek: megtanulják, de el nem kerülnek. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyughatatlanság és a nagyravágyódás. Felinek sincsen esziben az ország jova, de mindenik tele torokkal kiáltja a szabadságot. [...] Nem kellene soha egy jó hazafiának zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szín alatt.*”⁶⁸

Ez az a levél (figyeljünk a nagyravágyódásra!), amelyet Barta János a szabadságharc megtagadásaként értelmezett, s első pillantásra nem is alaptalanul. Sokan idézik Mikes 145. levelét is, amelyben életének talán legkeserűbb fokán szintén elítéli látszik saját eszményeit: „*...boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségüket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózza halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról.*”⁶⁹

Lehetne itt akár egyfajta „fejlődéstörténet” is kreálni, amely a nemzeti viseletben való boldog pózólástól (1735) a kegyelmi kérvény elutasítása utáni (1741) ironikus helyzetfelméréshez vezet, mikor Mikes végre „ráébred”: társaival együtt hálával tartozik a királynőnek, hogy az otthoni székely ruhás rabságtól megmentve a száműzötteket, a rodostói szabadságba rekesztette őket. De kegyelmi kérvény nem volt, s a levelek sokszori olvasása után is csak azokkal tudok egyetérteni, akik úgy vélik, hogy bár az egyes darabok különböző időpontokban keletkeztek, az egész szöveg mégis újra és újra revideált, folyamatos önreflexióval és javításokkal szerkesztett, egységes mű. Ha pedig így van, akkor mindenképpen magyarázatra szorul, hogy Mikes miért állítja és tagadja egyszerre a „szabadság” fontosságát? Lehet-e a két megközelítés egyidejűleg igaz?

Úgy tűnik, Rákóczi hatásának ezen a ponton döntő jelentősége van. Az ÉRTEKEZÉS A HATALOMRÓL a Mikes-leveleskönyv megkerülhetetlen szubtextusa.⁷⁰ Rákóczi egészen különleges, egyszerre modern és archaizáló politikai teológiát dolgozott ki benne:⁷¹ a két könyvre osztott biblikus szerkezet első felében a közjogi és természetjogi kérdéseket tárgyalja, a másodikban a szeretetre (*caritas*) épülő politikai közösség ideáját vázolja fel. Az első könyv, a politikai „öszövetség”, a szabadság fogalmát a rendi szabadságok (kiváltságok) értelmében kezeli, s közülük is kitüntetett figyelmet szentel az INTELMEKBŐL és a magyar közjogi hagyományból levezethető ellenállási jognak. A második könyv a politikai hatalmat az alattvalók és az uralkodó közötti folyamatos pneumatikus kapcsolattal, egyfajta politikai „szeretet-kommunikációval” legitimálja. Ne arra figyeljünk itt, hogy mennyire reális elképzelés volt ez. Rákóczi is tudta, hogy nem volt az. Hanem a tendenciára, az irányra, amely felé minden réalpolitikának tartania kellene: az uralkodó és a polgárok közötti hűség (*fidelitas*) az egyén (jelen esetben az uralkodó) és az Isten közötti hit (*fides*) megfelelője; mindkettő csak a mindkét részről kölcsönösen megnyilvánuló akarat (*voluntas*) hajtóerejével működőképes, amely akaratot viszont kizárólag az Istentől adott hatékony kegyelem (*gratia efficax*) teheti kommunikatívá, azaz szeretetté (*caritas*). Vagyis: a politikai közösség működésének alapja végző soron és a fogalom legtágabb értelmében, a szeretet (mint ahogy nem működésének foka is a szeretet hiányával arányos). Az államforma kérdése másodlagos: a paternalista monarchia mellett elképzelhető akár valamely arisztokratikus köztársasági for-

ma is, a politikai viszonyulás magját, a felfelé mozdító *caritas* elképzelését a technikai megfontolások nem érintik.

Ha számolunk vele, márpedig joggal számolhatunk, hogy Mikes alaposan olvasta és ismerte Rákóczi politikai teológiáját, akkor először is el kell vetnünk az apolitikus-ság téveszméjét. Nemcsak azért, mert Mikes „ótestamentumi” értelemben is használja olykor a szabadság fogalmát, hanem főként azért, mert *hűsége, szeretete* a fejedelem iránt, éppen a rodostói politikai filozófia alapján, első renden politikai fogalmak! Nem felülírják a szabadság közkeletű értelmezését, hanem kiegészítik, tágítják, olykor korrigálják azt. A fenti idézetek a tele torokkal kiáltott szabadságról, a nagyravágyásról, ilyen korrekciók lenyomatai. Másodszor be kell látnunk, hogy ez az összetett szabadságfogalom nem alulról, hanem felülről determinált, azaz nem jogi-politikai, hanem a Mikes számára érvényes teológiai gondolkodás keretei között nyer teljes jelentést. Mikesre, akárcsak fejedelemre, nagy hatással volt a szigorúan predestinációs janzenista kegyelemfelfogás.⁷² Jansenius és követői szerint az eredendő bűn miatt megromlott emberi természetben az akarás (a szeretet, a másik felé irányuló törekvés) képessége is meggyengült, s e meggyengült készségünket csak az isteni kegyelem állíthatja helyre bennünk. Más szavakkal: akarni, azaz szeretni is kizárólag a kegyelem segítségével képes az ember. A „szabad akarát” (*liberum arbitrium*) a jó választásában állna, de az ember a jót felismerni és szabadon választani is csak akkor tudja, ha Isten előzetes döntése alapján erre hitet és vele akaraterőt kap. Következésképpen az ember szabadsága nem lehet más, mint a legteljesebb Istenre hagyatkozás. Csakis ennek segítségével győzhetjük le a nagyravágyást, a hatalom önös kívánását (*cupiditas, concupiscentia*), amely persze nemegyszer a jogi, politikai „szabadság” retorikája mögé rejtőzik. Innen erednek a látszólagos következtelenségek, önellentmondások Mikes egymásra következő szövegeiben. Az imént idézett problematikus szövegrészek mindegyike a szabadság paradoxonjának terminusaival, a természettörvény és a racionálisan kalkulálhatatlan „elvégezés” oppozíciójával folytatódik. Az első: „...*ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta. Így mondhatni természet szerént, de keresztényi módon szólván, Isten rendelése, és meg kell csókolni a vesszőt, amellyel ostoroz*”.⁷³ A második: „...*soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet, noha a mennyei atyám előtt más okból kellett elhagynom*”.⁷⁴ A mostohatestvérének írt (fentebb már idézett) levelében szintén arra konkludál: „...*a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyiben tett vétekért szenvedem, hanem hogy úgy mondjam, az eredendő vétekért*”.⁷⁵

Végül: arra is érdemes figyelni, hogy ennek az egésznek, bármily különös, erős köze van a Márai által vázolt XX. századi problematikához. A SAN GENNARO egyik tanúságtevője, a *displaced person* társa így beszél: „*Amikor tervezgettünk, hogy elmegyünk külföldre, egyszer azt mondta, nem elég akarni... Az akarathoz kell valamilyen előgyújtás is [...] Előbb akarni kell azt, hogy igazán akarjunk valamit, és csak akkor lesz cselekmény az akarattól...*”⁷⁶ Egyike ez a sok folytatás nélküli, elejtett motívumnak a felszakadó vallomás sodrában, pedig akár az elbeszélés rejtett tengelyévé is válhatott volna. A létezése eredeti kontextusából kivetkőző, szabaddá lett hazátlan ember sorsa csak akkor fosztódik meg a jelentésétől, a vetkőzés akkor vonja maga után a személyiség felbomlását, ha hiányzik a lélekből ez a bizonyos „előgyújtás”, az akarás akarásának lendülete. Ha önmagát zárt személyiségként, a sors jelentését egy adott, eredeti kontextushoz való viszonyában, például a haza helyével határozza meg, bölcsőtől a koporsóig. Amennyiben az elvész, bármely új kontextusba való belépés csak a kulturálisan definiált újabb

kontextusok (az újabb hazák) öncsalásként való felismeréséhez vezethet, s e felismerés visszaható tanulsággal jár: az első, az eredeti kontextus „hazugságát”, illuzórikus voltát is bizonyítja. Márai azonban, bár levonja ezt a következtetést, prózapoétikailag nem érvényesíti.⁷⁷ A SAN GENNARO VÉRÉ-nek vallomásos elbeszélői pozíciója csak látszólag törik szét különböző tanúságtevők szólamaira (a nő, a pap, a rendőr stb.), ezen a mímelt polifónián egyetlen nagymonológ hangzik, a tömegbe olvadástól rettegő, modern, karteziánus egyéniség monomán önelbeszélése. Ha ez a személyiségtípus eltűnésre ítéltetett, legalább az üres helye „elmondható” egy kihalt műfaj dacos, tragikus pátoszu vállalásával: *sermo super sepulchrum*. (A logika azonosan működne egy halálra szánt nép, egy eltűnt kultúra üres helyére való rámutatás gesztusában; s mint tudjuk, működik is a HALOTTI BESZÉD-ben.)

Mikes viszont eleve lemond a *grand récit* lehetőségéről, s nemhogy emlékiratot vagy vallomást nem szerkeszt (mint Rákóczi), de még az önmagát állító ént legprimitívebb formában feltételező naplóműfajt sem vállalja. A levelek apró képei, a történetek, elmélkedések, a napi élet gesztusainak lenyomatai, az írás mint tevékenység folytonos önreflexiója, látszólag a koherens egyéniség tervének elejtését implikálják. Mindezt még meg is fejeli a szövegszervezés eleve dialogikus módja, az olvasói pozíció bevonása az írás játékába, sőt, a szerepcsere lehetőségének hangsúlyozása (Mikes is olvassa, olykor idézi a „kuzin” leveleit). A személyiség elvesztett egységét azonban egy másik szinten visszanyeri: a rejtőzködő Istennel dialogizáló én a maga esendőségével, bizonytalanságaival, következtelenségeivel már pusztán azért is létező és azonos önmagával, mert egy párbeszéd résztvevőjeként pozicionálja magát. Ami Márai számára a vég, az európai személyiség akarata-, határ- és identitásvesztése, az Mikes antropológiai pesszimizmusa számára a kiindulópont. A janzenista teológia szerint a sorsot jelentéssel felruházni képes akarás (tehát nem a szándék, hanem az intencionális állapot, az elme, a lélek valamire irányultsága, amelyből bármilyen szándék egyáltalán létrejöhet) csak az alapvetően megromlott emberi természetet reformálni képes kegyelemből származhat, amit kívárni lehet, kiérdemelni nem. A LEVELESKÖNYV rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye”: a várakozás. Mikes nem *törekszik* az Istennel való egyesülésre, hanem *várja*, hogy Isten megszólítsa. Más szavakkal: nem Rákóczi voluntarista miszticizmusa⁷⁸ felé mozdul, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét.

Nem lustaságról van szó. A passzivitás nem tétlen cselekvésnélküliség, hanem a viszonyulás kölcsönösségére való várakozás létezmódja, amelyben a kegyelemhez „szabadon” viszonyuló hit paradoxona csak a legfelső fokot képviseli. A mindent relációba állítás, a várakozás mint rejtett cselekmény mellett valószínűleg a Mikes-mű legfőbb szervezőelve. Szinte az egész LEVELESKÖNYV-et ide kellene másolni, ha csupán a tematikai pólusokat szeretné is valaki sorba állítani: Ázsia és Európa; férfiak és nők; álom és ébrenlét; rabság és szabadság, Magyarország (Erdély) és a mennyország, Rodostó és Zágón – a lista eltartana a konyha és a kancellária, az elefánt és a selyemhernyó, a valóságos erdélyi káposzta és a száj helyett a szemnek szóló török lakoma, az egymással felelős s egymás kizárólagosságát relativizáló keresztény és muzulmán dogmák összevetéséig.

Mikesnél minden viszonyba kerül mindennel; Rodostóban tanyázása lehet, hogy kvázi-élet, de nem jelentés nélküli: világa éppen ezekből a viszonylatokból, egyik-a-másikhoz-képest jelentésekből épül fel. Ami pedig csak rá jellemző, amiből összetéveszthetetlen hangja származik, az a viszonyítás *humoros* jellege. Ez nem automatizmus, hanem a világot történni hagyni passzív létezmód egyetlen aktív értelmezői

döntésének következménye. Mikes humora nem pusztán személyes habitusból adódó figurás beszéd vagy közösségre örökölt hajlam (székely mókázás), nem is pszichológiailag indokolt önvédelmi eszköz (az is persze), hanem önmaga léthelyzetének sajátos interpretációjából következik. Mikesnél az ember, amint az Isten szándékait kutatja, s tudni véli a saját helyét a teremtésben: *nevetséges*. Ebből az alapviccből azután egész világszemlélet bomlik ki. A nyájas élctől a gyilkos szarkazmusig széles skálán mutatkozik meg az emberi törekvések, vágyak, cselekedetek viszonylagos értéke (egymáshoz képest is, hát még az Isten szándékaihoz képest). Kőszeghy Zsuzsi például azért utazik el Bercevényi halála után, mert az ember akarata nevetségesen gyenge: „*Ha akarja, itt maradhatna, vagyis inkább az Isten nem akarja, hogy ő akarja.*”⁷⁹ Mikes még a saját doktorer kegyelemhitén is képes gúnyolódni. A humor ugyanakkor nemcsak irodalom, filozófia vagy teológia: közvetve politikai cselekvés is. R. Várkonyi Ágnes idevágó ötlete⁸⁰ mintha elveszett volna a szakirodalom tengerében, pedig valódi találat: Mikes humora közösségi használatra szánt humor, leveleit – ha nem is mindet és nem is mindenkinek – felolvasta vagy közreadta a száműzöttek szűkebb-tágabb körében. A nevetés, a nevetetés megtartója a szorult helyzetbe jutott bujdosóközösségnek, mert szüntelen viszonyulásra kényszerít. Megvéd nemcsak a bezárkózástól, az elnémulástól, a restség fentebb már felsorolt következményeitől is (álom, melankólia, az igazság hátrítása stb.), amelyeket együttesen ma depresszióknak neveznénk, hanem a dogmák, a zárt eszmerendszerek, bármely Eszme feltétlen követésétől. Ha csak ideig-óráig, de mindenkit véd a saját magában lapuló kuruc ellen.

Mikes szerint a bujdosók sorsával az Isten jelezni akart valamit. De talán nem csak azt, hogy senki ne hagyja el a hazáját, ha teheti („*csak a' léssen szerencsésebb, akit az Úr mintegy fogságban térszi a maga jószágában*”).⁸¹ Azt is, hogy a számkivetéssel járó *valódi szabadság*: folytonos viszonyulás és viszonyítás, *szabad* várakozás az általa rendelt cselekvésre és az általa küldött cselekvőkre; a kiszámíthatókon túli erők kémlelése, a végső dolgokról való beszéd, humorral, a hallgatás közelében.⁸²

5

Nem olyan régen Domokos Mátyás Ady-antológiája kapcsán⁸³ éppen ebben a folyóiratban kérdezett rá Kemény István azokra a kínos ügyekre, amelyeket a magyar irodalmi életben egy ideje nem szokás, nem illik feszegetni: „...*mit tudunk mondani okos gyerekeinknek, hogy ne hagyják itt végleg Magyarországot? [...] Van-e valami, amiért érdemes lenne itt maradnia a most felnövő nemzedékek legjobbjainak? [...] A kérdések önzők. De én még nem jutottam el az önzetlenségnek arra a fokára, hogy magam küldjem el a gyerekeimet örökre. Ráadásul épp eléggé patrióta maradtam ahhoz, hogy ne akarozzon kimondanom, amitől félek: ennek az országnak vége, ez a nép eljátszotta a maga történelmi szerepét, igen, a gyerekeim másutt boldogabbak lesznek. De érveim kevés van a maradás mellett. A legerősebb talán éppen Ady Endre.*”⁸⁴

A cikk sok mindenről beszél, irodalomról és másról is – talán nem teljesen méltányosan, de most azokra az állításaira emlékeztetnék, amelyek a *másról* szólnak: „...*ez az ország kisszerűségével, részvétlenségével, irigységével, kishitűségével, szolgálalkúságával, tunyásával, parlamentjével, sajtójával, nemzeti színházával, futballjával, egész önként vállalt provincializmusával fényesen bizonyította számomra, hogy turáni átok létezik, itt van bennünk és bennem is, közvetve én magam is tehetek a felsoroltakról.*”⁸⁵ Számos oka van, amiért ide jutott az ország, de ezen a gondolatmeneten belül az első helyen áll a zsidósággal va-

ló együttélés „*mesébe illő lehetőségének*” elpuskázása; az egymáshoz asszimilálódás, egy „*új nép produkálása*” helyett asszisztálás a vagonírozáshoz. „*Ha 1944-ben Magyarország képes és hajlandó lett volna megvédeni zsidó állampolgárai életét (amennyire egy világháborúban lehetséges), akkor Magyarország mindörökké beiratkozott volna a világtörténelembe. Nem így történt.*”⁸⁶ Ami különösen azért tragikus, mert a magyar nép identitásának magja, a magyar lélek alaphangja, aminek belülről hallott dallamára Ady a maga profetikus verseit írta, éppenséggel az „*Isten másik választott népe, a zsidóság rokona*”⁸⁷ szövegben sűrűsödik – a zsidóság elszállításával pedig óhatatlanul elszállítódott maga a küldetés-tudat is. A helyzet paradoxonja: éppen azok segédkeztek a deportálásban a legnagyobb buzgalommal, akik Ady küldetéses hangját készségi szinten, munkadalként sajátították el („...*bizony több ezer olyan ifjú szívben is továbbélhetett Ady, mely szívek pár évvel később Szálasi Ferencet is befogadták*”).⁸⁸

Amikor ezt először olvastam, furcsa bizsergés fogott el. Olyan, amilyen csak igazi Ady-versek vagy -cikkek olvastakor fogja el az embert. Az a kíméletlenség, amellyel Kemény István rögzíti a látéleletet, vigasztalóan hatott: 2006-ban, nyolcvanhét évvel a költő halála után, megjelent az utolsó Ady-cikk, amely még tudni látszik, ha negatív formában is, a küldetésről, és keserűen veszi tudomásul, hogy a „*vagy Ady, vagy menjünk innen*” vitában minden racionális érv az elmenetel mellett szól. Akkor *tehát*: lehet még egy kicsit maradni, hiszen „*az emberből még hit nélkül is visszazsong az, amit gyermekkorában szentül beletanítottak*”, és én azt tanultam (gondolom, Keménnyel együtt), hogy Adyt jobban szeressem, mint az okosságot.

Mit ad hozzá ehhez Mikes olvasása? Lehet-e alternatíva, mondjuk „*okos gyerekeink*” számára? Kizárólagos talán nem; de egy-két dolog azért tanulható belőle. Mindenekelőtt az, hogy vigyázzunk a magunk sorsának belemesélésével a másokéba. Ady azt a korai protestáns beszédmódot emelte vissza a magyar költői nyelvbe, amely az ószövetségi zsidóság történetét a magyar sors mindenkorai metaforájaként kezelte. Ez eredetileg egyszerű allegorizáló „*gép*”.⁸⁹ A kapcsolat, a pontos megfeleltetés a két nép történelme között rendkívül erősen működik egy pontig, Krisztus elfogadásának vagy elutasításának pontjáig – ott azután vagy eltérünk a zsidó sorstól (és megtérünk), vagy szétszórhatunk, mint a zsidóság. A gép ismétlő funkcióval rendelkezik, az érvelés mechanizmusát újra és újra fölhasználhatják a felkent és a fogadatlan prédikátorok, minden újabb szétszórtatás után és minden újabb nekigyürkőzés előtt. Pedig talán más viszonyulás sem elképzelhetetlen.

Mikes szintén használja a tradicionális tipológia eszközeit, de mindig jelzi a distanciát; s van egy levele, ahol lefegyverző szellemességgel és iróniával oldozza el a szoros metafora pányváját.⁹⁰ „*Szánj édes néném, szánj, mivel írni akarok, és nem tudom, mit. De kicsoda hírt tudnék innét a sátor alól írni?*” A bujdosók a füledt nyár elől kimenekülnek a házaikból, sátor alá gyűlnek a mezőn – s ez rögtön meglódítja a levélíró fantáziáját. Kik a sátorosok? A választék széles, de nem túl vonzó: „*Perzsia széllyin vagyon olyan nemzet, aki a pusztában sátorok alatt lakik, valamint nálunk a cigányok. Azok pedig mind tolvajok, és ezeket kürdöknek nevezik. Egyiptum széllyin is a szerencsének mind sátorok alatt laknak minden pereputyostól.*” A következő asszociáció ismerős terepre visz, az ÓSZÖVETSÉG vándorló zsidó népéig: „*De mi, édes néném, nem követjük ezeket, ha sátorok alatt lakunk is, hanem inkább a pátriarchákat, akik megmutatták vászonpalotájokkal, hogy az ember ezen a világon csak szarándok, idegen és útonjáró.*” A nők felosztásából kimaradt középkorú apródnak persze azonnal beugrik az idillek világa („*Édes néném, ha volna egy pásztorném, úgy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet!*”), de aztán Árkádiától mégis visszakanyarodik a zsidó–magyar párhuzam ösvényére, hogy leszámoljon az illúziókkal. A pátriárkák

pásztornépe szabad – körülbelül úgy, mint a rodostói kempingezők („*az unadalmas sok perlekedéstől mentek voltak, a sok udvarbíró, számtartó, kolcsár nekik nem alkalmatlankodtak*”), de a párhuzam ezzel véget is ér. A pátriárkák népének szabadságához gazdagság járt („*most megnevetnők, hogyha látnánk olyan pásztornéket, akik aranyfülbenválót viselnek; mostani időben aztot nem jóvallanám*”), a gazdagsághoz pedig Isten szándéka („*a' való, hogy ezeknek a pásztoroknak életek szent és ártatlan volt, és az Isten nem akarta, hogy városokban lakván, a több nemzetekkel esszelegyedjenek*”). Ha ez utóbbi odavan, oda az áldás is, és marad a henyélő tolvajélet, „*kürdök és szerencsenyek*” módjára. A politikai párhuzam fejtegetése mindezek után nevettségbe fúl: „*Az egész Európa most békességben van, és házokban lakik, csak mi sátorok alatt. Hát ha valamely ország bennünket akarna követni? Ítéld el kéd, mint átkoznának minket a kőművesek és az ácsok.*” A fantázia visszalődul a valóságba (a sátoros élet azért viselhető, mert „*a városból idehalljuk a kakasszót*”), majd még egy utolsó futamot jár be a levél zárlatában. *Leitmotiv*: a sütés. 1: „*De ez is unadalmas lészen ha sokáig fog tartani, mert verőfényen süttetni valakinek magát szükség nélkül, nem tarthatom gyönyörűségnek.*” 2: „*Tudja-e kéd, hogy mit csinálnak a szerencsen asszonyok? [...] nagy fázakakat tartanak, abban kóróból tüzet csinálnak, és kívül tésztával vékonyon béborítják, és így sütenek magoknak pogácsát.*” 3: „*De megbocsásson kéd, ha többet nem írhatok, mert a nap is melegesen süt. Azért nagy alázatosan elvégezvén leveletem, maradok, aki tegnap voltam.*”

Ha már egyszer a zsidó–magyar párhuzamon túlestünk, végezzünk csak Buga Jakab kuruc romantikájával is. (Ugye emlékszik mindenki? „*Kurva már az anyja, mint élhetek, élek, / Kivetem hasamat az szép verőfénynek...*”) Ady az ilyesmiken nem tudott túlesni. Úgy átkozta (ha éppen átkozta és nem szerette) mindig mind a két fajta „beste kurafiát”, a zsidó sorsra kopírozott magyar választottságot és az eszetlen kuruc szembeszegülést, hogy az embernek még ma is kedve támad örökre velük ringatni a képzeletét. Mikes viszont nem haragszik – és azért író, hogy rá se tudjunk haragudni a realizmusért. Rákóczi, akárki, jöjjön valahára? Az Istenért, akárki – ál-Rákóczi, kis Rákóczi – ne jöjjön. *Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne.* Talám. Addig viszont: maradok, aki tegnap voltam. A beteg tradíciók felszámolhatók. Vagy felszámoljuk őket, vagy pedig utánunk az özönvíz.

A romeltakarítás, az újrakezdés persze akkor lehetséges, ha minden nemzedéknyi időben újra és újra végiggondoljuk, miként, hol függ össze a két hagyomány. Hiszen mindig új és új módon esünk vissza ugyanoda ('56 eltiprása talán a Templom lerombolása?). Mikestől csak az tudható meg, hogy ő akkor hogy csinálta, de kiindulópontnak ez is valami. Például nem szerette a Hazát. Szerette helyette Abafáját, Zágont, az édes nénikéjét, akinek székely nyelven sodorhatta a szót, meg szerette a káposztát („*nem elég-e, ha azt mondom, erdélyi címer?*”). Konkrétumokat az allegóriák helyett. Szkítia nem Egyiptom, Magyarország nem Kánaán, a prédikátorok nem próféták, a szabadságharcosok nem Makkabeusok, a Rodostó határában sátorozó kurucok nem a pusztában vándorló zsidók... (Itt indulhatna újra az értelmező masinéria.) Egyszóval: a haza nem szent, a magyarság nem választott nép. A labanc persze lopik és áruló, továbbá szívesen kurucnak hazudja magát, ilyen a természete, de az Istennek ne tulajdonítsunk politikai erényeket, biztosan nem a kurucokkal kezdi majd az utolsó, színről színre kihallgatást. Mások a szempontjai. Mikes annak a Claude Fleurynek a *LES MOEURS DES ISRAÉLITES*-ét fordította végig bujdosótársai számára, aki a zsidók társadalmi berendezkedésének történetét a természetjog forrásaként tanulmányozta („*megtanulhatjuk abból nemcsak a jó szokást, hanem még a gazdaságot és az országbeli rendtartást is*”); a türelem gondolatához a XIX. század nagy liberális nemzedéke számára ő találta meg a magyar szavakat: „*...csak arra kérem az olvasót, hogy tegyen le minden bal gondolatot, és ezen szokások felől jó értelemmel és okossággal tégyen ítéletet*”.⁹¹

Mikes tudhatta, hogy nemcsak a protestáns tradícióval, hanem ura, Rákóczi tipológikus, figuralista írásmagyarázó, meditációs módszerével is szembehelyezkedik,⁹² amikor a zsidó–magyar párhuzamot a történeti bibliakritika nevében használaton kívül helyezi. A fejedelem, bár katolikusként és a janzenista teológia nyelvén, de a maga választottságát egyértelműen a kálvinista erdélyi fejedelmek mintájára képzelte el: s kimondatlanul hagyva, de az önáldozatra hajló lélek szárnyalásával mégis azt sugallta, ha Bocskai volt a magyar Mózes, ő maga lehetett volna a magyarok Krisztusa. A talpasok ide, a költészet ritka levegőjű magaslati régióiba nem érnek fel – de a hagyomány szentesítette eszközt vígan használják. A mindenkori kuruc mitológia legfőbb táplálója éppen ez a túlhajtott, az allegorizálásba olvadó tipológikus exegézis, amely a magyar történelem minden buta fordulatát megszentelné, a vezetők vagy a vezetettek minden baklövését transzcendens üzenetként fejtegetné – és mindegyikre tudná is a megoldást az Írás alapján. Mikes nem zárja ki, hogy a bujdosók és az otthonmaradottak sorsa is jelent valamit, mindössze azt érezteti, hogy nem tudhatjuk pontosan, mit. A zsidóság és a magyarság történelme nem lehet ugyanazokra a kérdésekre válasz, hiszen a kérdéseket sem ismerjük. A nemzeti mítosz rombolását azonban nem az üdv-történetet történelemfilozófiává profanizáló, racionalista felvilágosultság motiválja, hanem teológiai meggondolások irányítják. Az Istenével közös értelmezői horizont birtoklásának öntelt – és amúgy eretnek – hitének elvetése csak az egyik ezek közül, bár Mikes mai olvasói számára talán a legfontosabb. A korroborizók alól bő évszázaddal azelőtt húzta ki a szőnyeget, hogy egyáltalán elkezdődhetett volna a tánc. „*Minde-nik ország tartsa meg a maga szokását, a' legjobb.*”⁹³ (Viszonylag.) És ha olyiknak az a szokása, hogy nem akarja szokásokkal azonosítani, népként vagy „országként” definiálni magát, ne siessünk a segítségére rossz metaforákkal. Az összebútorozás nem feltétlenül ölelkezés, még kevésbé sorspárhuzam. Mikes már előre kételkedett, helyettünk is, a „bal gondolatok” hasznában.

Hasonlóan fontos teológiai meggondolás a kollektív üdvösség (vagy kárhozat) lehetőségének tagadása. A kegyelemre várakozás, az isteni akarat kémlélése, a szabadságnak az eleve elrendelésbe helyezése, vagy csak azért is kivétele onnan, individualista műfajok. Legyünk szabadok, szabaduljunk meg az elnyomók és elnyomottak szabadságfogalmától például. Nem abban az értelemben, hogy ne akarjunk igazságot, hanem abban, hogy a diskurzus politikai rendjét ne helyezzük a lelkünk fölfele törekvő szabadságának útjába. Ha van Mikestől mit tanulni, az elsősorban az, hogy ezt a kettőt hogyan viszonyítja egymáshoz. Rákóczinál a kollektív politikai szabadulás és a lélek egyéni megigazulása patetikusan, áhítatos módon találkozik, a politikum és a teologikum bennfoglaló, metonimikus kapcsolatban állnak egymással. Adynál ugyanezt a viszonyt találjuk, legfeljebb az áhítatos pátosz válik tragikussá. Mikesnél a kettő egymás *mellé* kerül, nem olvad egybe, s az irónia alakzata tartja össze őket. Úgy teszek, mintha a kegyelem (az Isten akarata) és a politikai akarat összemérhető vagy összeilleszthető dolgok lennének, pedig nem azok, ritka kivételektől eltekintve. Mikes szkeptikus, várakozó állásponton van a politikum megszentelődését illetően, és kategorikusan kizárja az eleve megszentelt politika lehetőségét. A politikum nem önmagában való, a sorsunk nyitott a transzcendensre – de ez az egymás mellettség végül is vicces. Hiszen a kettő nem találkozik, legfeljebb csodaképpen, azt meg ki kell várni, erőltetni vagy előjegyezni nem lehet. „*Azt kérded, néném, hogy mi mit csinálunk, és mivel töltjük az időt? Az első kérdésre azt felelem, hogy a legnagyobb dolgunk a', hogy eszünk, iszunk; a másíkára azt, hogy aluszunk és a tengerparton sétálunk. Nem elég dolog-é mindez egy bujdosónak? Azonban várjuk, hogy valaki hazavezessen minket, valamint Jeruzsálemben a betegek várták a Siloé tója*

*mellest, hogy az angyal felkeverje a vizét, és abban vessék őket. De azt az angyal keverte fel és nem ember.*⁹⁴

Ez egyúttal a kevés helyek egyike a LEVELESKÖNYV-ben, ahol Mikes megadja a napi politikai alkalmazás szabályát is: „*Hagyjuk a bölcsességnek angyalára magunkot, ő tud mindenedet, mint kell lenni. Nekem pedig a hazám jóvát és csendességét kell kívánnom, és nemcsak különösen a magamét.*”⁹⁵ Az angyal már ismerős, a haza java és csendessége (*salus et pax publica*), a zűrzavar eltávolítása és a nyugalom megőrzése (*tranquillitatis publicae conservatio*) pedig szabad idézetek a kurucokat végleg száműző, javaikat és birtokukat elkönfiskáló országgyűlési határozatcsomagból.⁹⁶ Ezzel az iróniával lehet megélni a minden napokat. Rákóczi csoda volt, de Rákóczi többnyire halott. A mindenkori alapállapot az, amiről Ady is úgy gondolta, hogy „*Mikes énekelhette volna*”:⁹⁷

„*Otthon az hazában,
Szomorú hazában,
Latrok, hallom, vígan élnek,
S füliük mellett átkot
Eresztnek a céda szélnek.*”

A csoda ugyanakkor azért csoda, hogy néha mégis megtörténhessen. Kivárni is munka, felismerni sem könnyű, de még mindig perspektivikusabb időtöltés, mint „haza”-térni a sivárságba, oda, ahol éppen nincs tétje a sorsnak. Ha megkérdezték volna Mikeset az otthoniak, „milyen volt kint?” – ő nyugodtan visszakérdezhetett volna: „miért, bent milyen volt?” Számára megállt az idő: mint ahogyan két csoda között az rendszeren a dolga, hogy ne haladjon. Rákóczi öreg kamarása ösztönösen tudta a regulát: ne menj haza. Ahogy Szerb Antal írta egy másik önkéntes vándorról, Szenci Molnár Albertről: „*Hazamenni a létező Magyarországra, annyit jelentett [volna], mint lemondani az ideális Magyarországról.*”⁹⁸ Országunk nem minden terek legfontosabbika, ott mindössze a világra jöttünk. A honvág valami olyan felé húz bennünket, ami még nincs meg.⁹⁹ Mikes továbbra is szökésben van a létező Magyarország elől. Elrejtőzött egy másik, halálra szánt nép csontjai közé, háromezer örmény koponya mögül incselkedik az utókorral: találjatok meg, ha tudtok.

Kemény István az itthon hazadás mellett érvel, és a legerősebb érve Ady. Én inkább kérdeznék: miért is kellene hazamennünk? Hiszen már eljöttünk egy ideje, legalábbis aki eljött, eljött; a többiek meg, akiket még érdekelnek Kemény érvei, most készülnek el éppen. Márai óta tudjuk, ehhez fizikailag el sem kell utazni. (Sőt, aki a bőröndjével fenyegetőzik, még túlzottan kötődik ide, a többi maradónak pózol.) A gyerekeinket is visszük, az okosabbja jön magától, csak arra kell vigyázni, hogy a kisebb, védtelenebb nehogy visszazökjön. „Otthon” mindig maradnak elegenden, akik vigyáznak egymásra, miránk meg a köznyugalomra, helyettünk is küzdenek a felemelésünkért; Isten az ő esztendeikhez sok dicsőséges esztendőket ragasszon. *Ex Hungaria non est redemptio*,¹⁰⁰ majd szólnak, ha hiányzunk nekik, és az sem baj, ha nem. Egyelőre nem vagyunk otthon, legalábbis nem mindenkinek. De ha lemondunk a csodáról, elvesztettük magunkat; ha meg elhagyjuk a szkepszist, megesz bennünket a kuruc, mindenkiket a magáé. A kétely és a remény csak egyszerre működik. Ne menj el? Ne menj haza! Még ne, ne most. Nekem is van egy erős érvem emellett: Mikes Kelemen.

Zágomba eljutni... bajos. De a végén talán Márai is sejtette (Mikes meg biztosan tudta): a cél a csillag. Zágomban csak akkor, ha néha oda emelkedik, ahol az a csillag ragyog.

Jegyzetek

1. Márai Sándor: *Csillag. Pesti Hírlap*, 1942. szept. 20. Az írás azonos címen megjelent: Márai Sándor: *Vasárnapi Krónika*. Bp., 1994. 221–224.
2. MÁRAI SÁNDOR ISMÉT VALLOMÁST TETT... *Virradat*, 1942. szept. 21. 2. A Márai-bibliográfia szerint a *Virradat* magát meg nem nevező glosz-szairója a Csillag-ra reagált, I. Mészáros Tibor: MÁRAI SÁNDOR BIBLIOGRÁFIA. Bp., 2003. 567. (8564. sz.) Valójában nem arra, hanem egy pár nappal korábbi, csütörtöki cikkre válaszolt (A RÖPCÉDULA. *Pesti Hírlap*, 1942. szept. 17. 5.), amelyben Márai a Budapest első szovjet bombázása alkalmával a repülőkről szórt, ellenál-lásra biztató és a moszkvai magyar írók által szignált röpcédulát ítélte el. („Az irodalomnak – ez meggyőződésünk – az emberiség örök eszményeit kell ápolnia, s nem lehet feladata, hogy fegyver legyen akármely világnézeti vagy hatalmi küzdelem-ben. Az irodalom a legfelsőbb lelkiismereti fórum, ahol egy közösség az élet erkölcsi felelősségét meg- vitatja. Az írók szava nem szállonghat bombákkal egyidejűleg a levegőben, mert az ilyen szónak sem hatalma, sem erkölcsi ereje nincsen.”) A *Virradat* cikkírója azonban maga is téved, hiszen cikkét azzal kezdi: „A Pesti Hírlap vasárnapi [!] számá- ban Márai a következőket írta...” stb., majd idézi a csütörtöki számot; az elvételéből arra követ- keztek, hogy a bíráló legalább annyira szól a frissen olvasott Mikes-cikk, mint A RÖPCÉDU- LA ellen.
3. Thaly Kálmán beszéde Rákóczi és társai kas- sai temetésén; *Pesti Hírlap*, 1906. okt. 30. Kö- zölve: DOKUMENTUMOK II. RÁKÓCZI FERENC ÉS TÁR- SAI ÚJRATEMETÉSÉHEZ (1873–1906). Vál., szerk., jegyz. Halász Hajnal, Katona Csaba, Ólmosi Zoltán. Bp., 2004. 229. Az 1715. évi 49. tör- vény 2. és 3. paragrafusának 1906. október 23-i eltörléséről: Halász–Katona–Ólmosi: II. RÁKÓCZI FERENC HAMVAINAK HAZAHOZATALA. Uo. 25. (A kiadványra Császtvay Tünde hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.)
4. „Érdekes módon a régi magyar irodalom kánon- jának ez a kései kiegészítése ma a legolvashatóbb. Az egyetlen olyan régi magyar irodalmi szöveg, amelyet esténként szakmán kívüliek is kedvvel olvasnak, Mikes levelezésgyűjteménye.” Szilasi László: BE A KÁNONBA! (TAKÁTS JÓZSEF BESZÉLGETÉSE). *Jelen- kor*, 2002. 7–8. sz. 804.
5. A Mikes-recepció kezdeteiről I. Hopp Lajos: UTÓSZÓ. In: MIKES KELEMEN MŰVEI. Kiad. Hopp Lajos. (= Magyar Remekírók.) Bp., 1978. 829–841.
6. A Mikes–Lévay párhuzam disszonanciájára utal az emlékünneepség történetét feldolgozó Porkoláb Tibor: ÜDVÖZLETEKBŐL FONT FÉNYES KO- SZORÚ. Az 1911. évi LÉVAY-JUBILEUM RITUÁLÉJA ÉS RETORIKÁJA. In: AZ IRODALOM ÜNNEPEI. KULTUSZ- TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. Kalla Zsuzsa, Bp., 2000. 119–134., különösen 125–127.; a Beöthy-idézet: 126.
7. Beöthy Zsolt: MIKES LEVELESKÖNYVE IRODAL- MUNKBAN. In: ZÁGONI MIKES KELEMEN TÖRÖKOR- SZÁGI LEVELEI. EMLÉKKIADÁS. Bp., 1906. XXXVII., XLVI.
8. Kosztolányi Dezső: MIKES KELEMEN [1935]. In: LÁTJÁTOK, FELEIM. Szerk. Réz Pál. Bp., 1976. 71.
9. Babits Mihály: LÉVAY. *Nyugat*, 1918. II. 163–164.
10. Ady Endre: MIKES ÉS AZ INGATÖRVÉNY. In: SZELÍD, ÚJ JEGYZETEK. *Világ*, 1911. nov. 24.
11. Szerb Antal: MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET [1934]. Bp., 1959. 194.
12. Havas Bálint: PLAKETT. *Beszélő*, 2001. 3. sz. 3.
13. A kritikai kiadást jegyző Hopp Lajos, a kér- dés történetét is áttekintve, az egységes kom- pozíció tézise ellen foglalt állást. (MIKES KE- LEMEN ÖSSZES MŰVEI. I. TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ÉS MISSZILIS LEVELEK. S. a. r. Hopp Lajos. Bp., 1966. 376–386.; a továbbiakban: MÖM, I–VI.)
14. Barta János: MIKES KELEMEN. In: KÖLTŐK ÉS ÍRÓK. IRODALMI TANULMÁNYOK. Bp., 1966. 7–41.
15. Cs. Szabó László: A FÉLHOLD JEGYÉBEN. Zrí- nyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen. In: AL- KALOM. ESSZÉK IRODALOMRÓL, MŰVÉSZETRŐL. Gon- dolat, 1982. 271.
16. Uo. 276.
17. Uo. 280.
18. Barta János, 19.
19. Szerb Antal, 195.
20. Zolnai Béla: MIKES KELEMEN. FEJEZET AZ IRODALMI GONDOLAT TÖRTÉNETÉBŐL. (= Minerva- könyvtár XXIX.) Bp., 1930; uő: MIKES ESZMÉ- NYEI. Bp., 1937.
21. Kilián István: MIKES KELEMEN HITE ÉS ERKÖL- CSISÉGE. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1991. 1. sz. 77–84.; Hopp Lajos: A FORDÍTÓ MIKES KELEMEN. Szerk. Tüskés Gábor. (= Historia Litteraria 12.) Bp., 2002; Tüskés Gábor: MIKES KELEMEN

- ÉPISTOLÁK-FORDÍTÁSÁNAK FORRÁSÁHOZ.* In: Tüskés Gábor–Knapp Éva: *AZ EGYHÁZI IRODALOM MŰEJAI A 17–18. SZÁZADBAN.* (= Irodalomtörténeti füzetek 151.) Bp., 2002. 197–234.
- 22.** Maga Zolnai Béla sem; sőt, valódi indulattal vitatja az Arany János RODOSTÓI TEMETŐJÉVEL (1848) példázott romantikus, politizáló Mikes-értelmezést. Vö. MIKES KELEMEN. FEJEZET... Id. kiad. 4–6.
- 23.** Kosztolányi Dezső, 72.
- 24.** Szerb Antal, 195.
- 25.** Barta János, 31.
- 26.** Féja Géza: RÉGI MAGYARSÁG. A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1772-IG. Bp., 1941. (2) 226.
- 27.** Kovács Sándor Iván: MIKES KELEMEN (1690–1761). In: SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A RÉGI MAGYAR IRODALOMBÓL. II. BAROKK ÉS KÉSŐ-BAROKK ROKOKÓ. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 2000. 590.
- 28.** Cs. Szabó László, 274.
- 29.** Benedek Elek: ZÁGONI MIKES KELEMEN. In: ZRINYI MIKLÓSTÓL MIKES KELEMENIG. VÁLOGATÁS AZ 1905–1914 KÖZÖTT NAGY MAGYAROK ÉLETE CÍMEN 13 KÖTETBEN MEGJELENT ÉLETRAJZOKBÓL. Kiad. Varga Tibor, Bp., 2002. 200.
- 30.** Cs. Szabó László, 279. Nem kizárt, hogy éppen Cs. Szabó ötlete hatott Féja Gézára is, aki a hatvanas években így egészítette ki saját régi irodalomtörténete Mikes-fejezetét: „*Hiába kísérletezett, hogy hazatérhessen, belenyugodott végzetébe, mint ama szegény magyar gályarabok.*” Féja Géza: ARCKÉPEK RÉGI IRODALMUNKBÓL. Szerk. Féja Endre. Bp., 1986. 446.
- 31.** Barta János, 31.
- 32.** A fikatív és misszilis levelek szövegét a könnyebb olvashatóság kedvéért nem a kritikai kiadásból (MÖM, I. 13. j.), hanem az ugyan-csak Hopp Lajos által közreadott népszerű kiadásból (MIKES KELEMEN MŰVEI, 5. j.-ben id. mű, a továbbiakban: MKM) idézem. A levél sorszáma alapján a szöveg visszakereshető a kritikai kiadásban is. Az itt idézett szöveg: 51. lev. (1723. dec. 19.) = MKM, 94.
- 33.** MÖM, I. 518.
- 34.** Uo. 520.
- 35.** 159. lev. (1740. nov. 19.) = MKM, 291.
- 36.** 165. lev. (1741. szept. 15.) = MKM, 297.
- 37.** Huszár (Boér) Józsefnek, 1761. márc. 19. = MKM, 366.
- 38.** L. Bene Sándor: KIS KURUC PORNOGRÁFIA (BETHLEN, ESTERHÁZY). *Beszélő*, 2001. I. sz. 122–144.
- 39.** Huszár (Boér) Józsefnek, 1760. márc. 25. = MKM, 355.
- 40.** Különösen Barta János és Cs. Szabó László. A hadjáratról történeti áttekintést adó Benda Kálmán a Mikes-levelek forrásértékét igazolja: MIKES KELEMEN ÉS RÁKÓCZI JÓZSEF (ADALÉK A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK FORRÁSÉRTÉKÉHEZ). In: IRODALOM, TÖRTÉNELEM, FOLKLÓR. MIKES KELEMEN SZÜLETÉSÉNEK 300. ÉVFORDULÓJÁRA. Szerk. Hopp Lajos–Pintér Márta Szusanna–Tüskés Gábor. Debrecen, 1992. 87–92.
- 41.** 131. lev. (1738. jan. 25.) = MKM, 257.
- 42.** Vö. különösen 140. lev. (1738. szept. 1.) = MKM, 268–269.
- 43.** 139. és 140. lev. (1738. aug. 26. és szept. 1.) = MKM, 266. A hozzájuk csatlakozó kevesek „*a fára való felmagasztaltatást kerülték el*”; 137. lev. (1738. júl. 9.) = 263.
- 44.** 143. lev. (1738. márc. 5.) = 259–260.
- 45.** 36. lev. (1720. ápr. 20.) = MKM, 61.
- 46.** L. 93. j.
- 47.** Az Újszerzeményi Bizottságot az 1715. évi 10. törvény állította fel, és csak Mária Terézia 1741. évi 21. törvénye törölte el. L. CORPUS JURIS HUNGARICI – MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1657–1740. ÉVI TÖRVÉNYCZIKKEK. Kiad. Tóth Lőrincz – Márkus Dezső. Bp., 1900. 442–445.; 1741–1835. ÉVI TÖRVÉNYCZIKKEK. Bp., 1901. 32–35.
- 48.** 32. lev. (1719. okt. 1.) = MKM, 53.
- 49.** L. Vörös Imre: MIKES KELEMEN, A FORDÍTÓ. In: IRODALOM, TÖRTÉNELEM, FOLKLÓR. Id. kiad. 71–76.
- 50.** A kvázi-élet játékká formálásáról I. János István remek esszéjét: ÉLMÉNY ÉS FIKCIÓ (MIKES LEVELESKÖNYVÉNEK MARGÓJÁRA). *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1991. I. sz. 89–93.
- 51.** CATECHISMUS FORMÁJÁRA VALÓ KÖZÖNSÉGES OKTATÁSOK. (MÖM, V/1.) Bp., 1986. 323–324.
- 52.** 81. lev. (1727. jún. 14.) = MKM, 172–173.
- 53.** 142. lev. (1738. okt. 14.) = MKM, 270.
- 54.** 59. lev. (1725. jan. 26.) = MKM, 113–114.
- 55.** 32. lev. (1719. okt. 10.) = MKM, 53.
- 56.** 56. lev. (1724. szept. 15.) = MKM, 105.
- 57.** Beöthy kitűnő megfigyelése: Mikes „*testi épsége, törhetetlen egészsége [...] egész lelki világára és életére meghatározó*”; Beöthy Zsolt, XLVI.
- 58.** 47. lev. (1723. ápr. 15.) = MKM, 88.; 51. lev. (1723. dec. 19.) = MKM, 94.
- 59.** 50. lev. (1723. okt. 15.) = MKM, 93.
- 60.** 41. lev. (1721. szept. 9.) = MKM, 73.
- 61.** 50. lev. (1723. okt. 15.) = MKM, 92.
- 62.** 96. lev. (1731. dec. 24.) = MKM, 202–203.

A Mikszáth-párhuzamra Barta János hívja fel a figyelmet, ugyancsak a saját szövegeiben erősen (fizikailag, dikciójával, magatartásával is) jelen lévő szerző-személy kapcsán, l. Barta János, 26. (Talán Beöthy megfigyelésére is reflektálva, vö. 57. j.)

63. Kosztolányi Dezső, 71.

64. Balassa Péter: A KONTEPLÁCIÓ, MINT KALAND. MÁRAI SÁNDOR SZINDBÁD HAZAMEGY CÍMŰ KÖNYVRŐL. *Új Írás*, 1990. 5. sz. 93–100.

65. 62. j.-ben hiv. lev., MKM, 202.

66. Márai Sándor: SAN GENNARO VÉRE. Bp., 1995. 194–195.

67. 114. lev. (1735. máj. 17.) = MKM, 237.

68. 85. lev. (1727. nov. 8.) = MKM, 179–180.

69. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272.

70. A TRACTATUS DE POTESTATE kiadva: II. RÁKÓCZI FERENC POLITIKAI ÉS ERKÖLCSI VÉGRENDELETE. S. a. r. Köpeczi Béla. (= Archivium Rákóczián III. osztály: Írók.) Bp., 1984. 99–164.

71. A szerzteágazó szakirodalom két új összefoglalása: Schmal Dániel: RÁKÓCZI ÉS A FRANCIA POLITIKAI TEOLÓGIA A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Előadás A POLITIKA MŰFAJAI című konferencián (előpublikáció: <http://www.iti.mta.hu/gyula-program.html>); Köpeczi Béla: RÁKÓCZI FERENC ESZMÉI. In: TANULMÁNYOK A KURUC SZABADSÁGHARCOK TÖRTÉNETÉBŐL. Bp., 2004. 107–193., különösen 124–138.

72. Zolnai Béla: MIKES ESZMÉNYEI. Id. kiad., különösen 14–18.

73. 85. lev. (1727. nov. 8.) = MKM, 181.

74. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272–273.

75. Huszár (Boér) Józsefnek, 1760. márc. 25. = MKM, 353.

76. Márai Sándor: SAN GENNARO VÉRE. Id. kiad. 193.

77. A SAN GENNARO VÉRE által középpontba állított személyiségtypusról: Kulcsár-Szabó Ernő: KLASSZIKUS MODERNISÉG – KARTÉZIÁNUS ÉRTÉKTÁVLATBAN. MÁRAI SÁNDOR: SAN GENNARO VÉRE. *Új Írás*, 1990. 5. sz. 101–113.

78. Az *unio mysticáról* Rákóczinál: Köpeczi Béla, 121. Rákóczi belső küzdelméről, egyeztetési törekvéseiről a passzív janzenista és az azzal szemben álló jezsuita spiritualitás között: Tüskés Gábor: II. RÁKÓCZI FERENC MEDITÁCIÓI. In: Tüskés Gábor–Knapp Éva: AZ EGYHÁZI IRODALOM MŰFAJAI. Id. kiad. 195–196.

79. 76. lev. (1726. szept. 17.) = MKM, 159. Vö. Zolnai Béla: MIKES ESZMÉNYEI. Id. kiad. 18.

80. Több korábbi írás után legutóbb bővebben

adatolva l. R. Várkonyi Ágnes: RODOSTÓ MAGYAR TÁRSADALMA ÉS A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK. In: A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÉS A KERESZTÉNYSÉG. A IV. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS ELŐADÁSAI, RÓMA–NÁPOLY, 1996. SZEPTEMBER 9–14. Szerk. Jankovics József. Bp., 1998. 954–963. Az ötlet logikája visszavezethető Barta János Mikszáth-párhuzamának kibontásáig és megerősítéséig (Mikes tollát is „egy közeli, eleven közönség tudata” irányítja, id. mű, 26.). Érdemes volna leporolni a P. E. azonosítására tett korábbi kísérleteket is, amelyekbe a filológia inkább belefáradt, mintsem megoldotta őket. (A kérdés nyitott voltára Kovács Sándor Iván [id. mű, 591.] is felhívta a figyelmet: a Rodostóban élő és éppen a „fiktív” levelek abbahagyásának évében meghalt Paksy Erzsébet, valamint Mikes egykori apródtársának, a Konstantinápolyban nősült [!], majd Franciaországban letelepedett Tóth Andrásnak a felesége, Pesselier Ernestine is szóba jöhet: „Még javára is írának Mikesnek, ha valóban átderenghetne egy létező sziluett a P. E. monogram fátyolán. A levelek ettől még Mikes fiktív teremtményei maradnak.” Hozzátenném: különösen akkor, ha Ernestine Pesselier egy szót sem tudott volna magyarul.) A Mikes-levelek kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni.

81. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272.

82. Vö. Balassa Péter, 98.

83. A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA. IN MEMORIAM ADY ENDRE. Szerk. Domokos Mátyás. Bp., 2005.

84. Kemény István: KOMP-ORSZÁG, A HÍDRÓL. *Holmi*, 2006. 2. sz. 220.

85. Uo.

86. Uo. 224.

87. Uo. 225.

88. Uo.

89. A szakirodalom végtelen. (Újabbban: Győri L. János: IZRAEL ÉS A MAGYAR NÉP TÖRTÉNETÉNEK PÁRHUZAMA A XVI–XVII. SZÁZADI PRÉDIKÁTORI IRODALOMBAN. In: EGYHÁZ ÉS MŰVELŐDÉS. FEJEZETEK A REFORMÁTUSSÁG ÉS A MŰVELŐDÉS XVI–XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL. Szerk. G. Szabó Botond–Fekete Csaba–Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 29–52.) Az itt elmondottak az ún. „typologicus” exegézis (másoknál: „*bibliai mitizálás*” vagy „*figurizmus*”) túlzásaira, deformációira utalnak; ezek magyarországi eszmetörténete – főként politikai eszmetörténeti vonatkozásban – még megíratlan.

90. 74. lev. (1726. jún. 16.) = MKM, 152–155. A levélben Claude Fleury hatását mutatta ki Zsoldos Jenő A BIBLIA, A MIDRÁS ÉS A ZSIDÓ MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEIBEN. Bp., 1931. 33–34.; de maga is elismeri, hogy ez csak ihletadó lehetett, Mikes a kapottakat „*átszölte megjegyzéseivel, bíráló kijelentéseivel s szembeállította a maga felfogásával*” (34.). Érdemes figyelni a szöveg rejtett Márai-allúzióra is (vö. 66. j.-ben hiv. hely): Mikes mintha tényleg olvasta volna az olvasóit.

91. AZ ISZRAÉLITÁK SZOKÁSÁRÓL. MÖM, VI. Bp., 1988. 171.

92. Rákóczi figurizmusáról: Tüskés Gábor: II. RÁKÓCZI FERENC MEDITÁCIÓI. Id. kiad. 179–187.

93. 96. levél, 62. j.-ben id. h.

94. 164. lev. (1741. aug. 21.) = MKM, 296.

95. Uo.

96. L. az 1715. évi 7. és 9. törvényt. In: CORPUS

JURIS HUNGARICI. 1657–1740. Id. kiad. 438., 441.

97. AZ HALOTTAS ÜNNEP (MIKES ÉNEKELHETTE VOLNA). In: KI LÁTOTT ENGEM? (1914.)

98. Szerb Antal: SZENCI MOLNÁR ALBERT LÁZAS ÉLETE. In: KÖNYVEKRŐL, ÍRÓKRŐL, 1922–1944. Szerk. Wágner Tibor, Bp. 138.

99. „*A magyar »honvágy«-ról beszél. Az indogermán nyelveken ez a lelkiállapot: fájdalom, betegség. Heimweh, homesickness, mal du pays... – mindig egyféle betegség. A magyar diszkrétén sóhajt egyet. Lehet, hogy a magyar – lélekben – még mindig nomád, nem egészen megtelepedett? Vágyik egy hon után; talán mert lelkiállapotában még most is – ezer év európai telepeesség után – nomád?*” Márai Sándor: NAPLÓ 1958–1967. Bp. [é. n.] 213.

100. Baránszky László: KOSZTOLÁNYI HÚGA. Pécs, 1998. 66.

Jeles András

„VAN NÉKEM TSINOS LEVELEZŐ MESTEREM...”

Sárközi Mártának

51. levél

Mint éhség verte vadak a téli erdőn meglépik, döfölik, szaggassák az iveges avart, hogy tán valami élést kapnának az rengetegbe, azonképpen kaparok én is az kéd levele után – bízvást, mert abba bécsukva az kéd pecsétje alatt ottan-ottan egy szikra életet tanálok mindenik ígében, midőn mifelénk az téli világ kopott holdja az egymást rontó, sívó árnyakat kíséri.

Lám, édes néném, mastan, a szorongattatások idején, minden tetemimben ízről-ízre érzem: enyésznek napjaim, mint a füst – az soltáros királ versével szólva –, és olyanná lettem, mint a bagoly a düledéken, tehát-tehát: kéd is elpártol elébb-utóbb töllem – mert a baj is csapatba jár, mint a varnyu –, iszen nyilván bétölt kéd kötésig az töllem vett spleenel, misantropiával, azmely aqua vita haszontalan köszvényre, sülyre, rhéumára, – az üdőnek bétöltésre azonba ez is megfelel... De lám, nincs itt esse igazul kitéve, én, édes néném, töredelmes szível ímé, megvallom: az Másik Levelezőtől rettegek, azkitől – ne tagadja el kéd! –, az konkurrens leveleit veszi, és lássa meg jól kéd, az ilyent én nem kártyás cigánnétól, bérlett spionytól, avagy cseléd szavából vettem, de csakis az magam szűzanya-meztelen Értelméből, azmely a minap is megrákván ha-

jamtól sarkamig szólott... de megfogom a szám, nem ér annyit egynéhány keresetlen ige, hogy az kommilfo megmocskolódjék.

Egyéberánt az fent mondott Értelem nem egészen makulátlan mégsem, tudniillik éngem több ízbe balfácánnak nevezett, majd gúnyosan valami sulfuros savanyó vizekről (!) faggatott (?), ezen vízgyógyhelyeket vajon miféle népek látogassák, (!?) sokan-é vagy kevesen, netán egyetlen mellbeteg van-é rendelve mindenikhez (!), (?!), tehát- tehát kibontakozott lassucskán, valamint az kinyíló legyező skáláján egy titkos jel, hogy az én Értelmem éngem valamely példabeszéd labirintjába csalogat, azhonnan végre kikerülvén megértettem, hogy kéd, édes néném, bizonyosan más búdosóval is levelez, – szükségképpen, iszen édes nénémből – nagy városokat s messzi dominiumokat összevetve mondom – egyetlen egy van, s másfelől állnak feles számban az magamfajta szorongatott odulakók, az gyógyvizek köszvényessei – a példabeszéd nyelvén szólva. Ezek mind az kéd javas ígéire vágnak, nohát, közülök kell hogy az én megcsalattatásomra származzék elő valaki, egy Konkurens Levelező!

Lássá, édes néném, nem bánom, ha kevésé hűtelenkedik, – de szeressen, másképp, olyanná leszek, mint az elhagyott kaliba, de vizont ha reámnevet az kéd leveléből az édes kikelet, megújulok, mint itt a domboldalba az a kis mandolafa.

58. levél

Csak ámulok, édes néném, mint elbánik kéd az magánossággal, mint süldő leánka-korába – emlékszik tám – a szalmaportékás vigéccel, azki elsőbb csekél prédának, azféle zimmerfrajnak alitván kédet, nyálas csőrivel az kéd fejér nyakába ügyekezett, – utóbb hanyatt-homlok zúdult bé az ojevékát suhajtó zsidónéhó, látván s érezvén kédet eleveny szénnel az fogója végin a vigéc kaputján környes körül csingolódó szalmabábok elveszejtésére közeledni, mint azki bábnak, vigécnek, zsidónénak mártúrokat illető flambérozását magába elvégezte. (De az kéd szömei szinte mind parázslottak, nem felejtem!)

Nagy jót tenne vélem, ha megírná kéd az édes derüjének recipéjét – meglehetősen szükségem vagyon azféle.

Mindazáltal megbocsásson, ha az recipéről mindjárt szkepszissel nyilatkozok, nem hogy vérig bosszantsam kédet, de nevezetes okból: megtapasztaltam, hát hírdetem, – ha mint eretneket, máglyára visznek is miatta – miszerint asszon és férfiú, mint ég és föld, igen különbözök!

Csak lassan, ájjunk meg egy szóra, nem leckéztetni próbálom kédet, mint Kugler bácsi – ösmerősünk az elszaladott ifjúságból ú is –, azki leányos házaknál konyhai maradekéért, füstölni valóért, egyetmásért kathekizmust és szépírást gyakorlatoztatott, – napersze, a derdidaszt el ne hagyjam! – s a tanmenet során nyírkos kezeit ritualiter az aktuális Szeréna, Adél, Vilma valamely szembeötlő domborulata eránt kivetette, majd elfúló hangon reátért Potifárné tanulságos esetére, – sat.

De ne fecsegjünk, isz illő keretek között nyilván kéd is megemlékezik az oskola-mesterről, valamint azon differencia specifikákról, azkik az asszont, s az embert teszik.

Én tehát itt az kéd odafől megírt kitanulhatatlan derűjére tekintettel kategorice előhozom azon látásomat, miszerint az Teremtésben a mennyezet, a földgoló, a vizek, a fénes tsillagocskák s az lelkes állatok koronájaként – tisztesség ne essék! – előttünk áll az asszon, és punktum! Csak ennek utána következik a mindeneget környül nyaldosó Nix, s majd még ennek utána beszélgetünk az férjfiúról, azki mint pótlék, féregnyúlván, avagy azféle szolgálalacska említendő.

Nincs-é igazam, nénike, ha eziránt csak az kéd vékon tapasztalatját nézzük is? Mert ha az kéd leánka-korát illedelemből átugorgyuk, máris szömeink elejbe lebeg az komplett hitvesi garnitúra, miként cél-lövödébe hol-mi deróton járó, tsikorgó Tevehajcsár, Napoljon, Tzár Atyuska, meg a füttyös Szerecseny.

Bizon mondom, valóságos allegoria, spektakulum, célba-lövöde az kéd négy ízbe megújított hütsége: az linea elején láttatik mindjársat az állatdokter, azmint szijj-ustorral a leget habarja, szömeibe érszékenségnék homálos tüköre mutatkozik (valamint vágóhídon az barmok szemei: égre merevednek a vedérből), ezenközben sarokkal a taktot ottan-ottan kíméri, kacéron originál cigán románcot produkál, de hadjárjon, isz ezen töredéken álca nem fedezi bé a jámbornak elfacsarodott természetét. Tehát kéd sebesen megpattan e kötelékből, hogy maradék életét az érszéken szadista karjaiból egy fennen héjazó, maga-magát hírlelő apródcska tenor dalművész tagjaiba vesse. De itt se múlatja magát halálra, ezen dühös, hégemóniára ügyekvő, kicsin hang-tornászt – minthogy napvilágra jött, hogy őkelme ottan-ottan félre menvén az maga spermiumát jó egyepetyével nyalogatja s béalja – tehát ezen dalos Gurmant egy dali szakállos millionérra cseréli, ki míg szerencséből tartott, az emberiséget csak mint baromfiakat, avagy szklávokat nevette (Duna-mellyéki gőz-fabrikáját például kontraktus szerint az benne sürgő-morgó maiszterek élősúlya avagy mázsája után vette meg), de szerencsés konstellációja elfordult körüle, – azúr vízében az égi csarnok – az derék nábob maga is elváltozott: orcái béomlottak, tagjai száradoztak, maga kedve nélkül suhajtozott, s csak húzta-vonta megutált tetemít, valamint a nehéz beteget, szavát gyengén, akadozva rakta ki, végezetül fősvenségibe, s az kenyér felöli aggodalomba fekáliájának össze-szededetésétől magát vissza nem foghatta, sőt, ezen szenvedémének szabad kiáradást engedvén, valóságos relikvia gyűtvé, fekália- s végtermék pecialistává avanszált, ki üngök-, öltönyök-, bundák helyén viaszkos barna csomagokba az maga szerzette undokságot – az exodus napját megírva a kopertára – el- s kihelelyezte, innét s túl sublód, szekreter, ládafija, katula nem maradott virgó a romladékony, mégis időknék emlékezetire szánt kollekciónól.

Nohát, a ganéológuson is túladván, ráakadt kéd végtére azon nevetős bohémra, akinek csak pünkösdi királyság adatott, s hogy mi híja, hibája avagy pecialitása volt a latornak, én nem kutattam, s kéd se emlegette, talám-talám ú lehetett volna a biztos kikötő, bizonyása a szerelemnek, ha nem lett volna, mint kéd suhajtvá emlegette: „füttyös Szerecseny”.

(Ímé, ezen fatális szerecseny szónál az üpszilon kacskaringóit hogy kitettem, kamorámba hirtelenséggel feketeség költözött, majd meg lassúdan ojjan reszkető világ, mint ha fakó lepéndek vergődnek a lámpa udvarán. Lám, a gyiertya lelke elélté mind a fényt író materiált, s halódék. Tudja kéd, hogy nincsen áram, petróval, s gyiertyával csinálunk fényt Szentpéteren. Ojvé, suhajtom tehát, mint az vétlen zsidóné, ki azonba nem a lángotkákától, hanem az setéttől reszketek.)

Ojvé, isz csak belékaptam ezen kótácskámba is, a dallam csak vézna, erőtelen, az ütem botladoz, az invenció ködbe tévedt, éppen mint ezen miazmás délután, s már fölérzik, hogy ablakunk előtt a sebes sárkánt formázó szőlőlugas hol-mi szürkület-démonnal fog elébb-utóbb harcba keveredni.

Ideje hát, mint szénaforgatáskor ha polyvát, töreket vág szemeinkbe a szél, s plélavor hangon dörömböz valami az égbe, jó lesz ügyekezni, tető alá hordozni azt a kis egyet-másocskát, vagonkát bétakarni.

Jerünk, hordjuk halomba itt is, elsőbb hogy az kéd urainak garnitúráját nem csúfságból, hanem az kéznél fekvő példa miatt, magunk ijesztésre vettük elé, másodszer, hogy ebben is az kéd asszonyi erejét csodáljuk, végezetül hogy provokáljuk, mert igen áhiccuk az kéd csiklándó, édes gonoszsággal megírt replikáit, azkitől itt is, ott is megadja erősségeit, sáncait, s kegyetlen harci masinait az egyedülvalóság.

61. levél

...Azt ne gondolja, édes néném, miérthogy az innét hagyításnyira elfutó napokba – azokban komisz, lüderces cénákat rendelt nékem az élet – nemigen vitt írogatásra a kedvem, tehát meg sem is böcsüllöm kédet! Mert ha ilyent dajkál, hát tuggya meg azt, (vigyázzunk, mer itt vallomás lesz!) valamint az okos eb félremenvén, a csontocskát elkaparja, s idő múltán ottan-ottan reájár aztat csak érezni is, azonképpen örözgetem én tél és tavasz között minden tagjaimba kédet, isz látom a világba széjjel, az népek mint iparkodnak az örömré, szegínyek, s legtöbb az híves semmit kapja, mások ellenbe mintha nagy falka időközön köröszkül, nehéz szekulumokon s kalpákon át minden őszük- s pereputtyukba hamiskodtak és gyilkoláztak volna, annak okáért az főderült szív édene helyett csak mozdíthatatlan bajt s bánatot tanálnak.

(Bezzeg ragyognak a professzionális latrok setéten, mint a skarabeus-férgecske! Lám, szagossak és hibátlanok!)

Tehát – úgy mondvá – az népek sűrűje, naggya ég-szín kedélyű asszon kollégát, társot, avagy felebarátot nem kapván, kell élődjön az szomorúságon, – nékem azonban, lássanak bár nincstelennek, rejtegetett kincsem vagon. Tehát csak lassan, kenyéren és vízen élek, éledezek, gazdálkodva, nagy ravaszon – ne hányja a Gonosz történetből az mű kertünkbe magát.

Mert nem tudja kéd, reménylem, mely villanyos kezű inzsinyér Ókelme, mely igéző sipos, citerás, mizes tőr, erős varsa, fojtó labirinth! És az ő valója kitudhatatlan, azokban szovaink meg-meginognak, színük megmásul, értelmük eltéved, mint gyermekló az ingoványon.

Lássá kéd, véllem is mi esett: egy hajnalon, még virradta előtt jókor, valamicsudás zergést hallok, mint ha midőn azféle pléjet kalánnal küssé csattigatnak. „Ne bánts, gyerek, azon ártatlan fazekat!” – kiálték, de nem szólt vala az gyermek semmit is, mint-hogy jól aludt, az maga álmába szorgalmatoskodván, nem az enyémbé. De hogy nem csitul a zaj, nosza, mint ki garádicson megyen föllebb-föllebb, végre megébredtem, s szökvén az álomból, a fényre kiléptem, ide.

Annak utána ugrottam már frissen, látni szőrin, vaj nem-é valami horgaskezű munkálódik a kertbe a vékon hold alatt.

Az ajtót kicsukva csak a nagy, setét ebet látom, kissé eltátott, rekegő pofával, azkiből gyenge, ezüst nyál megyen alá, valamint a pókfonat, s ottan-ottan kattog és csetteng mint a libegő csapszeg, avagy az üres begrében bocsátott kalán. Nézem a pofáját, eztet mi lelte – hát egy elnyílt konzerv-dobozka híjába szorult be a nyelve nékie, a szabadásra nézvést tekéletes reméntelenséget produkálván.

Tudja kéd, ezen eb fölötté mohó s még az dögöt is kutatja, s ha megkapja, kikezdi. Ime tehát kénjába most a leget hörböli, kapdossa, s nyöszörg, iszen fűrészfogazat megyen az elnyílt pléh-tetőcskén cirklibe-karikába végestelen végig, s lám, a kénzó automatika, mindmegújra a villogó ebfogaknak ütődik.

Kérded, édes néném, hogy ez mire mén ki, mán megint mit akarok. Hát imé, csak aztot, hogy meglássa kéd vélem együttjáró képzeletével ezen alvadt cénát, mint egy elevent, és ítélje meg, ha ártatlan-é az följlmondott Sátán Kolléga mindezekbe, nem-é travesztiát avagy allegorico-comikát szerkesztett megint, elészólván az éhes ebet, szólván: „Eridj csak, hordozd, lássák meg ezen plé-mechanikát, mint-egy a szeretet-gépelet! Minő passzentosan az torkodban vertem!”

Mit feleljünk néki, édes néném? Hadjárjon! Csak mü nézzük egymás arcát kedves indulattal, szömeink elmondják tán – híába az béomlott s fakó orcák – az maguk versét, Ókelmének penig vessük az porba: „...Megnézd a lábodnak kaptáját, ageb!”

63. levél

„Most, éppen most!” – így kiáltanék, ha kérdené, édes néném aztot, hogy mikor segeljen. Mert képzelje, azt suhajtám az álomba éppeg, hogy mely igen különös az ember vénségire, csak elébb s elébb megyen, – hát lássa, mindjárást az lábom öregujján – tisztesség ne essék! – valami derék hímtag épül és emelkedik, azkit méltóképpen még el se csudálhatám, hát beszól valami szomszédos dimenzióból egy krumpli-zukkerforma némbet, hogy napszállatkor, aszongya, jószolgálati célzattal ne röstelljem a lakásán ütöt fölkeresni – azzal meg-emelé csüs csebrit kristállos orcája eleibé, s látám, hogy a csőjéből langyos téj csepeg.

Most már, ennek utána hogyan lesz, édes? Csak orozva, gyanossan investigájjam-é valamit álmodok, képzelek, sőt, a magam gondolatját is – ha történetből ezféle ritka madár nálam kapirgál – főborzolt gerinccel, loppal közelitsem-é, valamint odafel a párkányon a macska a bádogot bévont körömmel, csikaratlan meglépi – cinkére, gurgyalagra, avvagy veresböggyre készítvén magát?

Lássa kéd, mely kedves a jó társaság! – isz aszerént ébredenek tagjainkba lassúdad érzékeink, s nevetlen elménk is ahho képest ügyekezik, szorgalmatoskodik, hogy vaj, mit áhít s remél tülle a szocietás.

Mer ha paraszttal leveleznék példáol, csak egyhangra, gorombán szóllanék, mint a daráló, de mivel – istennek hála! – **van nékem tsinos levelező mesterem**, hát szinte úgy

vagyok, mint a kölyökfecske, azki röpillést tanul: elhiszi, hogy ahhoz még a szél járása se kívántatik, csak az maga indulatja, a pusztá repesés. Mert szentigaz, hogy röpít az ösztön a kend röpte után.

Lám, elég csak a kérdést, mit odaföl kitettem („Most már ennek utána hogyan lesz, gyanossan investigájjam-é, valamit képzelek, sat.”) az édes néném fanyar egzisztenciájával, asszonyi tudományával összevetnem, támad máris a képzetembe enmagától egy avult hordócska, s amint támad, azon helyt lehull róla az abroncs, szertehull egyenként valamennyi donga, s kiütözik a komplett üresség, azmely rejtvénynek értelme maga-magából megnyílik, tudniillik hogy már ennek utána is csak az ösmert nótára forog a világ, minden alkotmányunk, míveink, s tetemeink szétesnek, mint az avult hordó, s a valami helyén megbízhatóan a semmi lesz, avagy – azmint abból a setétből az kéd édesen zengő szavait kihallom – az halálba, testvér, meglásd, kételenségből magad leszel, egyebekbe tán meglesz a segítség!

Tudja meg, édesem, ha még nem tudná, hogy az árva, magános férjfiú – azkinek szószólója s képe-viselője egybe-másba magam is lehetnék – semmi tudománra, avagy okosságra szívébe oly buzgón nem figyelmez, hanem az ringató asszonyi vígasztalásra, arra neszez, s elnyugoszik lelke annak dúdoló szavától, megértvén, hogy az rengető bölcső s az ingatlan koporsó: ugyanaz, s ezen semmi értelemmel meg nem hágható leckét az kéd árva mosolyára abszolváljuk!

Ügyekeztem, ambicionáltam volna még egy s más nyaválákról (foghúzásról, karmáról s az üdőnek trufáiról) panaszolkodnom kédnek, de már hogy eddig jutottam az édes nénémmel való társalkodásba, lássa, meg is csöndesedtem, s -békéltem a Teremtés méhibe gyugott dög avagy kovász, más szóval a Gonosz létele és munkálódása fölött való zavaromba. (Mint az életfogytos prizonyér bótos cellája setétségibe – azki kesken, mint a velencei függélyes koporsók –, ha midőn kikeleti Narcissus illatját érezi, s közbe-közbe holmi kis cselédnek göcögő nevetésit. Kegyed azon illat, s tejjes személye a nevetés, azki a melankhóliától éngem elijesztett.)

Hanem ha azótától, hogy az kéd utolsó levelét vettem, naponta egy versre megjárnam föl- s alá az ágác pádimentomot, derekam már az földbe riszálna, – hát ne röstellje kéd, vessen egy-két szót csak fog hegyiről ide a háta mögé!

66. levél

„Láttytuk, feleim, mik vagyunk!” – szokta volt horgos ujjait fenítőleg billegetve, szemöldje komor szárnyait – mint solymász a madarát – reáeriszteve szavallani szolemnitások alkalmatosságival az hóstatti tiszteletes.

Hát láttytuk, édes néném, hogyne látnánk, igaz-e?

Csakhogy, könyörgök, böcsületes válasz-é az, amint a vers tova megyen, aszondja: „Por és homu vagyunk” (!?)

Iszen ilyen okossággal mondjuk rá, hogy az világot hévítő Napocska – pusztá híves balta, avagy siket kő sat!

Lám, eszében vehetné a Tiszteletes Úr, ha ozsonnya után az édes szavú nagy hárs alatt a méhes zsongási közt meditálván, egy cseppet ódalba üti a szorgalmatosság, hogy: azholott a kérdés eléáll, mingyárást elevenybe vág, nem ám gólembe, balsamos Múmiába, annak okáért e meta-phisikai tsumócska mindenkor valamicsodás lelkes elevennyel vagyon össze pántlikázva, amely frigyét elszakasztván, végre maga a kérdés léssen: „por és homu”. (De megfogom a számat, mert úgy vagyon, édes néném, hogy itt-amott fennen hányják-vetik magok némely kétlábú tollatlanok, azkik bévül – ha megbontanád – csak mindössze gyengén füstölve porzanának, valóba, sodomai gránátalma formán.)

Mindazáltal tám, a nagyját nézve, por avagy hamu mégse volnánk, ezeránt ide lejjebb egy esetet is eléadok, hogy az kéd fejecskéje, édes néném, a kredenc-sarokra oda ne koppanjon az álmos, böcseletbeni unalomtól. Annak okáért innét tova az vastagabb húroktól a szoprán felé kaparásszunk, bátor esse lesz presto, vivace.

Tudja kéd, müfelénk, itt, a félkaréba megmocsokolt ülődeckát formázó Kárpátok között Boldogasszon havakor volna az télnek tejjes, szép úrfikora. Ihol, mastan már primulák, tőzikék láttatnak ottan-ottan a pucér sár közt, kicsin ingecskéit nyitogassa a mandola rügy, úkelme, Zord tekintetes mégis visszajár, főkóborolja, gázolja kerteinkeket, uraskodik a más birtokán. Bezzeg a maga jószágin mindent úzött, hogynem mit illenék: Szent Andrástól híg, vizes ködök, havak estek, sok szélvész gyühödött, sárvizek megdagadtak, ágyakon túlkeltek, és – magam nem láttam, egy zsrnál hirlelé – bölcsőket, koporsókat ringattak, egymáshoz ütöttek, a sívó jószág ház- és szobabéli holmin lebegett, háborított vének – élni szégyellvén – erővel a mérges vízbe búttak.

Jött aztán bohó Martius szigorú hideggel: rítottak az ebek, erdőbéli vadak összebékülvén, a porták elejébe emberarccal kérni gyülekeztek, s a föld is döngve, dördülve ottan-ottan el-hasadott.

Ezekből meglássa, édes néném, miként a légebe függő tsillagok, planéták egy a mással eljegyezve a megírt táncot ropják az Ítéletig, azonképpen münk is, kisdedek, megösmérjük sorsunk az üvékkel összevekötvé lenni.

Mert hogy ez világ régi szép rendiből ottan-ottan kifeslik, mutassák ezen elfordult, hermafrodita évszakok, a sebes bial módján körbenjáró, egymást fölkbóborló, vérző, gyilkoló, fájdalomban toroktátván kiáltzó – mégsem irgalmas – szegén emberek.

Látta-e, nem-e, édes néném a Kék fényt? Valami kőmies beszélt, nyekergett a tévébe tegnap, azki ügyefogyott két kis cselédjét az mondott hidegbe öltözetlen, étlen, valami dirib-darab pokrócokkal bécsinált ablakú, fűtetlen házba hátrahatta, ú maga az aszszonnal kólázni ment. (Még a piszkukból se vakará ki a két gyiermeket.)

Ezen nyomorú kőmies pedig mondá: „Míerthogy a Törvének hatalmára adott a szerencse, nem tagadom, a fiúcska az rácsok közzé, külön elrekesztve volt, isz éccaka mind hánta-verte magát, s virrattáig sikongott vala, úgyszolva... Annak előtte, hogy menénk ki a házból a hamuszín estvébe, én a kályhát megraktam, tessék elhinni, hogyne, isz hideg üdő volt, megraktam, csak úgy zúgott, és adtam egy puszit a küssebbnek, kérem, és az öreget meg is simítottam. Mikoron én megsimítottam, a vergődést elhatta, rém árn teküntvén szólott valamit, de csak ahogy szokta, hebegeve.”

...Azt teccik kérdezni, enni adtunk-e, enni akkor nem adtunk nékiek, magunknak se volt ama napra.

Amidőn a pusztit adtam, nem mutatta az, hogy valami baja volna, csak gagyarászott, mint aféle vesztes, ugyi repesett.

Mastan csak vékonyan hugyozva jön eszembe azmik történetből rajtunk estek... tetszik, mintha disznó-hólyagba volna bécsinálva, ugyi homályos az a nap. Elég az, rémlik, hogy Mézesék konyháján mulatánk az üdőt, ekkis rumpuncsos kóla mellett, a tűz ábráit csudálva.

(Kihez, édes néném, vedd példának az selem-fabrikáló férget, azki avult bőriből kifordulván, angyszabású lepéndeknek öltözik. Azonba ezek itt italozván nem nyilalltak a gránátposztó-színű égbe, tehát megtértek az rothadozó héjba.)

„Nem tudom, mi lelt, hogy eszembe vöttem, öreg este vala immár, s az két kis cselédet nem kínálá senki is, hogy mártson az étekben, annak okáért inunk szakadva érkezénk haza, bémenvén látám, hogy az elrekesztett gyiermek alszik, de a küsebb gyanos vala. Mondám az asszonymak, lásd meg, mi lelte, mert az orrán s a csöpp szája végibe fejér hab vala, kisedd hólyagos gyöngyök, menj bé, mondom a feleségemnek, basszam a lelked gyökerit, te szalonnád ez, semmi lelket nem sejtet benne.”

Eztán néminemű vallást az asszony is tett, hogy az ember a kinyeret az gyermektől ottan-ottan elkapdosá, és magának se volt maradása tülle, mert többszer az álomból szökvén a mondott kőmies midjárt az arcába hága, s níha orrából-füléből az vér jár vala. Végre az asszon így menté magát: „Azon éccaka jöve hozzám az Arch angyal rossz pokrócba, egyik karjába üres szatyor lévén, kérte a lelkemet hogy elvigye.”

Ebből pedig kitetszik, hogy azon Arch angyalnak is lehetnek ideges panaszai, édes néném, amint vannak nékem, hisz ha nem ügyekeznek, nem is hallanék hírt kédről.

(No lássa kéd, mely jótékony állat, mely gyenyerűséges szubsztancia azon por és hamu az emberhez, a lelkes, erektált húsáruhoz arányozva! Mindazáltal: amint kiszámíthatóbb, úgy unalmasabb.)

101. levél

Az üdő, édes néném, az üdő!

Lássa, mint játszódik! Íme, sokára, nehezen, végre elérkezett a vénség – ebből kivéve kédet! –, mégis csalást emlegetünk, azt morogjuk: na né, a porció annyika volt csak, mint egy marok sültgesztenye, azkit drágán mértek az édes szagok gőzébe hajlott, fekete körmű némberek.

(Igaz, a status kedvezőtlen, vagyonunk elkölt, tehát – hogy fokozzuk a rosszat – hiába valóan, valamicsudás fölényt mímelve, zsebreugott kézzel, a likas héjakat csergetve fityerészünk, arcunkon link mosoly: hátha megsajnál, s ez úton, végül szívébe fogad münköt is valaki.)

Sumonyi Zoltán

A FEJEDLEM EMLÉKIRATÁBÓL

A brezáni kiáltvány, 1703

*Minden, Hazáját szívből szerető,
Országunk régi hírnevét Ohayto...!*

Hogyan tovább? Mit írhatok Nekik?
A pénznek szűkében vagyok; a lengyel
Hatalmasságok ígéretei
Nem állnak készen még, s a francia
Követtől várt remény sem biztosított semmiről.
Itt most elküldtem néhány megbízottam,
Keressék föl barátainkat is:
Wiśniowiecki herceget, s Potockit,
A palatinust Kijev városában,
Hogy birtokaim elzálogosítván
Egy-két lovas-segédcsapat kövessen.
Most erre várok. – Ezt írjam nekik?!

Vezérek sincsenek a háborúhoz;
Bercsényi gróf – be kéne vallanom –
Személye, szelleme, szokásai
Az egyetértés minden akadályá.
Bizalmas tárgyaláson gúnyos és maró,
Komoly dolgokban könnyelmű, beszédben
Nagy táltum, de tettben tétovázó,
Határozatban ingatag, tanácsban
Bizonytalan, ezért rajtam kívül
Nincs egyetlen barátja. – Ezt üzenjem?!
Nem ezt várják ma tőlem.

Címeremmel
Piros selyemzászlót akarnak. – Hát legyen:

Cum Deo pro Patria et Libertate!

S az Isten legyen irgalmas nekem...

A dolhai hírekre, 1703

Ma még megfordulhatnak.
Van is rá jó okom:
A rájuk bízott zászlót
Parancsom ellenére
Korán kibontották;
Kastélyokat raboltak,
Perzseltek templomot,
Fejetlenül és bortól
Megittasodva dúltak, –
Aztán Dolhán a felkelt
Nemesség szétzavarta
Mindet. – Zászlóimat meg
Hűségjelül Bécsbe
Fölvitte Károlyi.

Erről ma értesített
Esze Tamás, Kis Albert:
Ők voltak hát a szétszórt
Sereg vezérei.
Sereg?! – Alig van kétszáz
Gyalog, s ötven lovas,
Botokkal és kaszákkal.
De egy se hadviselt.

Sürgetnek, rajta, rajta!
Parancsaimra várnak!
Parancsaim?! Mi végre,
Ha úgy se teljesítik.

Esztelenségbe fogtam.
Ma még megfordulhatnak.
Se légiók, se Caesar.
Csupán a Rubicon.

A lipótvári ügyetlenkedésről, 1705

Lehet, lehet, hogy ifjúságomat,
tapasztalat-hiányomat okolhatom csak mindenért,
de ez ma elkerülhető lett volna, úgy hiszem!

Tegnap, megérkezvén a szeredi hídhöz,
a Vág erdős, bozotos partfelén ütöttem tábornak,
egy jól épített sánc mögé helyezve gyalogságomat.

Lovasságom, Bercsényi tábornokkal,
csak délidőben kezdett feltünedezni.
Futárt küldöttem hozzájuk, hogy gyűljenek nyugodtan,
mert ellenségünk Csallóköz felől jön,
s olyan tört vethetünk itt Herbeville-nek,
amelybe rajta kívül más nem lépne be.

Azok négy óra tájt vonultak fel a szembe-parton,
gyanútlanul, mert az meg puszta sík volt, s jól belátható.
Mindjárt lövetni kezdtem őket ágyúimmal,
jelezve, itt vagyunk. Azok meg vissza,
de nem láthattak minket, kárt se tettek, s végül abbahagyták.

Bercsényivel közöltem, küldjön négyezer lovast
balszárnyunkról, a vecsei a hídon át,
négyezret meg a sánc felől, hogy jobbról
szorítsák Herbeville-t. Minden reményem megvolt,
hogy másnap így megindul és fejével
sáncomba ütközik.
Ez oly biztos sikernek látszott, hogy Bercsényi
magának kérte ezt a megbízást.
Megegyeztünk: hajnalban támadunk!

Az ellenség megindult reggel, és
már elhaladt a sáncaim előtt,
de lovasságomról még semmi hírem.
Később Bercsényi jött, hogy mit csináljon?
A szűk utak okozták késedelmét,
majd eltévedt a szőlődombokon,
de helyrehozza azzal, hogy a hídnál
befogja Herbeville-t.
Hát jó, mondtam, még nem minden veszett el.
Kiküldtem akkor Esterházy Antalt,
hogy ő a hídfőnél a sáncban álljon. S láttam is, megérkezik.
Aztán futár jött tőle: visszavonja
gyalogságát, mert fél, hogy túl kevés az embere.
Később belátta, rosszul kalkulált.

És Herbeville nyugodtan átvonult a hídon,
kibújva csapdából. Mert persze
a lovasság is dolgavégezetlen visszatért.

Nem gondolom, hogy szándékkal segítik Herbeville-t.
Csak alkalmatlanok.

Petri György

HÁZ A HÓBAN

Feleség felolvassa férje levelét

Ez meghülyült? Ja, értem: „Mint Rilke Musotban...”
– s Rilke nejét... ezért vagyok „Kedves Clara”.

Szóval: „Kedves Clara,
mint Rilke Musotban, egyensúlyozok
önfeledt munka, mértéktartó elragadtatás között
ebben a kis alföldi” micsoda? „manoir-ban”? ,
„közel a mezővároshoz, ahol először
éltünk hosszabb ideig együtt.

Az ablakomig ér a hó. Ha éjjel ki kell mennem
(a sok teától), nem megyek ki. Csak az ajtót nyitom,
s a szélfogó fölött hugyozok ki a hóba.

Reggel szép borostyánsárga krikszkrakszok és likacsok
láthatók, hacsak nem lepi be új hó.

Ha nem tüzelek,

egy éjszaka alatt belefagy a lavórba a víz,
mert a vályogon szökik a hó. Könyvet – láthattad –
alig vittem, csak verseskötetek vannak,
ezeket is alig használom, csak ha elakadok
írás közben. Papír és gépszalag: az van bőven.

Egyhavonta vásárolok. A kenyeret pótolom krumplival,
eszkábáltam a kályhán egy rácsot, azon sütögetem.

És persze: ital is van, már ami a
faluban: Hegyvidéki Siller, meg házifőzetű
pálinka, büdös, büdös, de ereje van.

Tudod, ebben nem voltam finnyás, inkább a
rendes cigaretta, az hiányzik.

Nagyon sokat haladtam”, fejlődtem,
mindig erről beszélt. „Főleg rövidebb
dolgotat csinállok, zárt formákban. Talán a hó miatt.

Órákig bámulom, amíg a világos tart,
egész közelről (írtam, a párkányig ér).

A felülete egészen üveg, majdnem nyíltan
mutatja, miből van: víz – a rabul ejtett csörgedezést
kristállyá kényszerítve. Ezt próbálom,
az ág-bogakká fagyott fickándoaszt.

A megdermedt tavaszt kietlen napverőn.

Egyébként? Nincs egyébként.

Ha arra gondolsz: nő sincs. Nincs kivel. Hogy mit
csinálok? Mért ne mondjam? Visszatértem bizonyos
kamaszkori megrögzöttségekhez (amiket alkalmadból

félbehagytam), s felgyűlvén bizonyos tapasztalat,
mit ama szervezettel művelni tudtok,
most a képzelet teszi – s hány változat! ami nem telt tőled
(se töletek); egyébként (megint egyébként)
ennek is van erkölcstana, etikettje, esélyei;
nem bármely nő képzelhető. Legnehezebb nem-létező
nővel akadni össze, másokat kímélni kell,
mert feleség, mert anya, mert halott, mert
– mit tudom én! A bizonytalanságai, izgalmai:
eljön-e (és ki?) a renyheség mai óráiban.
S nemegyszer magamra hagynak e forró, de szeszélyes
árnyak, vagy vetkezetlen távoznak,
s vacogok éjemben, mert bőregéreként
surrognak el e kedves asszonyárnyak
ágyam fölött és hajamba akadnak
pergamenkörmeikkel. He írjgyelj
hát, még ha boldog vagyok is: ahogy
istennek bármilyen időpont
alkalmas meghallgatni egy imát:
tökéletes mindegyik pillanat.
Keresd a magadét! Én megtaláltam
az enyém: ház a hóban.
Már az üvegen néz be a hó. Kályhám vasa
izzik, izzadok, gyűlnek a versek
látszatra szúrós, kéznek morzsa-lágy
kristályai...” Ezt nem olvasom, itt
velem képzeleg, egész részletesen
– nem szégyenlősségből nem olvasom,
de olyan érzéketlen: összedolgozta egy,
nem tudom, látomássá vagy mivé,
régii együttléteinket, anélkül hogy engem említene
„s most egy készséges árny” – ez vagyok én,
és vissza fog jönni, világos a végéből,
de várjatok: ez is még itt érdekes:
„Képzeld, fenn akartam hagyni, s valahogy véletlenül
bepakoltam a régi verseim, az egész dossziét,
s milyen szerencse! ezek miatt muszáj
írnom. Mint ha blaumontágosan ébredünk,
és a szeszakázán hideg gyomra (onnan böffenek
a savrágta, hiányos, kínzó emlékképek is föl)
új szeszt kíván mihamar eltüzelni,
hogy gőz lövelljen e kihűlt erek
kigyóin át az agyba és a májba,
úgy kell a költőnek új vers tüzeiben
hamvasztani a kihűlt ihletek
zákányosságát, olvasztani új
vérpezsdüléssel mává másnapot, lobbantva minden
múltat új és utolsó pillanattá.

Olvasgatom a régi verseket
(a hozzád írt, befejezetlen részleteit is),
közben tűzre dobom a csikkeket,
így nem kell a havat piszkítanom,
milyen szánalmasak! emlékszem egyenként
a jó sorokra – már amit ez, az jó sornak talált,
s hogy mindig lehangoltak
e költészetem szeméttelépén
mások-találta kincsek. Csak s nagy mű
teheti méltóvá a szenvedést
emberhez, a párosan sem elviselhetőt.
Alig jön be a fény. Hófúvások
örjöngenek a csillagok alatti parányi magasban,
hol az élet dadog. Már a vödröt használom.
Ha egy vonalnyi világosság
marad a reggelek jöttét jelezni,
ki tudom várni a tavaszt, kiolvadok.”

71. 1. 5.

A hagyatékából előkerült és tudomásunk szerint mindmáig publikálatlan vers, ha hihetiünk a gépirat keltezésének, az első Petri-kötet, a MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA megjelenésének évében íródott. Néhány sorát, kis változtatással, felhasználta később TIK-TAK című versében, amely feltehetően második kötete, a KÖRÜLÍRT ZUHANÁS (1974) után keletkezett; kötetben 1981-ben jelent meg, az ÖRÖKHÉTFŐ-ben.

Perneczky Géza

HERBÁRIUM

Tíz lap

I

Egyszer társaságban megkérdezte valaki, hogy van-e csalán Afrikában, és rögtön kiderült, hogy a vélemények nagyon eltérőek. Többen úgy vélték, hogy ha van olyan növény, ami kozmopolita, akkor csakis a csalán lehet az. Mások viszont vitatták, hogy ennyire elterjedt volna. De aztán elnapoltuk a kérdést, mert hogy egyezsége jussunk, az, szerencsére, nem tűnt fontosnak.

Később, a szakirodalmat böngészve kiderült, hogy azoknak volt igazuk, akik a csalán (*Urtica dioica*) előfordulását nem annyira földrajzi, mint inkább civilizációs feltételekhez kötötték. Mert a csalán a nitrogénban gazdag, zavart és törmelékes talajok növénye, ezért aztán megtalálható Észak-Afrika sok olyan helyén is, ahol az ember úgy piszkítja be a tájat, ahogy azt különben csak Kelet- vagy Nyugat-Európában teszi.

Egyébként azonban eurázsiai növény. Egyik legkorábbi fölemlítése mitológiai vonatkozású, mert dereng egy történet valami csalánzó ingről, amit Nessus (egy kentaur) vérebe mártva tettek maróvá és égetővé. Érdekes, hogy a csalánninggel rokon elnevezések közül néhány etimológiailag is levezethető a Nessusból (ilyen például a német Nessel Tuch, a „csalánvászón” szó), de ennél is fontosabb, hogy amit e szavak jelentenek, az adatokkal igazolható.

Európában ugyanis mintegy 1720-ig foglalkoztak azzal, hogy kifőzzék a csalán rostjait, és lenvászónhoz hasonló textíliát szőjenek belőlük. Mivel azonban soha nem sikerült a rostszalakat a csalán többi részétől teljesen elválasztani, az így szőtt vászonáruban benne maradt a csalán néhány más része is. Vagyis szúrtak – vagy ha valakinek kényesebb volt a bőre – égettek e kendők. Még akkor is, ha a beléjük szőtt csalánszörökből ekkor már biztos, hogy kipusztult mind a hangyasav, mind pedig a hisztamin.

A szakirodalom még egy lépéssel tovább segített. Szó esik ott ugyanis a hócsalánról vagy rámiról is (*Boehmeria nivea*), egy a csalánnal rokon élő növényről, ami Kínában és Délkelet-Ázsiában nő, és aminek a rostjaiból máig is szőnek lepedőt. Kétméteres magasságot elérő egylaki növény ez, virágait a szél porozza be. Hajtásait évente hatszor vágják, és kézzel vagy géppel hámozzák-hasítják. Az így kapott hosszú szálak „China Grass” néven kerülnek a gyárakba, ahol vegyszeres segítséggel főzik ki belőlük a használható rostot. Textíliái erősen higroszkóposak, vagyis vízzel vannak átitatva, ám anélkül, hogy valóban nedves tapintásúak volnának. Hűtik a testet, ha hozzájuk értünk. Ott, ahol meleg van, ágynemű és fehérnemű készül belőlük, de vitorlavászon és tűzoltótömlő is. Sőt nemzetközi gyakorlat, hogy anyagát a papírpénzbe belekeverik.

Eddig úgy tudtuk, hogy a pénznek nincs szaga. Lám, most kiderül, hogy miért nincsen különösen nyirkos tapintása sem – a hócsalán az, ami az emberi izzadságnymokat a papírpénzből eltünteti. És még egy dolog: a csalán, úgy látszik, mégiscsak kozmopolita növény. De csak akkor, ha pénzzé változik.

II

A kakaó régi kultúrnövény, az Amazonas vidéki indiánok a Kolumbusz előtti időkben narkotikumként fogyasztották, és mielőtt megitták, erősen fűszerezték, tehát nemcsak mézzel és vaníliával, hanem paprikával is elkeverték a főztjét. A kakaóbabbal pedig úgy bántak, mint mi a pénzzel: fizettek vele. Ami azt jelenti, hogy a csokoládét és a mai értelemben vett kakaóitalt még nem ismerték, sőt a spanyolok, akik áthozták a *Theobroma cacao* termését Európába, és érdekes egzotikumként elkezdték a termesztését is, még ők sem jutottak olyan gondolatra, ami az igazi csokoládé megszületését segíthette volna elő.

Az első csokoládét elég későn, a XVII. században hozták össze Kubában, mégpedig a guanabacói zárda kedvesnövérei. Ezek az apácák azt gondolták, hogy a kakaót a kávéhoz hasonlóan kéne elkészíteni. A helyi cukornádültetvényekről kapott barna cukorral keverték el tehát a fermentált és ledarált kakaóbabot, és tették ezt már csak azért is, mert imáktól elgyengült érzékeikkel ehetetlenül keserűnek találták volna e nélkül a főztjét. Valószínű, hogy a tej is a kávé analógiájára került aztán az italba. Megnéztem a térképen: Guanabaco jelentős nagyságú helység, közel fekszik Havannához, és biztos, hogy mindmáig állnak ott a kolostor épületei is. Könnyen lehetséges, hogy egyszer egy kis kölyök – merő hálából! – ördögöt rajzolt a falakra. Amit talán meg is találnánk, ha nagyon keresnénk.

III

Él egy növény Nyugat- és Közép-Afrikában, amit úgy hívnak, hogy *Thaumatococcus daniellii*. A növény magjait körülvevő zselés töltésű köpenyben a *thaumatin* nevű édesítő anyag – egy polypeptid vegyület – található, amelynek édesítő ereje a tízszázalékos szaharinoldat 2500-szorosával ér fel. A növénynek ez a része azonban csak nyersen rágva fogyasztható, mert a benne lévő édesítő komponens hevítve már 60–75 fokonál savanyú oldattá esik szét.

Sikerült viszont a hatóanyag előállítását programozó gént először bacilusokba, majd magasabb rendű növényekbe, például paradicsomba és fejjeszalátába is átültetni (az eljárást egy vegyipari konzern szabadalmaztatta), és ebben a formában a thaumatin már rezisztensebb a hőre. Az új gazdanövényekből készült édesítőszer azóta olcsón állítható elő, sajnos azonban ez azzal jár, hogy a belőle kialakult piac figyelmen kívül hagyja a thaumatococcust termelő afrikai országok gazdasági érdekeit.

Van egy másik növény is a tropikus Afrikában, ennek a neve meg *Synsepalum dulcificum*. A magyar botanikai szakkönyvek „csodabogyónak” vagy „csalibogyónak” hívják, angolul „miracle fruit”, franciául „fruit miraculeux”. Ez egy Ghanától Nigériáig termesztett lombhullató kisebb fácska, melynek egyetlen magvat tartalmazó bíborvörös bogyói nagyon különösek. Miután kissé megrágták őket, a szájba vett ételek – még a nyers citrom is – akár órákkal később is édes ízűeknek tűnnek, nagyobb mennyiség elrágása esetén pedig a hatás egész napos. A bogyókból kiválasztott hatóanyag – a neve *miraculin* – úgy látszik, a nyelvben lévő ízreceptorokra van ingerlő hatással: aktivizálja az édes ízt érző szerveket, és semlegesíti azokat, amelyek a savanyú ételek szájba vételekor fújnak riadót. A miraculin, ha kivonatot készítenek belőle, három hónapig képes megtartani különös erejét. Ugyanakkor kísérletekkel igazolták azt is, hogy csak az ember ízlelőszerveire van ilyen hatással. Nem manipulálhatók vele például kutyák és patkányok.

IV

A hosszú szárú, zöld üstököt hordó arékapálma (*Areca catechu*) olyan közönséges Dél-Ázsiában, mint nálunk a dió. Gyümölcse közel tyúktojás nagyságú, de a húsa ehetetlen, mert rostosan kemény. Ám éppen ennek a szívós szövetnek a közepén ül egy csont-hájas mag, az arékadió, ami azért érdekelhet minket közelebből, mert a bételrágás alapját képezi.

Mi a dió titka? Zsíros tápszövetei alkaloidákat tartalmaznak, köztük arékolint, arékaint és arékaidint (úgy hangzik ez, mintha ragoznánk őket...). Rágás közben az arékain is arékaidinné válik, amelynek a stimuláló hatása olyan, mint a dohányé. Ez azonban még nem minden. Az alkaloidák mellett ugyanis sok, mintegy 15 százaléknyi cserzőanyag-keverék kér még helyet a dióban, és ennek egyik komponense az az aréka-piros – egy lángolóan vörös színezőanyag –, amely olyan sajátos intenzitással válik láthatóvá a szájban a bétel rágásakor.

Fordítsuk most figyelmünket a bételrágás másik két fontos elemére. Az egyik egy borsfajta levele (*Piper betle*), a másik pedig a gambircserje besűrített zaftja (*Uncaria gambir*). A bors Malajziából jön, egy ottani kúszónövény. A mi szempontunkból a növény levelei a fontosak, ezek ugyanis éterikus olajakat tartalmaznak. Nincsen bennük alkaloida, de így is enyhén csípős az ízük. A gambircserje pedig Indonéziában honos lián-

fajta, amelynek hajtásai fiatalon hajlékonyak, ruganyosak, később azonban keménnyé és tüskéssé válnak – évente háromszor-négyszer gyűjtik be a lombját. A leveleket üstökben felfőzik, levét leszűrik, és rizskorpával keverve, fadobozokba kiöntve merev táblákká hűtik. Az így kapott extraktum a gambir, amely csaknem felében cserzőanyagot is tartalmaz, a katechint, amit ha nem éppen bételrágásra használnak, akkor bőrök cserzésére alkalmaznak, de például belekeverhető a nyomdafestékekbe is.

Most következik a bételadag összeállítása. A borsleveleket sűrű péppé oldott mésszel kenik be, majd erre helyezik a főtt arékadió darabjait, valamint néhány szeletet a megszáradt gambirextraktumból is. Mielőtt az egészet összezsavarnák, fűszerekkel, például gyömbérrel, szegfűszeggel, fencsellel és fahéjjal, sőt esetleg dohánnyal is ízesítik még. Rágása közben elmúlik a szomjúság és az éhség, mi több, az ember úgy érzi, hogy a testében szétáramlanak és elmondhatatlanul békés nyugalmat árasztanak a bételben lévő varázserejű anyagok. A főtt termésben lévő vörös cserzőanyag okozza, hogy a bételrágók fogai eközben feketévé sötétülnek, ajkuk pedig világítóan málnapirossá válik a nyálban feloldott areka-pirostól.

Közép-Európában elképzelhetetlen lenne, hogy anélkül rágjon bételt valaki, hogy ne keltsen vele pánikot maga körül. Az afro-ázsiai térségben azonban 400 millió embert érint a bételrágás, és ez olyan sok, hogy valóban érthetetlen, hogy az utcán közlekedve miért nem találkozunk nap mint nap emberekkel, akiknek a szája széle vörösre színeződött. Lehet persze, hogy ami késik, nem múlik, hisz a bételrágás egyébként szalonképes dolog. Az indiai repülőjáratokon például bételdió-darabkákat (úgynevezett szuparikat) osztogatnak savanyú cukor helyett az utaskísérő kisasszonyok.

V

Az árvamimóza, helyi nevén Ipil-Ipil (*Leucaena leucocephala*) Floridától kezdve Nyugat-Indián át egészen a dél-amerikai kontinensig honos. Erősen elágazó, tövistelen gallyú fácska. Hogy elérje a nedves talajrétegeket, a gyökerei mélyre lehatolnak. Levelei szárnyaltak, de nem örökzöldek, mert a száraz évszakokban rendszerint lehullnak. Fehér virágai a mimózákra jellemzőek: finom szálú gömbök. Termése lapos hüvely, melyben nagyon kemény héjú magvak vannak. A trópusokon, például Afrikában – mivel olyan sokoldalú – szélteben-hosszában termesztik. Talajkötő, árnyékot adó cserje vagy élő-szőnyegként ültethető bokor, amely gyorsan nő, és az aszályt is jól bírja.

Fehérjében gazdag lombja a lucernával egyenértékű, de egy mérgező aminosavat is tartalmaz, a *mimosint*, és ezért csak ott szolgálhat takarmányként, ahol a kérődzők gyomrában mimosint semlegesítő bacilusok élnek (az ilyen állatok pedig nem ott fordulnak elő, ahol őshonos a cserje, hanem másutt, például Ausztráliában vagy Jáva szigetén). Újabban azzal kísérleteznek, hogy az afrikai állatokat is mimosinrezisztenssé tegyék – a gyomornedvek átplántálásával.

VI

Az időszámításunk szerinti első században a fikusz 29 változatát írta le Plinius, és mind a 29 esetben a füge nevű gyümölcs (*Ficus carica*) valamelyik fajtájára gondolt. Ma hiába keresnénk olyan szaküzletet, ahol akár csak negyedenni füge között válogathatnánk – mással kárpótoljuk hát magunkat. Például tudjuk azt, hogy a füge ugyanannak

a *Ficus* nemzetségnek a tagja, mint ahová a virágkereskedésekben kapható és gumifának is nevezett cserepes fikuszt is soroljuk (*Ficus elastica*). Összesen 800 fikuszfaj él a szubtropikus és tropikus tájakon, és közülük csak egy, az éti füge az, amelyik megterem Közép-Európában is, legalábbis a védettebb fekvésű kertekben vagy a házak déli fala mellett, ott, ahol erősebben süt a nap.

Még egy érdekes hír: a fikuszok mind az eperfafélék családjába tartoznak. Ez a botanika nyelvén azt jelenti, hogy virágzatukban sok apró virág nyílik, melyek száracskáikkal és felleveleikkel együtt már kezdetől fogva egyetlen húsos tömeggé nőnek össze. Ha pedig gyümölcsé érik ez a zaftos kis halmocska, akkor kapjuk az eperfa jól ismert, puhán édes termését, de még ilyenkor is kivehetők az egyes részgyümölcsök lencse nagyságú fejecskéi, ahogy az eper felületén hólyagosan kidomborodnak. Hogy a füge mégsem hasonlít az eperre, és nincsen ilyen hepehupás domborzata sem, annak pedig egyszerű a magyarázata: a füge egy kifordított eper. Vágjuk csak ketté, és azonnal látni fogjuk, hogy olyan, mint egy batyu – vagyis a hupái is befelé fordulnak. Kívül van a bőre, ami eredetileg a virágzat tengelye volt, belül pedig ott láthatók az aprócska gyümölcsöcskék is, ahogy szorosan egymás mellé sorakoznak. Úgy néznek ki, mintha a fügének szálakra bontott húsa lenne.

Az éretlen fügék csúcán néha kis nyílás látható, ahogy gondolnánk, afféle szellőzőjárat. De más a rendeltetése. Azon át közlekednek a fürkészdarazsak, amelyeknek az a dolguk, hogy a füge belsejében lévő virágocskákat megtermékenyítsék. Néha nem is a darázs, hanem csak az oda petézett és később kikelt lárvája az, ami elvégzi ezt a munkát. A füge, amit a boltokban kapunk, persze mégsem férges, és ennek több oka is lehet. Kialakult például egy munkamegosztás a nagyobb fügetermelő kultúrákban, amely azt eredményezi, hogy – noha nem kétlaki a növény – a virágport produkáló és a gyümölcsöt termő fügék mégis külön fákra nőnek. A másik megoldás pedig az, hogy a fürkészdarázs a melegebb zónák lakója, és ezért sokszor már ott sem repül, ahol különben megnő még a füge, de valamivel hűvösebb a klíma. A fák itt önbeporzókká váltak.

Van egy másik fikuszfajta is, a banyána (*Ficus benghalensis*), és mindaz, ami a füge esetében „intelligenciára” vallhat, ennél a növénynél már aggasztónak tűnhet. Csak akkor indul csírázásnak a magja, ha egy faágra ejtik a madarak. Ott, az ágon kezd el bokrosodni, és ahogy megemberesedik, abból a magasságból ereszti le légyökereit is a mélyen alatta sötétlő talajra. Ezek a gyökerek idővel hatalmasá válnak, és szorosan közrefogják, meg is fojtják a gazdanövényt, miközben a fikusz, mint egy fejlábú szörny, akár erdővé is terebélyesedhet. Biztosan áll az oszloplábaik, miközben a gazdanövénye korhadásnak indul, és végül össze is omlik alatta.

VII

Ha parkok és kertek vagy gyommal benőtt telkek gyepjén caplatunk, akkor néha téglavörös vagy azúrkék színű virágok tekintenek ránk fel a fűből. Hajtásaik többnyire félig elfekve lapulnak, alig arasznyiak. A virág neve „mezei tixszem” (*Anagallis arvensis*). És valóban a tyúk vörösen égő tekintetét jelenti, mert a tixszem madárszem, ami úgy tesz, mintha kipillantana a gazból.

Egész más a helyzet az angol elnevezésével. Scarlet Pimpernel – Vörös Pimpernel. Így, nagybetűkkel írom, mert Leslie Howarddal a főszerepben ez egy sikeres játékfilm is volt. A történet fiatal angol arisztokrátákról szól, akik át-átszöktek a kontinensre,

hogy szabotázsakciókkal zavarják Napóleont. Működésük a titkos társaságok mintájára folyt, így például – hogy felismerjék egymást – vörös pimpernelt, azaz *Anagallis arvensis*-t tűztek a gomblyukaikba.

Miért tették ezt? Az *Anagallis* – talán keserű nyálkái miatt – már az ókortól kezdve gyógynövénynek hitték, és májbántalmakat, tuberkulózist vagy reumát kezeltek vele, de zafttá préselve vagy porrá törve az epilepszia és a depresszió ellen is bevetették. Erre utal egyébként a növény német neve is: „Gauchheil”, ami annyit tesz, mint bolondot gyógyító. A Vörös Pimpernel esetében – és még mindig a megfilmesített történetnél tartunk – a gyógyhatást a közéletre átvetítve értelmezhetjük, de az is lehet, hogy az érdekeltek csak a fű között megbújó és nehezen megtalálható aprócska virágokra gondoltak. Ám akárhogy is volt, a pimpernel karriert futott be e filmmel.

Mert egyébként a jó hírért semmi sem igazolta, sőt, a régi fűvészkönyvek ráadásul még hihetetlenül naivnak is bizonyultak. Azt írták, hogy e virágok házastársak, és hogy a kék színűek az asszonyi fajzat. Senkit sem zavart eközben, hogy a vörös pimpernel is ugyanúgy termő.

Tagadhatatlan, hogy a főztje gyengén antivirális hatású, egyébként azonban csak „cucurbitacin”-t, egy, a földitököt is halálos méreggá tevő alkaloidát sikerült eddig kimutatni benne. Azóta csak külsőleg, például arcvíznek használják. Valószínű, hogy a régi mondás, *signature rerum* – vagyis hogy a dolgok jegyei nem véletlenül hasonlítanak egymásra, más szavakkal: hogy hasonlót csak hasonlóval gyógyíthatunk – nos, ez az elv volt az, ami ez esetben is érvényesült.

Mert a tikszemet szeplők ellen kínálják, hiszen nyilvánvaló, hogy abszolút helytálló az analógia: vörös pöttyeivel mintegy beszeplőzi a tájat.

VIII

A nagyezerjófű (*Dictamnus albus*) a langyosabb tájak bokros évelője. A nyár folyamán el is fásodhat, de mégsem cserje, mert mielőtt megjönne a tél, erejét veszti, elfonnyad, és avarrá enyészik. Csak a töve telet át, és hajt ki a következő tavasszal. Magyar nevét pedig onnan kapta, hogy régebben megfőzték az ősszel kiásott gyökereit, és az így kapott extraktumot „ezerjófélére” használták. Érdekes a botanikai neve is, mert az meg arra utal, hogy a növény erős, aromatikusan illata a vadmajoránna egy változatának, az *Origanum dictamnus*-nak a szagára hasonlít.

A nagyezerjófű azonban mégsem a fűszernövényekkel, hanem a citromfélékkel rokon palánta, és az egyetlen a rutafélék családjában, amely őshonos Közép-Európában.

Nálunk a középhegységeken él, és májusban virágzik. Kúpos alakú, alacsony bokorcska. Olyan, mint egy lombos, sokkarú gyertyatartó, amelynek a felső harmadában – mindmégannyi halvány lángú mécses – nagyméretű virágok fénye ég. Szétlebbenő kelyhek ezek, karcsúak, színevesztett szoknyájúak, és mint egy balettszínpadokról loptott élőkép, pipiskedő rendben állnak. Öt szirmuk közül négy küllösen mutat az ég felé, és csak a legelső fordul úgy, hogy közben a tenyerét tartja. A porzók, melyek ívben meghajolnak, erre támaszkodnak. Közelebb lépve az is kitűnik, hogy bíborvörös erek szántják végig a szirmok leánykatestét, és a növény egész szára, a levelek vagy a virágok is mind mirigyesen ragadósak. Van tehát valami baljósan nedvedző és mérget is harmatozó a kicsinyke bokorban. És valóban, nem lenne jó, ha megérintenénk, mert bármely része képes rá, hogy a bőrön gyulladást okozó hólyagokat húzzon.

A Dictamnus angol neve „burning bush”, franciául „herbe aux éclairs”, és mindkettő égő bokrot jelent – mit kezdünk e névvel?

A Gordon Cheers-féle nemzetközi kiadású nagy botanikai mű, melynek fejezeteit 25 tagú szakértői gárda írta, a Dictamnushoz érve felidézi, hogy miként társalgott Mózes a Sínai-hegyen Istenével, és emlékeztet rá, hogy a jelenés színhelye egy égő, de el nem égő csipkebokor volt. Mivel úgy hírlík, hogy a Dictamnus kipárolgó éterikus olajait, ha szélcsend van, a forró nyári napokon meg is lehet gyűjtani, és ezek ellobbannak anélkül, hogy a lángok a növényben kárt okoznának, a szerzők feltételezik, hogy a Bibliában szereplő cserje talán nagyezertjófű volt. A hipotézis lényegét – a bibliai történet főlemlítése nélkül – az Angol Királyi Kertészeti Társaság vaskos gyógynövény-enciklopédiája is megismétli. És különben is úgy tűnik, hogy a lángokkal lobogó Dictamnus képét egyetlen nagyobb munka sem kerülheti meg. Néha persze a szerzők vitatják vagy elbogatellizálják a kérdést. Egy kisebb kötet például arról értesít, hogy Linné, a nagy svéd tudós lánya volt az, akinek az illóolajok meggyűjtása először sikerült. Egy másik munka viszont, melyet egy holland szakember írt, annyira biztos a dolgában, hogy fényképet is közöl az égő Dictamnusról. Igaz, megszorításokkal. Mert ezt a fotót alkonyat után, már sötétben vették fel, hogy látni lehessen valamit a halvány lobbanásból. Kérdés viszont, hogy meg lehet-e gyűjtani a gőzöket, ha hűlni kezd a hőség, az esti órákban?

Egy biztos, van a Dictamnusban valami rendkívüli, és jó volna, ha tényleg csodákra lenne képes. De néhány vonatkozásban csodák nélkül is leckét adhat, így például a tündérek és boszorkányok természetéről. Mert lássuk be, hogy mindkét forma ugyanaz, és csak azért gondoljuk, hogy különbségek is vannak, mert e lények illóolajokból állnak, képlékenyek, aromává hígulva közlekednek. Csak a bokor, amely kiizzadta őket, marad meg szilárdnak.

De a déli órákban vele is megtörténhet, hogy olajait öngyulladásra bírja. És ilyenkor szeszeinek máglyájára lép.

IX

Nemhiába, hogy annyira modern korban élünk – a kérdésre, hogy mi köze a fűzfapóétának a vele kapcsolatos szomorúfűzfához (vagy fordítva?...), az első pillanatban nehéz is a válasz. Ennél már azt is jobban tudjuk, hogy mi köze a fűzfának az aszpirinhez. Tessék: a fűzek (*Salix*) leveleiben és kérgében van egy vegyszer, a *salinin*, amely a szervezetbe kerülve szalicilsavvá válik, ez pedig az aszpirinnek is alapanyaga (1898 óta szintetikusán gyártják).

Kevésbé világos a szomorúfűz genealógiája.

A szakkönyvek egyszerűen elmesélik, hogy voltak korok, melyekben a fűzfa hajtásai a szomorúság jelképei voltak – ezt természetesnek is vesszük –, ámde azt is elmondják, hogy régebben az emberek jobban ügyeltek a fűztől tanult illemszabályokra. Ha valakit elhagyott a kedvese, az például jelezte is ezt, mégpedig a homlokára helyezett fűzfalevél koszorúval. Igen sok adat van aztán arról is, hogy a fűzet a halállal hoztak kapcsolatba: Júdás egy fűzfára akasztotta fel magát, a megzavarodott Ophélia is a parti fűzek közt téblábolva esett a vízbe... és így tovább.

Ellentmond ennek a szimbolikának a görög mítoszvilág. Itt a fűz – akárcsak a kínaiak gondolkodásában – a megzabolázhatatlan életerő jelképévé vált. Mert igaz az, hogy ha ledugjuk egy ágat, megered, és rövid idő alatt fává képes nőni. Zeusz, a diadalmas, Kréta szigetén született (más mondák szerint meg Árkádiában), mindenesetre, ahol

felnevelkedett, ott egy oltalmazó fűzfa állt a barlang bejáratában. Asszonya, Héra is kapcsolatban állt a fűzzel, mert Számosz szigetén egy fűzfa tövében látta meg a napvilágot. És innen kezdve lépten-nyomon belébotlunk a fűzbe mint a termékenység és a bujaság megtestesült jelképébe. A szociális piramis csúcsán Démétér, a földművelés istennője áll, attribútumaként a fűzfa egyik példányával – mélyen alatta pedig a hetérák sokasága nyüzög lenge füzek lombjába burkolódzva. Mindezt tudva elképedve vesszük tudomásul, hogy a középkorban a fűzfa váratlanul átváltozott, és az erény, valamint az önmegettartóztatás jelképévé vált. A hiedelem alapja egy tévedés volt. Azt gondolták, hogy a fűz terméketlen növény, mert anélkül hullatja el a barkáit, hogy gyümölcsöket érlelne belőlük. Nem vették észre a füzek kicsinyke termését és az apró, szélfúttá magokat.

Mindaz azonban, és a többi is, amit több ezer év fűzfáiról itt még elmondhatnánk, nem sokat nyom a latban – mert nincs köze a szomorúfűzfához. A felsorolt sztorik ugyanis mind a fehéren villogó ezüstfűzhöz (*Salix alba*), valamint a kecske-, hamvas vagy törékeny fűzhez, illetve a különböző vesszejű és levélzetű kosárkötő füzekhez kapcsolódnak (300-400-féle fűzfa van a világon). Mennyire más téma viszont az igazi szomorúfűz (*Salix babylonica*)! Kelet-ázsiai növény, amelynek Dél-Íránban is van egy kisebb populációja. Rendkívül érzékeny a fagyra, úgyhogy hiú ábránd lenne azzal próbálkozni, hogy hátha meghonosodik majd Európában is.

Amit kitermeltek helyette, az egy kamuflázs. Még ma is vannak szakkönyvek, amelyek azt állítják, hogy a szomorúfűz az ezüstfűz aranszínébe forduló, lecsüngő ágú változata (ennek neve pedig így hangzana: *Salix alba var. tristis*). A modern botanika azonban kianalizálta, hogy ilyen növény nincsen. Ami helyette van, az az ezüstfűz egy sárga lombú változata – de azzal meg az a baj, hogy nem csüng le a lombja! Viszont spontánul is kereszteződhet a *Salix babylonica*-val, és akkor már lehajlik az ága. Egy újabb visszakeresztezés és néhány kertészeti trükk hozta aztán létre a *Salix x sepulcralis*-t, azt a hibrid növényt, ami napjainkban leginkább aspirálhat arra a megtisztelő rangra, hogy ő a szomorúfűzfa.

Mindez azonban csak az utolsó századok fejleménye. Mert az első biztos adat Szent Heléna szigetéről való, vagyis nagyon is kései: Napóleonról jelentették annak idején, hogy egy szomorúfűz alatt szeret üldögélni. Ez a növény lehetett volna akár *Salix babylonica*, mert a helyi klíma megengedte volna, de majdnem mindegy már, hogy mi volt valójában. Mert az időpont a fontosabb. A szomorúfűz az empire és a biedermeier forgóajtájában megperdülve vált divatos növénnyé, és lett belőle nemcsak patakparti hangulatok kulisszája vagy temetői fa, hanem az is, aminek máig is ismerjük. Aranyfényű boltozat, amelynek él, susogni képes a kupolája – kiválóan alkalmas tehát arra, hogy mindazok, akiket megérint az idő, egymás tekintetét keresve begyűljenek alája.

Amiből végre kirajzolódik a fa kultúrtörténeti pedigréje is:

Az európai filológiában 1) a falvédő, 2) a szomorúfűzfa és 3) a rigmusokat farigcsáló fűzfapoéta tulajdonképpen csak azóta számíthat toposznak. A biedermeier óta.

X

Cydonia oblonga – igazi birs.

Ahogy kimondom, szinte érzem is az illatát. Mert van, mint tudjuk, díszbirs is. Ezek azonban csak apró bokrok, melyeket nem is gyümölcséikért, hanem virágaikért ültetünk, és legtöbb változatuk japán eredetű. Erre már egyébként a nevük is utalhat.

Egyik-másik nyelven szinte oboák hangját halljuk, ahogy a szóalak a cserje alakját kirajzolja: „Cognassier du Japon.”

Igaz, a díszbirs gyümölcse „szintén” ehető. Akkor kezd aranszínűvé aszalódni, amikor már közeleg az ősz. Nem hullik le, mint a szúrós bokor többi ékessége, hanem november végéig ott ragyog az ágakon – „gyümölcsével díszít”, ahogy a kertészek mondják. Ha pedig leszedjük, lekvárrá befőzve pektinben gazdag zselét nyerhetünk belőle, pontosan olyat, mintha igazi birsalmával lenne dolgunk. Ilyenkor még a színük is megegyezik, mert az öntet először csak sárárany massa, amit fakanállal lehet lassan kevergetni. Később aztán egyre sűrűbbé és vörösebbé válik, hogy a végén – ahogy kihűl, és fölös nedveit is leadja – zománcos derűvel pihenjen. Miközben besötétedik, és súlyt és méltóságot kap.

(A szerző e ponton kimegy a konyhába, levág egy szeletet a házilag készített birsajtból, és megeszi.)

A szakirodalom felpanaszolja, hogy a gyümölcs kimegy a divatból, manapság már alig termelik. És részletezi is, hogy miért. Munkával jár, hiszen nyersen nem ehető, legalábbis kompóttá kell főzni, hogy megjöjjen az íze. De lehet, hogy más okát is találnánk a tartózkodásnak. Az igazi birsnek ugyanis marcona az arca, van például olyan változata is, hogy filces tapintású, és foltokban hámlik le a gyapja. Ezt hallva talán az is eszünkbe juthat, hogy hol az őshazája. Ott, ahol a Kaukázus csipkézi a tájat, és az erdők levegője is azért olyan tiszta, mert a Fekete-tengerről érkező szél harapóssá fújja.

Az ország neve Kolkhisz. Médeia élt itt egykor a mítoszok szerint. Háza táján, úgy hírlik, nagy volt a forgalom. Ha látogatói érkeztek, mósuszillatú haját feltűzte kontyba, és bűgva-dorombolva nekiállt, hogy mérget fejtsen le az agyagkorsókba. Vonzóbb hír, hogy Athénban is jól ismerték a birs párás fényű, rózsaszínű szirmait. Arisztotelész például, miközben a borát itta, vagy a ΠΟΙΗΤΙΚΑ nagy hatalmú fejezeteit írta, bal kézfejen egy szelet birsalmát nyugtatott – és ha szükségét érezte, megszagolta. De még ma is előfordul, hogy kultúrtájakon barangolva vagy romos kertek között vándorolva elvadult birsfák ligetébe ütközünk. Ilyenkor aszús aromájú ízek emléke gyűlik fel a szánkban.

Egy ilyen kertben nemrég magam is megfordultam. Ez a liget az amazonok nyoma-it mutatta. Hajuk szókén fénylett, mint a birsalma héja, és ami a ruhájukat illeti, azon is ott ragyogott a kincses fényű permet, mert egyébként cserzett bőrbe és gyapjas prémekebe voltak burkolódzva. Noha a szebbik nemről szól a fáma, karddal támadtak a közeledőre, fanyarnak, élvezhetetlennek mutatkoztak.

A róluk szóló legenda azonban igaz.

A belső-ázsiai sztyepek dombjai közt nemrég közel háromezer éves sírokra bukkantak – női harcosok sírkamráira –, és minden részlet az elképesztő meglepetést igazolta. A fegyvermellékletek például, vagy a holtak oldalra fektetett teste és párbajt imitáló, fél lábbal kilépő pozitúrája, továbbá a görög vázaképeknek megfelelő ruhamaradványok, nem beszélve a keskeny bőrcsizmák szilfid alakjáról. És végül, mint legfontosabb próba, nőkre utaltak a csontokból vett minták kromoszómaspektrumai is. Kiderült eközben, hogy ami a DNA-képleteket illeti, az amazonok népe mennyire ritka, mert csak négy hozzájuk hasonló személyre bukkantak eddig a kutatók a genetikai adatbankokat átkutatva. Az így felállított kód alapján aztán (igaz, négyezer méteres hegylancok közé beszorítva) valóban rá is találtak egy kisebb népcsoportra, ahol nemcsak a textíliák vagy a használati tárgyak rímelték rá a sírkamrák emlékanagyára, hanem a

szőkére mutáló asszonyok is visszatértek már ősidők óta. Egy ilyen szőke kislánytól vett genetikai minta pedig azt igazolta, hogy ő az ötödik olyan ma élő ember a világon, aki még mindig az amazonok kromoszómáit hordja. A hatodik beazonosítható személy természetesen a kislány anyja volt. Egyébként fekete hajjal – de így volt ez rendjén, gondoljunk csak a Mendel-féle táblázatokra. És arra, hogy mindig a női ág az, ami a génekbe foglalt üzeneteket továbbadja.

Mindez azonban csak kitérő, ami messzire vezethet. Közelebb maradunk témánkhöz, ha Kolkhisz történetéhez térünk vissza, és ott ütjük fel a krónikák lapjait, ahol Trója ostroma kerül szóba. Megtudjuk, hogy Hektór halála után az amazonok siettek a város megsegítésére, azok, akik meg más időkben Kolkhisz ligeteiben lovagoltak. Sikerült is az ostromló görögök közül sokat megölniük, győzni azonban mégsem tudtak. Végül már csak Akhilleusz vívott párbajt az amazonok királynőjével, Pentheszileával. Földre terítette, de ekkor történt a baj. Mert Pentheszilea nemcsak káprázatos volt a kibontott szőke hajával, hanem az arcát is színarany maszkkal takarta. És noha Akhilleusz első dolga volt, hogy ezt az álcát letépje róla, elkésett, mert az asszony kihűlő tekintetéből már csak egy villanásnyit sikerült elkapnia. Mi mást tehetett volna – rávetette magát a halott testre, és szoroson, szerelmesen átkarolta.

A krónikák nem írják, de elképzelhető, hogy barátai támogatták vissza a zokogó hőst a sátrába, ahol rabnők fogták át a derekát, és mézes pisztáciával meg birssajtszeletekkel kínálták. Abban bíztak, hogy hatni fog az illat. Mert olyan, mint a nők ölése. Selymesen párás és kábítón édes, megízelve örökre elcsitul a fájdalom. Miközben kutak mélysége nyílik meg mögötte.

Rába György

UTÓHANG

Húszévesen harmincason
előtted a határtalan
színnel bolond rét ősvadon
kimeríthetetlen vagyon
aztán mi jön a zsugori
torokszorító számai
a testen ellenség jegye
a kérdésed még lehet-e
s az is nagyítóra való
erős túlzás válaszra jó
de még fölszólalsz valaki
vagy még kimondani

A KILINCS VISZONTAGSÁGAI

Jobbomban újdonatújnak éreztelek
mint egykor egy kicsi kisfiút
egész életre szóló pártfogásra
utóbb mohón megragadott
téged kapzsi marok
aztán előbb próbául simogattak
cirógatni sóvárgó ujjak
később kutakodó izületek
tapogattak szerző hevülettel
nem rejtesz-e csapdát cselet
segítségért esedező tenyér
is lapogatott mintha néma tárgy
sejtethetné mögötte emberi
filantrópia épp mit ér
ököl is sujtott bakó indulat
készülődve megsemmisíteni
ajtón túl azt a másikat
és hányan vertek gyökeret előtted
áldozva félelemmel
bőkezű avagy zsugori erőnek
ha egyszerre bámulnánk valamennyit
micsoda orgiája a kezeknek
ki igazodnék el közöttük
gyógyító-e mérgező a kiszemelt
tenyerek markok öklök
izületek ujjak
maguk hite szerint imádják
kórusban a napot
nélkülözők erőszakosak
társkeresők fölháborodottak

Schein Gábor

(NÉMA RÖPTÜKKEL)

Rába Györgynek

nem akkor némult el az ég madárkiáltása,
mikor hegyeinken a szélütötte, görbe
fáknál magasabb házakat kezdtek építeni,
és nem akkor telt színültig a torkom
félelemmel, mikor ideje lett volna,
hogy hírt adjon magáról, aki elment.

valaminek korábban kellett történnie,
ha lent a köves parton sem maradt más
a fény délutáni szótárából, csak a jódot
csepegtető mirtusz, és itt fent, ahol minden
sokkal nehezebb, a levegő a szapora
galamboké lett. ők a legigénytelenebb

jószágok. sokan úgy tartják, rosszabbak
a patkányoknál is, pedig ők az utolsók,
akikben még van bátorság és bizalom,
hogy létüket kétfelé osszák, nekünk és
az égnek, míg néma röptükkel annyi kéket
és fehéret hasítanak ketté egy pillanatra.

(KAKTUSZ)

a mesterek emlékére

hogy volt olyan fényes pirkadat,
melyen gyalázat nélkül kelhettem át,
hogy volt idő, mikor egyetlen tüske is
megtarthatta az eget élettelen felhőivel,
és hogy a villám a kettészakított
testekben kivirágzott, arra ma már
csak egy cserép kaktusz emlékeztet,
mely itt áll az asztalom sarkán,
megszelídítve, könyvek előtt.

Aczél Géza

MEDICIN

öt centire teszi kajla piruláit vénülő szemétől a reszkető grószfater az emléket azért ily nyeglén az élmény valódi burkából kibontva mondom el hogy ne üssön át rajta öregedésem egyre állandósuló érzelgős bája mely rendre bevezet valami lelkileg nyúlós süppedő mocsárba s bár az érző lény vibráló értékszámait nagyban emeli a kép alanyi közelsége hosszabb távon a gondolat nem leli kiként építkezzék végre az idő szenttelen múlásától túlra hol leljen erős kapaszkodót mikor a szikár értelembe már beletúr a bizonytalanság gonosz ujja és peregni kezdenek sűrűn a csupaszkodó fákról a rákos sejtekként burjánzó receptek olykor anyuka vesz fel közülük némán egyet-egyet s hogy inogni kezd a lejátszandó kopott film félelemben surrogó kereke kövel gyomrában lesi jól nevelt gyereke kiként véti el izgatottan a színes dobozokat a drága bizakodó naiv szemekkel szemelve át a másvilágra mint a szomszéd idegen telkére remélve néhány bamba doktortól szelíd élete már végleg bevédve a puha és hosszú megigazulásig s ekkor föltűnik groteszk szögekbe dőlve az a jóságos másik kinek ideges tenyeréből a parányi gyógyszerek záporként potyognak piros kék zöld golyócskák gurulják körbe megkopott parkettán a félig már halottat és ő nyögve tapogat utánuk míg hülye kis mérgekbe zárva moco rog tovább szűkülő szemei előtt az ipari remény aztán én leszek az újabb családi lelemény lazuló inakkal tétován átveszem a medicin vándorbotot révülten túlhámozva magam a gyógyítandó képzavaron a kábeles tévé alatti fiókban ügyes guberáló kezdek rászokni a hazahordott placébókra s reggelenként csúszok feléjük mint a foka az elviselhető délelőtti hangulatot beléjük magyarázva ám alkonyatkor befutva a fölösleges köröket már kétségbe esve mered maga elé az árva dalnok hátunk mögött ki az az akarnok ki még mindig lökdös minket a jambusok és képtelen pirulák felé

Bárány Tibor

„ZSIDÓNAK LENNI RÓMÁBAN TÁRGYILAGOSSÁGOT JELENT”

Spiró György „Fogság” című regényének értelmezéseiről

„Ha viszont egy-egy irodalmi alkotásnak elvben végtelen számú értelmezése lehetséges, akkor a gyakorlatban miért van oly kevés?”, tette fel a kérdést pár évvel ezelőtt Bezeczky Gábor. Ha viszont, kérdezhetnénk vissza, egy-egy irodalmi alkotásnak a gyakorlatban kevés értelmezése van, miért van mégis oly sok egymáshoz hasonló? És ha két értelmező szöveg (tanulmány, recenzió, rövid kritika) gondolatmenetének főbb lépései megegyeznek, a szövegek megközelítőleg azonos poétikai leírást adnak a vizsgált műről, hasonló interpretációs eszközök alkalmazásával egyforma konklúziókra jutnak, és még az esztétikai értékítéleteik sem különböznek egymástól, állíthatjuk-e, hogy a két értelmező szöveg ugyanazt az interpretációt adja elő?

Másképpen fogalmazva: érdemes-e megkülönböztetni értelmezéstípust és értelmezéspéldányt vagy értelmezésváltozatot? Ha igen, joggal hangsúlyozzuk: noha kevesen vitatják, hogy az irodalmi műveknek elvben végtelen számú értelmezésük lehetséges, a valóságban egy-egy irodalmi szöveg általában kevés különböző értelmezéstípust hív életre – és ez a tény legalábbis gyanúra ad okot a szóban forgó közhelyszerű megállapítás érvényességével kapcsolatban. Ám sajnos nem egyértelmű, mit kell válaszolnunk a kérdésre. Ha igennel felelünk, azonnal újabb kérdéssel találjuk magunkat szembe: *pon-tosan* mennyire kell különböznie egymástól két konkrét interpretációnak, hogy különböző értelmezéstípusok példányairól vagy különböző értelmezések változatairól beszéljünk? Ha relatíve kis különbség is elég, akkor nem igaz, hogy a legtöbb irodalmi műalkotás kevés különböző értelmezést hív életre; ha minimális különbség is elég, akkor nincs értelme az értelmezéstípusokat megkülönböztetni az értelmezéspéldányoktól (ugyan mit nyerünk ezzel a fogalmi distinkcióval, ha egyszer minden értelmezéstípus egy és csak egy példányban valósul meg?); ha egyazon értelmezéstípus példányai látványosan különbözhetnek egymástól, akkor a legtöbb irodalmi szövegről, köztük az általunk hagyományosan klasszikusként tisztelt művekről mind ez idáig valóban meglepően kevés értelmezés született. Vagy nem beszélünk értelmezéstípusokról és értelmezéspéldányokról (mert például azt állítjuk, minden interpretatív szöveg kizárólag a maga egyediségében vizsgálható retorikai aktust hajt végre), vagy világosan meghatározzuk az értelmezéstípusok azonossági kritériumait, harmadik lehetőség nincs.

Én mégis megpróbálom kihasználni ezt a nem létező harmadik lehetőséget: Spiró György *Fogság* című művét, az irodalmi szempontból különösen gazdag 2005-ös év egyik legfontosabb és legsikeresebb regényét számos elemző szöveg választotta tárgyául – a regény interpretációinak egyike-másika oly figyelemreméltóan hasonlít egymáshoz, és a hasonló értelmezések oly figyelemreméltóan különböznek más, szintén egymáshoz hasonló interpretációktól, hogy rendkívül nehéz lenne nem támaszkodni az értelmezéstípus és értelmezéspéldány vagy értelmezésváltozat fogalmi megkülönböztetésére.

A FOGSÁG sokszereplős, élénk vitát váltott ki, jóllehet a kötetről szóló írások többsége nem nyíltan polemikus jellegű; a helyzet természetéből adódóan nem is lehet az: a rivális értelmezések megközelítőleg egyszerre, egymással párhuzamosan születtek meg. A vita téje, már ahogyan ez hasonló esetekben lenni szokott, nem csekély: minden értelmezés, akár tudatosítja ezt az értelmező, akár nem, irodalomszemléleti implikációi révén utal egy-egy létező vagy lehetséges irodalomtörténeti elbeszélésre. A FOGSÁG-ról olvasható tanulmányok, kritikák nem egyszerűen sajátos interpretációkat mutatnak be, hanem kimondva, kimondatlanul arról is beszélnek, milyen esemény volt a regény megjelenése a magyar irodalom folyamatosan zajló történetében. (A FOGSÁG lezárja a nyolcvanas években végbement prózafordulat által megnyitott irodalomtörténeti korszakot, vagy épp ellenkezőleg, a prózafordulat irányából nem vezetnek utak Spiró regényéhez? A FOGSÁG posztmodern történelmi regény, Márton László, Láng Zsolt, Háy János, Szilágyi István, Darvasi László, Benedek Szabolcs, Jenei László műveinek közeli rokona, vagy nincs túl sok köze a posztmodernhez, bármi legyen is az, és a történelemhez, hanem inkább a hatvanas-hetvenes évek parabolikus regényeivel tart rokonságot? Stb.) Ha másban nem is, a FOGSÁG értelmezői abban szinte kivétel nélkül egyetértenek, hogy a regény megjelenése a magyar irodalom történetének fontos eseménye volt, Spiró műve a közönségsiker mellett, kis túlzással szólva, egyöntetű kritikai sikert aratott – ennek fényében különösen érdekessé válik a vita, amely a regény különböző interpretációi és az egyes interpretációk különböző változatai között zajlik.

A FOGSÁG gyanútlan olvasója rendkívül szórakoztató, fordulatos ifjúsági történelmi kalandregény kellős közepén találja magát. Uri, a regény főhőse, egy első századi római zsidó fiatalember keresztül-kasul bejárja a korabeli európai világ legtöbb fontos helyszínét: pénzszállító delegáció tagjaként érkezik Jeruzsálembe, majd pár hónapot egy júdeai faluban tölt, eljut Alexandriába is, az első század talán legfontosabb kulturális központjába, végül visszaérkezik Rómába. Uri középponti hős: sorsa fordulatainak köszönhetően együtt vacsorázik Pilátussal, raboskodik a jeruzsálemi börtönben, alapos tanulmányokat folytat az alexandriai zsidó előkelők pártfogoltjaként, éppen csak túléli a világtörténelem első nagyszabású zsidóellenes pogromját, Rómában bejáratos lesz a császári udvarba, fia révén kapcsolatba kerül a nazarénusokkal, azaz az őskeresztény mozgalommal. Az olvasó a rövidlátó, gyenge fizikumú Urit követve közelről megismerheti az első századi világ névtelenjeit (Róma proletárjait, Júdea földműveseit, tengerészeket, rabszolgákat, a római színházak közönségét stb.) és a korszak meghatározó történelmi szereplőit (nem csupán Heródest, Pilátust, Caligulát, Claudius, hanem magát Jézust is, akivel a főhős rövid ideig együtt raboskodik Jeruzsálemben). Spiró regénye betartja az ifjúsági történelmi kalandregény konvencióit: a főhős fiktív figura, aki mellesleg káprázatos műveltséggel és átlagon felüli memóriával rendelkezik, és akit az elbeszélő szinte mindenhová elvisz, ahol a regény cselekményének idején történelmi léptékkal mérve jelentős esemény zajlott. (Ha az olvasó kinyitja a kötetet, annak rendje és módja szerint egy térképre esik a pillantása, amelyen követheti a főhős utazását.) A cselekmény szigorúan lineáris, a kalandok elbeszélését és a párbeszédet aprólékos ismeretterjesztő leírások szakítják meg; a narrátor gyakran él a késleltetés eszközével, így a rejtélyekre csak fokozatosan derül fény. A gyanútlan olvasó kezdetben nem talál arra mutató jelet, hogy a regény bármilyen módon megsértené a valóságosságával kapcsolatos intuíciónkat, vagy hogy az elbeszélő a fantaszti-

kum terepére tévedne; a regény szemmel láthatóan illeszkedik a mai történelmi ismereteinkhez.

A FOGSÁG hivatásos értelmezői, feladatukból adódóan, nem lehetnek gyanútlan olvasók, ezért többen is megjegyzik: aki enged első benyomásainak, és Spiró regényét színvonalas történelmi lektűrként szeretné végigolvasni, menthetetlenül csalódnai fog. A történet ugyanis, szemben mindazzal, amit a középponti hős utazására és jellemfejlődésére épülő pikareszk történelmi kalandregényeknél megszokhattunk, nem ér véget Uri hazaérkezéskor: a regény kétszázötven oldalas negyedik, utolsó fejezete még évtizedeken keresztül kíséri a főhóst haláláig. A cselekmény ugyan továbbra is lineáris marad, ám az elbeszélés tempója váratlanul felgyorsul (hogy aztán egyszer-kétszer újból lelassuljon). A kalandok és a rejtélyek átadják a helyüket a megkeseredő Uri mind gyakoribbá váló reflexióinak, elmélkedéseinek.

Másrészt a gyanútlan olvasó meglehetősen zavart érezhet, amikor több száz oldallal a börtönfogság-jelenet után kiderül, hogy a főhős Jézus társaságában töltött pár órát a jeruzsálemi zárkában, az elbeszélő ugyanis ezt a tényt majdnem a regény végéig titokban tartja. Miféle „leckefelmondó” ifjúsági történelmi regény lenne a FOGSÁG, ha egyszer a korszak egyik legfontosabb szereplőjét névtelenül és csupán a történet perifériáján lépteti színpadra?

Harmadrészt: ha alaposabban megvizsgáljuk, kiderül, maga az elbeszélő sem sokban emlékeztet a szórakoztató történelmi kalandregények omnipotens narrátorára. Való igaz, a FOGSÁG elbeszélője szinte mindent tud az ábrázolt korról, ám az ismereteit néhol már-már paródiaszerűen, elképesztő töménységben adagolja az olvasónak, mintha tréfát űzne a történetileg minél hitelesebb ábrázolás és az atmoszférateremtés konvencióiból. (Amikor nem az elbeszélő kitérői, hanem a dialógusok szolgálják az ismeretterjesztés célját, hasonló jelenségre lehetünk figyelmesek: a párbeszédetek már-már parodisztikusan egyszerű dramaturgiával zajlanak, Uri megszólítja az első embert, akivel találkozik, és mindennapjairól kérdezi.) A narrátor sokat beszél, egyszer-kétszer hangsúlyosan ki is szól a szövegből, jelzi, hogy kétezer évvel az elmesélt események után él, ennek ellenére az elbeszélői alaphelyzetet lehetetlen pontosan meghatározni. A szöveg uralkodó eljárása a szabad függő beszéd alkalmazása. A narrátor hangjába minduntalan idegen hangok vegyülnek: hol egyik-másik szereplő belső beszédének vagy nyilvános megszólalásának szólamai, hol a korabeli „közvélemény” jellemző fordulatai hagynak nyomot az elbeszélő szövegén. A narrációs irónia azonban nem csupán az elbeszélő lokalizálhatatlanságában, a különféle nyelvi szólamok szétválhatatlan együttes jelenlétében és ütköztetésében érhető tetten, hanem abban is, hogy a narrátor nyelvi és fogalmi anakronizmusokkal tűzdeli tele a szöveget – miközben a kétezer év távlatának köszönhető többlettudását számos esetben nem használja ki (ez utóbbi jelenség egyik nyilvánvaló példája a már említett Jézus-jelenet). A regény első oldalaitól kezdve az elbeszélő magától értetődő természetességgel használja a „politikai elemző”, az „éhségstrájk”, a „maffia” fogalmait, ennek ellenére a 103. oldalon szűkségét érzi, hogy – ironikus gesztusként – hitelesítse egyik szereplőjének szóválasztását: „– Édes fiam – mondta [Plotius] –, a Szanhedrinben olyanok ülnek, akiket a főpap vitt be oda. A főpapot a római helytartó nevezte ki, és akármikor leválthatja, meg se kell indokolnia. Nevallási ügyekben a főpap úgy táncol, ahogy a helytartó füttyül, a bizalmasai pedig úgy táncolnak, ahogy ő füttyül. Azt hiszed, nem kapna a főpap sokezer sestertius hallgatási pénzt a rómaiaktól azért, mert egy zsidó tulajdonú hajót elcsaklítottak? Megkapná a hajó teljes árát, vagy még annál is többet. – Ez korrupció! – kiáltotta Hilarius. – Ez a neve latinul – bölintott Máté.”

És Uri figurája is csupán első pillantásra emlékeztet az ifjúsági történelmi kalandregény középponti hősére. Uri nem cselekvő résztvevője saját történetének, jobbra inkább csak sodródik az eseményekkel; ám igenis cselekvő résztvevője, főszereplője a regénynek: folyamatosan értelmezi az átélt történeteket, reflektál a vele történetekre – a regényt tulajdonképpen ezek a reflexiók viszik előre, nem pedig a fordulatok cselekmény. A Fogság leginkább fejlődésregény, ám nem a főszereplő személyisége vagy jelleme fejlődik, hanem a tudatszintje. Uri jelleme, bizonyos értelemben hasonlóan az elbeszélő figurájához, megragadhatatlan: helyzetről helyzetre változik. Már a regény elején gyanút foghatunk: a rövidlátó, könnyvmoly Uri, aki hétszámra ki sem mozdult nyomorúságos szobájából, ha átsétált a Tiberis túlsó partjára, Rómába, „*fecsegett, ítélkezett, szónokolt és bármilyen társalgásba belepofázott. Volt egy zsidó énjje, és lett egy római. Meglepődtek volna mindkét részről, ha a másik közegben látják. De nem látták*”. (62.)

Ezek után viszont nincs okunk meghökkenni azon, hogy a zavart kamasz fiú a Pilátussal elköltött vacsora során minden átmenet nélkül szellemes csevegővé változik, hogy a gyenge fizikumú, vaksi fiúból az alexandriai gimnáziumban valóságos atléta lesz – és Uri jellemének, fizikumának váratlan átalakulásait még hosszasan sorolhatnánk.

A Fogság értelmezői majdhogynem kivétel nélkül elfogadják a fenti megállapításokat, azaz túlnyomórészt hasonló prózapoétikai leírást adnak a regényről: Spiró műve keveri a műfaji kódokat, megsérti a felidézett műfaji konvenciókat; a regény, noha elvileg megtehetné, hiszen a főhős a megfelelő időben a megfelelő helyen van, nem ábrázolja a kereszténység alapító eseményét; a szöveg meghatározó működési elve a narrációs ironia (l. parodisztikusan aprólékos elbeszélői kitérők, szabad függő beszéd, nyelvi-fogalmi anakronizmusok, elbeszélői kiszólások, ám a cselekmény fontos pontjain hangsúlyos tartózkodás a narratori többlettudás érvényesítésétől), amelynek következtében az elbeszélői pozíció és figura meghatározhatatlanná válik; a főhős alakjának megformálása során nem a pszichológiai valószerűség elvei dominálnak. (Kizárólag ez utóbbi megállapítást nem övezi teljes konszenzus: Tatár György szerint a regény figurái „*empirikusan hitelesek*”, Szarka Klára hosszan méltatja „*azt a jellemrajzot, a személyiség fejlődésének aprólékos bemutatását, melyet Uriról, a 770 oldalas nagyregény főhőséről kapunk*” – igaz, egyikük sem ejt szót a főhős jellemének hirtelen változásairól.)

Ám ha a prózapoétikai elemzés első szintjén ekkora az egyetértés, sőt ha az értelmezők esztétikai értékítéletei sem különböznek egymástól, miért jogos mégis egymással vitában álló értelmezésekről és értelmezésváltozatokról beszélni? Hát azért, mert az egyes értelmezők egészen másféle választ adnak arra a kérdésre, hogy a műfaji kódok keverése, a krisztusi történet hangsúlyos hiánya, a narrációs ironia és a főhős pszichológiai értelemben valószerűtlenre formált alakja vajon miféle poétikai célokat szolgál.

1. Regényes antropológiai értekezés

M. Nagy Miklós értelmezésében a narrációs ironia működésének egyetlen célja, hogy felhívja rá az olvasó figyelmét: Uri nézőpontja elválaszthatatlan az elbeszélőétől, még hozzá olyannyira, hogy a regény valódi narrátora maga a főhős. Pontosabban szólva Uri és az elbeszélő nézőpontja egybeesik a szerző nézőpontjával – a szerzőével, aki „*az azóta eltelt kétezer év minden (?) tapasztalatával szemléli a zsidó-keresztény kultúra kialakulásának idejét*” (M. Nagy, 2005: 5.). És a szerző/elbeszélő/főhős pillantása elé meglehetősen lehangoló látvány tárul, a regény mélységesen pesszimista emberképet sugall:

„Lassanként megszoktuk, minden fontos regényben mondódik el: a FOGSÁG végső soron egy regényesen megírt antropológiai tanulmány – s az derül ki belőle, hogy az emberállat az esetek túlnyomó többségében minden vallásával és ideológiájával együtt is a lehető legnyersebb egyéni érdekek alapján teszi a dolgát. És: szeret ölni. És: szereti nézni mások szenvedését. És: a többi...” (M. Nagy, 2005: 5.)

Szerencsére a regény félreérthetetlenül dekódolható üzenete azért nem ennyire egyszerű: a FOGSÁG minden antropológiai pesszimizmusa ellenére „óriási erővel sugall egy új mítoszt”, a világhoz ironikusan viszonyuló, azt megérteni próbáló és épp ezért „az emberi butaságon és gyávaságon tenyésző vakhitek borzalmait” túlélni képes értelmiségi mítoszt. Uri ironikus, felvilágosult szellem; figurája és regénybeli sorsa nem csupán azt a reményt közvetíti, hogy a világban tapasztalható szörnyűségek, amelyek ugyebár az emberi lény természetéből erednek, talán nem szükségképpen gyűrnek maguk alá minden individuumot, hanem azt az „örök dilemmát” is megjeleníti, hogy az emberi lény „csak töredékeket lát a világból”, noha „az egészet szeretné megérteni”. (Uri, minden éleslátása ellenére, nem ismeri fel, hogy az apja szereti őt, hogy a nazarénus hit talán békét tud teremteni zsidó és görög között stb.)

A narrációs ironia tehát nyilvánvalóvá teszi, hogy a főhős, az elbeszélő és a szerző nézőpontja egybeesik, és ezáltal a regény maradéktalanul megvalósítja saját belső intencióját: világos állításokat tesz az emberi lény természetével kapcsolatban. Ám ha az emberi természet már csak olyan, amilyennek a regény bemutatja, akkor mindig is olyan volt, tehát a FOGSÁG legalább annyira szól a mai világról, mint a kereszténység születésének koráról. Ezt a tényt egyebek közt az a gesztus teszi nyilvánvalóvá az olvasó számára, hogy az elbeszélő következetesen mai kategóriákat használ. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a regény szövegében elvélve nyelvi anakronizmusok fordulnak elő, hanem arról, hogy a regény a mai fogalmi sémákra támaszkodva épül fel – ezért is olyan otthonos az olvasó számára az első század feltáruló világa. Ha a FOGSÁG-ot regényes antropológiai értekezésként olvassuk, valamint ha felismerjük, milyen szerepet játszanak a nyelvi-fogalmi anakronizmusok, nem tudjuk, igaz, nem is nagyon akarjuk elkerülni, hogy megfeleltetési allegorézist hozunk működésbe. Lásd például Almási Miklósnál: „Történelmi regény, lassú, gazdag anyagszövésű, benne, a realista regényhagyományban – annak modern változatát kínálva. [...] Persze, a máról szól ez is, mint ahogy erről a sorok közötti cinikus politikai narratíva is. Amiben élünk. [...] Hiszen ki ne gondolna Róma kapcsán Amerikára, a vallási harcok cinikus kezelésének örvén a hitek nélküli jelenre, de egyben a vallásos konzervatívizmus ricorsójára. Áltörténelem – mint az igazi helyettesítője, a história, mint a jelen tükré. Mindkettő foglyai vagyunk.” (Almási, 2005: 2., 4.)

Szarka Klára is a megfeleltetési allegorézisre helyezi a hangsúlyt: „Vágy emlétsük azt a mesterien végigvitt párhuzamot, amely a korabeli világbirodalom helyzete, a benne élők, egymással folyamatos életre-halálra menő versenyt vívók és a mai hasonlóan értékválságos, nagyhatalmas, globalizált világ között van? Dicsérhetnének ezt is. Az éleslátást, amellyel a szerző felfedezi és olvasói számára átélhetően ismerőssé teszi a nagyon különböző történeti viszonyok között érvényesülő mély, materiális közösséget.” (Szarka, 2005: 98.)

A FOGSÁG világában otthonosan mozgunk, és ez nem véletlen: a FOGSÁG világa a mi világunk.

Érdeemes azonban megjegyezni, a megfeleltetési allegorézis nem kizárólag a regény antropológiai értelmezésének velejárója. Az antropológiai értelmezés nem helyez hangsúlyt a történetiségre: a világ mindig is olyan volt, mint amilyen most, vagy mint amilyen a kereszténység születésének időszakában volt – más értelmezők viszont

éppen azt hangsúlyozzák, hogy azért áll fenn megfelelés a mai világ és a regénybeli kétezer évvel ezelőtti világ között, mert a kereszténység születésével jött létre az a világ és az a történelem, amelyben élünk és amelynek foglyai vagyunk. („*A regény a Nincs-Időben zajlik, éppen akkor, amikor ez az újfajta idő megszületik*”, írja például Takács Ferenc, de rajta kívül Szilágyi Ákos, Bojtár Endre vagy Tatár György is felhívja a figyelmet a megfeleltetési allegorézis működésére, anélkül, hogy pusztán regényes antropológiai értekezésként olvassák Spiró művét.)

A regény tisztán antropológiai értelmezése felettébb kézenfekvő, ráadásul úgy tűnik, összhangban van a szerzői interpretációval, már amennyire ez utóbbi rekonstruálható a FOGSÁG megjelenése alkalmából Spiróval készített nagyszámú interjú szövege alapján. Az mindenestre tagadhatatlan, hogy az esszéíró Spirótól nem áll távol az antropológiai pesszimizmus, így a FOGSÁG antropológiai értelmezésváltozatainak termékeny kontextusa lehet a teljes Spiró-életmű.

Az értelmezés koherens: elsősorban a narrációs ironia szövegbeli jelenlétére épít, de felhasználja a műfaji konvenciók megsértésének tényét is – a már-már kialakuló realista illúziók folyamatos megtörése miatt az olvasó nem feledkezhet bele a sodró lendületű történetbe, nem merülhet el az idegenségében magával ragadó regényvilágban, kénytelen észlelni az ábrázolt világ és az ő világa közti „*mély, materiális közösséget*”.

Nyelvi-fogalmi anakronizmusok ide, nyelvi-fogalmi anakronizmusok oda, azért nem minden értelmező számára oly magától értetődő a regénybeli első század és a második ezredforduló világának hasonlósága. Simon Róbert szerint például mélyreható különbség van a regény megjelenésének kora és az ábrázolt kor között: a FOGSÁG „*egy negatív kairosz idővel jellemezhető korból, vagyis jelenünkből visszatekintve, mutat be mélyrehatóan egy igazi ritka kairosz időt, az időszámításunk szerinti első évszázad második harmadát*” (Simon, 2005: 69.). Nagy kár, hogy Simon nem értelmezi a szövegbeli nyelvi-fogalmi anakronizmusok jelenlétét, enélkül ugyanis állítása nem különösebben meggyőző: lehet, hogy a történész pillantása mélyreható különbségeket fedez fel az első század és a második ezredforduló világa között, ám ha a FOGSÁG regényvilága a mai fogalmi sémánk segítségével épül fel, értelmesnek és védhetőnek tűnik azt állítani, hogy Spiró műve közvetve a mai és a kétezer évvel ezelőtti világ döbbenetes hasonlóságára hívja fel a figyelmet – akár szeretjük a hasonlóság gondolatát, akár nem.

Az antropológiai értelmezéssel nem is az a baj, hogy gyenge lábakon állna – bár az az állítás, hogy a regény elbeszélője valójában magával a főhőssel, Urival azonos, szövegbeli evidenciákkal nem támasztható alá –, hanem hogy nem képes megmagyarázni, miért érdekes és esztétikai szempontból sikeres mű Spiró regénye. Az antropológiai értelmezés legfőbb ellenfele, Vári György megállapításával nehéz nem egyetérteni: az idézett antropológiai tézis meglehetősen lapos, a megfeleltetési allegorézis valószínűleg több mindent elhomályosít, mint amennyit megvilágít a jelenünkkel kapcsolatban. És ami a legfontosabb: nem létezhet reduktív antropológiára épülő történelmi regény, márpedig a FOGSÁG elsősorban a történelemről szól, leginkább történelmi regény. Ha az emberi természet állandó, és az egyének cselekvését teljes mértékben az emberi természetük határozza meg, akkor nincs értelme történelmi mozgásról beszélni: „*mindig ugyanaz történik más szereplőkkel, de ugyanazokkal az indulatokkal*” (Vári, 2005: 1432.). A FOGSÁG történelmi regényként olvasva sokkal érdekesebb és sokkal összetettebb műnek mutatja magát, mint regényes reduktív antropológiai értekezésként olvasva – ez utóbbi esetben ugyanis javarészt eltűnik a szöveg nyugtalanító, zavar-

bajtjót nyitottsága, amely nyitottságra több értelmező közt éppen M. Nagy Miklós hívta fel a figyelmet (M. Nagy, 2005: 5.).

Nem cáfolja közvetlenül az antropológiai értelmezést, de mindenesetre nehézséget jelent az interpretáció védelmezői számára Uri figurájának pszichológiai értelemben vett valószerűtlensége. Mivel a regény antropológiai tézise a világ ábrázolásából bomlik ki, a szereplőknek nem kell hiperrealista regényhősökként lélektanilag maximálisan hiteles módon viselkedniük – bőven elég, ha példázják az antropológiai tézisben megfogalmazott kijelentést. (Persze minél kevésbé életszerűek, annál kevésbé meggyőző maga a tézis.) Viszont ha Spiró regénye legalább részben arról beszél, hogy a rettenetes, méghozzá az emberi természet megváltoztathatatlan tulajdonságai folytán rettenetes világban a túlélés egyedüli záloga az ironikus kívülállás és a „felvilágosult szellem” működése, akkor már igenis problémát jelent, hogy a főhős ironikus kívülállását épp személyiségének hangsúlyosan nem realiztikus vonásai teszik lehetővé: Uri azért képes egyszerre kívül is és belül is lenni világán, mert személyiségének váratlan átalakulásai révén sikerrel alkalmazkodhat a legtöbb helyzethez, valamint mert olyan regényhős, akinek a nézőpontja (részben? teljesen?) egybeesik a teremtett regényvilágon szintén egyszerre kívül és belül álló elbeszélő nézőpontjával. Kissé csúfondárosan fogalmazva: ha a FOGSÁG minden ízében regényes antropológiai értekezés, akkor némelyik antropológiai tézise sajátosan megformált regényhősökre vonatkozik. Ha viszont nem minden ízében az, akkor nem érdemes az antropológiai értelmezést egyedüli megfajtként elfogadni, ezzel ugyanis magának a regénynek ártanánk a legtöbbet.

2. Filozófiai parabola, konceptuális regény

Radnóti Sándor értelmezése szerint a FOGSÁG nem lehet pusztán regényes antropológiai értekezés: Spiró műve a történelmi regény és a filozófiai parabola újszerű keveréke. A fokozatosan egyre gyanakvóbb olvasónak előbb-utóbb „[f]eltűnik, hogy amennyire megfelel a FOGSÁG a kalandregény konvencióinak a fordulatok tekintetében, annyira szembe helyezkedik azzal, amit e regényfajta moráljának nevezhetnénk”. (Radnóti, 2005: 1428.)

Spiró regénye Uri pártfogójának, Alexandriai Philónnak (a regénybeli Philónak) egyik tételét hivatott cáfolni: minden jó ember szabad. A cáfolat prózapoétikai eszköze a morális álzárlatok technikája. Uri előtt számos lehetőség áll nyitva, hogy a világ minden borzalma ellenére megtalálja boldogságát (lásd családi kapcsolatok, mindekelőtt az apa-fiú viszony; az értelmiségi életforma, a tradíció őrzése, a hit, a történetírás mint életcél stb.), ráleljen a rettenetes külvilágtól való szabadságának „kis köreire”, ám előbb-utóbb mindegyik lehetőség illúzióknak bizonyul. A FOGSÁG bizonyos értelemben a CANDIDE közeli rokona: az irodalom eszközeivel cáfol egy általános filozófiai tézist.

Ám Spiró műve nem tisztán filozófiai parabola, nem papírmásé figurák sematikus mozgásával érvel a cáfolni kívánt tézis ellen, hanem a főhős tudatmozgásainak és sorsának bemutatása révén Uri fokozatos illúzióvesztésének folyamatát ábrázolja. Azaz: a főhős aprólékosan elbeszélte intellektuális fejlődéstörténete jelentőségét tekintve túlnő a szöveg ideologikus üzenetén – olyannyira, hogy a regény zárómondata („Még mindig élni akarok, gondolta [a haldokló, megvakult és megbomlott elméjű Uri], és el-ámult”) legalább részben árnyalja és talán némiképp vissza is vonja a FOGSÁG negatív tézisé: „Ezért épített fel [Spiró] tudatosan vagy hozott létre ösztönösen kettős szerkezetet a történelmi kalandregényből és a filozófiai parabolából. S még ez is kibújt a radikális székepszis leg-

végső, nihilista következtetése alól. Mert az ő Candide-ja ugyan már a kertjét sem művelheti, de az élet – hogy Spiró és a sorok írója kedves költőjével szóljak – »él és élni akar«.” (Radnóti, 2005: 1430.)

Szilágyi Ákos rendkívül gazdag és szerteágazó interpretációja szintén a FOGSÁG parabolaértelmezésének egyik változata. Szilágyi nem paraboláról, hanem „konceptuális regényről” beszél. A FOGSÁG két különböző „konceptust” tár az olvasók elé. Az egyik „konceptus” a regény két átfogó metaforájában (fogság, rövidlátás/vakság) valósul meg: az emberi lény a létezés foglya, amely fogságból egyedül az ész, az ironikus kettős látás szabadíthat meg – ám az ész fogságából (és a pusztán lét, a „vagyok” abszurditásától) nincs szabadulás. Uri fizikai gyöngénlátása éles kontrasztot alkot szellemi éleslátásával (Szilágyi megjegyzi, ez a metafora „helyenként már-már túlhangsúlyozott”, „nyomasztóan ismétlődő”). A főhős az eszével lát, ezért kitűnően alkalmas közvetett elbeszélői szerepének betöltésére: mivel az okosság az egyetlen alkati meghatározottsága, próteuszi tehetséggel átváltozhat bármivé, amit csak a kalandregény-cselekmény megkíván tőle. A FOGSÁG Uri fejlődéstörténete: a főhős intonációja és tudatszintje fokozatosan közeledik az elbeszélő intonációjához és tudatszintjéhez. Míg a fejlődési folyamat kezdeti szakaszaiban az elbeszélő állandó intonációs elmozdulások révén karikőrözi Uri még ártatlan, naiv okosságát, addig a regény végére a főhős egyfajta világ fölötti és én fölötti okosság állapotába kerül, az elbeszélői szöveg és a főhős szövegének különbségei szinte eltűnnek.

A regény másik „konceptusát” a regény szereplői mondják ki: „A zsidóságot abba kell hagyni”, állítja az 518. oldalon a később kereszténnyé váló (a BIBLIÁ-ból, az APOSTOLOK CSELEKEDETEI-ből és PÁL KORINTHUSIAKHOZ ÍRT ELSŐ LEVELÉ-ből is ismert) Apollosz. A görögök és zsidók közti megbékélés egyetlen történetileg lehetséges útja a kereszténység. Uri ezt persze nem értheti meg, hiszen ő az eszével lát, gondolkodását a görögségre jellemző lényeglátás határozza meg, számára a keresztény hit csupán a „gyengék bolondságának” tűnik. A regény történeti „konceptusa” szerint egyedül a kereszténységben jöhetett létre a zsidóság és görögség kulturális szintézise, amely megteremtette azt a kulturális világot, amelyben mindmáig élünk. Igaz, Szilágyi Ákos értelmezése szerint a kereszténység megörökölte a zsidó gondolkodástól a „monoteista ellenvallásokon alapuló kultúrákat generáló” „mózesi megkülönböztetést”, amely kötelességként írja elő a közösség tagjainak az elhatárolódást minden más vallástól, közösségtől, társadalmi csoporttól (Szilágyi Á., 2005: 47.), így „[a] regény ebben a konceptuális keretben nem vállalkozik kevesebbre, mint hogy a lehető legszélesebb olvasói közönség, elvileg az egész társadalom számára fölfogható és átélhető módon mutassa be a minden rajongás, minden vallási és politikai fundamentalizmus alapját képező radikális megkülönböztetés végzetes és veszterhes következményeit és rezignáltan, végtelenül kevéssé bízva a kimondott és leírt szó erejében, regényesen dekonstruálja a veszedelmes kulturális szerkezetet, megpróbálja a maga módján hatástalanítani, akár egy ketyegő világbombát”. (Szilágyi Á., 2005: 49.)

Mindazonáltal, akárcsak Radnóti, Szilágyi Ákos is hozzáteszi: a regény „konceptusa” nem valósul meg maradéktalanul. A FOGSÁG valódi epikus szereplői és hősei a megelevenített életvilágok, kulturális közegek: Róma, Jeruzsálem, Júdea, Alexandria. Az életvilágok, kulturális közegek szintjén a „konceptus” elhalványul, a regényhősök életét a regény feltétel nélkül igenli. A FOGSÁG részben a kultúrához fűződő szerető viszonyt demonstrálja, némiképp ellentmondva az életet a létezésbe vetett fogsággal azonosító „konceptusnak”.

Vajon milyen viszony van Radnóti és Szilágyi Ákos FOGSÁG-értelmezése között? Mindkettő a regény parabolaértelmezései közé tartozik, ám talán túlzás lenne ennél szorosabbra vonni a kapcsolatukat. Túl nagy köztük ugyanis a különbség: míg Szilágyinál a regény negatív „*konceptusának*” értelmében az ironikus kettős látás, az ész metsző pillantása legalább részlegesen megszabadíthatja az individuumot a létezés fogságából, Radnóti nem beszél arról, hogy az értelmi belátás akár csak részleges szabadságot teremthetne az egyén számára. (Ahogy Margócsy István is megjegyzi Szilágyi Ákos tanulmányához fűzött jegyzetében: „*attól még, hogy [a regényben] az ember [...] felmérheti, megértheti, értelmezheti s rögzítheti a világállapotot, a maga állapota nem fog felszabadulni: a külső feltételezettségek ugyanúgy tovább működnek, mint ahogy a belső adottságok*”). Másrészt Szilágyi értelmezésében a regény egyik „*konceptusa*” közvetlen történelmi jelentőséggel bír, a FOGSÁG ugyanis világosan állít valamit a kereszténység születéséről – igaz, az állítást a szereplők dialógusai és monológjai közvetítik –, Radnótinál viszont a regény elsősorban és döntő módon egy általános filozófiai tézissel áll kapcsolatban.

A FOGSÁG parabolaértelmezése, akár Radnóti, akár Szilágyi Ákos interpretációját tartjuk találóbbnak, érdekesebbnek, jól védhető. Mindkét értelmező képes magyarázatot adni a műfaji konvenciók látványos keverésének tényére: Radnótinál a történelmi kalandregény műfaji kódjainak elbizonytalanítása azzal áll összefüggésben, hogy a FOGSÁG szerkezete kettős, hiszen a mű egyszerre történelmi kalandregény és filozófiai parabola; Szilágyi Ákos értelmezésében a műfaji szűzsésémák gazdagsága (akárcsak a regény fabulagazdagsága) csupán külsődleges, merőben szórakoztató, figyelemfenntartó funkciót tölt be, a lényeg az átfogó metaforákban és a szereplői közlésekben megvalósuló „*konceptusokban*” van. (A regényt nem a magát szabadon alakító nyelv uralja, jegyzi meg Szilágyi Ákos, ám ennek következtében a szöveg nyelvi-stilisztikai megformálásának szintje reflektálatlan, sőt néhol egyenesen lektűrízű. Spiró kötetét az értelmezők részéről mind ez idáig rendkívül kevés bírálat érte, ám a kevés kritikai megjegyzés többsége a regény nyelvhasználatára vonatkozott. Vajon a regény helyenkénti pongyolasága a szerzőnek, valamint a kötet szerkesztőjének számlájára írható hiba, vagy épp ellenkezőleg, tudatos poétikai döntés eredménye, tudniillik a néhol kissé ügyetlen mondatok a szöveg belső intenciója szerint a népszerű történelmi lektűrök nyelvhasználatát idézik? Az eddig vizsgált értelmezések nincsenek nyílt ellentmondásban ez utóbbi megoldással – persze egyáltalán nem biztos, hogy minden esetben célravezető maximális értelmezői jóindulattal közelíteni az aktuálisan vizsgált irodalmi szöveghez.) Radnóti és Szilágyi Ákos interpretációjában, mint láttuk, a narrációs ironia működése és Uri figurájának valóságatlansága is magyarázatot nyer.

Ha elfogadjuk azt az egyébként a kortárs magyar irodalomkritikában már-már közhelyszámba menő állítást, hogy egy irodalmi szöveg akkor tekinthető esztétikai értelemben sikeresnek, ha újraolvasható (azaz ha kellőképp aluldeterminálja a lehetséges érvényes interpretációk körét), valamint ha elfogadjuk, hogy a parabolikus szerkezetű regények nem újraolvashatók, hiszen amint rátalálunk a parabolikus összefüggések egyértelmű „megfejtésére”, a szöveg nem nyújt számunkra további interpretációs feladatot, akkor érthetővé válik, miért hangsúlyozza Radnóti is, Szilágyi Ákos is, hogy a FOGSÁG a regény fő ideologikus üzenetének némiképp ellentmondó, azt árnyaló tartalmakat is megjelenít. (Valamint hogy miért hangsúlyozzák a Szilágyi Ákos tanulmányához jegyzeteket író kritikusok, hogy a FOGSÁG világlátása nem oly egyértelműen sötét: a regényben igenis találkozunk őszinte atya-fiú kapcsolattal, a regény világában a tudásban leélt élet önérték, sőt Szűts Miklós csak „*nagyon csendben meri mondani*”, a szö-

veget igenis áthatja „*egyfajta halk életszeretet*”). A FOGSÁG parabolaértelmezéseinek legfontosabb feladata megmutatni, hogy az olvasót elbizonytalanító konvenciósertések, valamint a narrációs ironia működése miért nem teszi lehetetlenné az ideologikus jelentéstulajdonítást – úgy gondolom, Radnóti és Szilágyi Ákos interpretációja sikerrel elvégezte ezt a feladatot.

Szilágyi Márton azonban nem gondolja így. Pontosabban szólva Szilágyi Márton nem a fenti két értelmezést vitatja, hanem egy olyan interpretációval száll szembe, amely a fentieknél jóval egyszerűbb, és részleteiben talán a regény szerzőjének tulajdonítható. (Ennek értelmében a FOGSÁG csupán azt a tézist igazolja, hogy a történelem politikai-hatalmi machinációk időtlen szövevénye, és ezt alátámasztandó a szöveg az ókori eseményeket a későbbi európai történelem kataklizmáinak előképeiként mutatja be.) Szilágyi Márton szerint a regény ugyan számos pontján kiaknázza a parabolikus ráutalás lehetőségeit, ám a regényre mégsem lesz jellemző a parabolikus szerkezet, „*az áthallások [...] nem sodorják bele a regényt a parabolikus regényszerkezet kissé mechanikus csapdájába*” (Szilágyi M., 2005: 103.) – köszönhetően a szöveg időkezelésének, az apa-fiú kapcsolat és egy „*egzisztenciális színezetű magány-élmény*” ábrázolásának. (Szilágyi Márton számára a regény központi kérdése az identitás dilemmája, de erről l. később.) A regényben az egyes helyszíneken eltöltött időtartamok összemérhetetlenek egymással (említettük, az elbeszélés tempója a negyedik fejezetben váratlanul felgyorsul, majd utána egy-két alkalommal lelassul): „*a regényszöveg másféleképpen tagolódik, mint azt a kronológia indokolná*”, és ezzel a mű „*reflektálttá és átgondolttá tudja tenni a temporalitás tapasztalatait*” (Szilágyi M., 2005: 103.). Számomra az érvelés nem meggyőző: nem látok semmiféle nyilvánvaló vagy rejtett összefüggést egy narratív szöveg tempó-váltásai és a narratív szöveg parabolikus értelmezhetőségének ténye között.

Mindazonáltal ha komolyan vesszük, hogy a FOGSÁG szövegében Uri nézőpontja dominál, sőt hogy a regény végére a főhős nézőpontja majdhogynem egybeesik a narrátoréval, a parabolaértelmezések veszítenek az erejükből. A mű „*konceptusát*” a szereplők mondják ki, a „*konceptust*” megvalósító metaforákat a szereplők értelmezik. Vagy elfogadjuk, hogy a fontosabb szereplők a szerző szócsoveiként működnek, ám akkor bajba kerülünk a narrációs ironia értelmezése kapcsán; vagy azt kell mondanunk, hogy mindazok a mondatok, amelyekről korábban azt gondoltuk, a regény „*konceptusait*” fejezik ki, valójában a szereplők értelmezéseiről szólnak, mely értelmezéseket az olvasónak leginkább gyanúval érdemes fogadnia. (Narrációs ironia ide, narrációs ironia oda, többen megrójják Spirót, hogy helyenként „*túlmagyaráz*”, leginkább a címadó metaforával kapcsolatos szövegrészek esetében, l. Vaderna Gábor vagy Tarján Tamás írását.) Az ellenvetés valószínűleg nem végzetes, ám arra mindenképp felhívja a figyelmet: az is a parabolaértelmezések fontos feladatai közé tartozik, hogy tisztázzák, a narrációs ironia működése miért nem akadályozza meg, hogy a főhős egyik-másik magyarázatát vagy gondolatmenetének konklúzióját a regény „*konceptusával*” azonosítsuk.

3. Történelmi regény: számvetés a történelemmel

Margócsy István értelmezésében a FOGSÁG a magyar irodalomnak azok közé a (minden híresztelés ellenére: nem kisszámú) művei közé tartozik, amelyek szembenéznek a történelem egészével, számot vetnek a történelem legyőzhetetlen démonikusságával. A számvetés eredménye, a regények „*konceptusa*” nem összegezhető egyetlen filozófiai tézisben: a történelem egészével számot vető regény nem leírja, hanem ábrázolja a történelmet, víziót nyújt a történelem működéséről – méghozzá a történelem menetét

alakítani próbáló, ám valójában a történelem démonikusságának kiszolgáltatót egyén szemszögéből.

A FOGSÁG műfaját tekintve vérbeli XVIII. századi filozófiai kalandregény – azzal a fontos különbséggel, hogy itt a középponti hős, aki bejárja a regényvilág minden zegét-zugát, elődeitől eltérően „*sehol nincs ott, szerepei nem vállalások, hanem esetlegességek*”, ám, teszi hozzá Margócsy, „*éppolyan esetlegességek, melyek rálátást biztosítanak szélesebb összefüggésekre is*” (Margócsy, 2005: 25.). Uri „*szabadon lebegő értelmiségi*”, sorsának ábrázolásában mindvégig egyszerre van jelen az individualitás aprólékos megjelenítése és a történelem mint tömegyilkosságok sorozatának nagyszabású víziója.

Margócsy interpretációjában azonban a regény nem csupán a történelem démonikusságát viszi színre, hanem azt is vizsgálja, hányféle komponensnek kellett egyidejűleg jelen lennie, hogy megszülethessen a kereszténység, a későbbi hódító világvallás. Persze Margócsynál szó sincs bármiféle történelmi realizmusról: a helyszínek és életvilágok sokfélesége nem azt a célt szolgálja, hogy „*a szerző tényleg elhútsse: ilyen volt a világ*”, hanem hogy „*arra világítson rá: ilyen széles és változatos keretek között zajlik mindig is a történelmi/társadalmi élet*” (Margócsy 43. jegyzete Szilágyi Ákos tanulmányához), valamint hogy nyilvánvalóvá tegye a „*globalizált világ alapparadoxonát*” (ti. hogy az egységesülő világban egy időben számtalan világ létezik, és a sokféleség megszüntethetetlen, legfeljebb elpusztítható; Margócsy, 2005: 25.).

Vári György is történelmi regényként olvassa a FOGSÁG-ot, méghozzá olyan történelmi regényként, amely a történelem ironikus (azaz: ideológiai érdekekre nem redukálható) kritikáját nyújtja. Vári színes és karakteres értelmezésében a regény világában létezik egyfajta világszellem: a világszellem működése mintázatot feltételez a történelemben, ezért válik az egyáltalán elmesélhetővé. Ám a FOGSÁG-ban színre lépő világszellem – ellentétben közvetlen elődjével, a hegeli világszellemmel – tébolyult, folytatólagosan végrehajtja az „*eszélősség cselét*”: felhasználja az egyes individuumok partikuláris hatalmi szenvedélyeit és alantas vágyait, hogy azokat negálva saját céljait juttassa érvényre. A világszellem működése maga a tébolyult történelem folyamata, amelynek során korszakok váltják egymást megragadható, leírható ütemben. Uri ironikus szubjektum: alexandriai tapasztalatai és olvasmányélményei hatására megpillantja a történelem mintázatát – ám ennek köszönhetően a bukásra ítélt, de még érvényes történeti berendezkedés valósága elveszti számára a valóságosságát. Az ironikus szubjektum (leírása során Vári Kierkegaard-ra támaszkodik) nem tartozik sem a bukásra ítélt, de még érvényes, sem az eljövendő történelmi korszakhoz: egyfajta negatív szabadságra tesz szert (a FOGSÁG-ban Uri negatív szabadságának záloga az apai örökség, valamint a képzelet működése), és erre a negatív szabadságra támaszkodva ironikus kritikát gyakorolhat a világszellem felett. A tébolyult világszellem működése felett gyakorolt ironikus kritikát Uri jellegzetes nevetése fejezi ki. (Mindemellert Vári interpretációjában Uri nem csupán az eszelős történelmet neveti ki, hanem azt a fajta történetírói gyakorlatot is, amely a történelmi eseményeket utólag szükségszerűvé stilizálja.) A regénybeli narrációs irónia a tébolyult világszellem működésével függ össze: az elbeszélő a különböző szólások keverésének révén időlegesen megerősít, tudniillik a narrátor perspektívájával egyenrangúként kezel olyan perspektívákat, amelyek, mivel nem a történelem menetét átlátni képes szubjektumokhoz tartoznak, evidens módon tévesek.

A történelem mintázatának felismerése és a tébolyult világszellem felett gyakorolt ironikus kritika a FOGSÁG világában elsősorban intellektuális kapacitás kérdése. A tör-

ténelem működése átlátható – és elbeszélhető, mégpedig a történelem működésének belső logikáját felismerő ember reprezentatív sorsán keresztül.

Míg a FOGSÁG parabolaértelmezései szerint Spiró műve elgondolkodtató és zavarba ejtő válasz arra a kérdésre, hogyan lehet filozófiai-irodalmi parabolát, „*konceptuális regényt*” írni a prózafordulat után, a prózafordulat poétikai eredményeit részben hasznosítva, addig Margócsy és Vári Spiró nagyregényét a legújabb, jobb híján posztmodernnek nevezett magyar történelmi regények kontextusába állítja: a FOGSÁG talán az egyik legsikeresebb kísérlet arra, hogy „*az elbeszélés Erőszá*” birtokba vegye a történelmet – anélkül, hogy a történelem pusztá kulisszává válna.

Az elbeszélés Erőszának megjelenését a történelem terében Márton László 1998-as emlékezetes esszéje, programtanulmánya szorgalmazta a leghatásosabban. Márton diagnózisa szerint a magyar próza XIX. századi „*újraalapításának*” és szervesen fejlődésének köszönhetően a történelemmel való írói foglalataskodásnak csupán két jellemző mintája áll a szerzők rendelkezésére: a történelmet a Jó és a Gonosz küzdelmének láttató, sematikus, anekdotikus, pikareszk, „*gárdonyizó*” ifjúsági történelmi regény, valamint „*a történelmi horizont egészének karneváli destrukciója*” (Márton ezek közt említi Spiró korábbi regényeit is, elsősorban Az IKSZEK-et). Az elbeszélés Erőszá egyikben sem kerülhet kapcsolatba a történelmi világgal: a „*gárdonyizó*” regényekben meg sem jelenik, a történelem poétikai destrukciójában érdekelt regényekben ugyan jelen van, ám feladata a történelmi horizont lebontása, nem pedig felépítése. Mind Margócsy, mind Vári megjegyzi, a kilencvenes és a kétezres évek magyar történelmi regényei ugyan kétségtelenül visszaengedték a regény terébe az elbeszélés Erőszát, ám ez a tér továbbra sem a történelem tere: „*a posztmodern történelmi regények tulajdonképpen nem értelmezik igazi mélységben a történetiséget, hanem inkább egészében mellőzik, s általában csupán érdekes vagy fantasztikus, komolyan nem igazán veendő tarkabarka díszletként alkalmazzák – ezért történetiségük tökéletesen fel is oldódik a regények más mozzanataiban*” (Margócsy, 2005: 25.). A talán egyedüli kivételt épp a programadó Márton László regényei jelentik – ám, ahogy Vári hozzáteszi, a narratíva végletes elszabadításával Márton művei is inkább a történelemábrázolás destruktív hagyományához tartoznak, egyfajta „*regénykritikai regények*” (Vári, 2005: 1431.).

A FOGSÁG, mint láttuk, mindvégig ironikus játékot folytat a „*gárdonyizó*”, ifjúsági történelmi regény konvencióival – és anélkül teszi ezt, hogy az olvasóban akár csak egyetlen pillanatra is felmerülhetnének a történelmi események narrativizálhatóságával, a történelem elbeszélhetőségével kapcsolatos kételyek. Spiró műve *ábrázolja* a történelem működését, nem pedig sematikus erkölcsi példázatokat nyújt, vagy az ábrázolás lehetetlenségét demonstrálja.

Margócsy és Vári értelmezése minden eltérés ellenére meglehetősen közel áll egymáshoz, és határozottan megkülönböztethető a regény antropológiai interpretációitól és parabolaértelmezéseitől. Vári szerint a FOGSÁG regényvilágában a történelem menetének felismerése csupán intellektuális kapacitás kérdése, és a történelem természetét megpillantó individuum negatív szabadságra tesz szert (ami ugye feltétele lesz annak, hogy ironikus kritikát tudjon gyakorolni a történelem felett) – Margócsy értelmezésében viszont a démonikus történelem elől nincs menekvés: lehet, hogy a történelem belső logikája a történelem bizonyos mozzanataiban felismerhetővé válik, ám ez a felismerés nem szabadítja ki az egyént a történelem démonikus hatalma alól. (Ebben a tekintetben Vári értelmezése Szilágyi Ákoséhoz, Margócsy Radnóti Sándoréhoz áll közel.)

A FOGSÁG történetfilozófiai interpretációja, hasonlóképp a parabolaértelmezéshez, koherens és jól védhető, ám nem minden kérdésre ad megnyugtató választ. Margócsy és Vári interpretációja részletes magyarázatot nyújt a műfaji kódkeverések és konvenció-sértések tényére, és Uri figurájának pszichológiai értelemben vett valószerűtlensége sem jelent számukra problémát (a történelem démonikusságának ábrázolása poétikailag nem előfeltételezi minden ízükben hús-vér szereplők mozgását) – ám a narrációs ironia működése, különösképp és elsősorban a nyelvi-fogalmi anakronizmusok használata alig kap szerepet az értelmezésekben. Másrészt csak ismételni tudjuk a parabolainterpretációk kapcsán elmondott ellenvetést: ha komolyan vesszük, hogy a FOGSÁG szövegében Uri nézőpontja dominál, sőt, hogy a regény végére a főhős nézőpontja majdhogynem egybeesik a narrátoréval, akkor a regény nem a történelem démonikusságát ábrázolja, hanem azt, hogy a történelemben élő ember számára a történelem démonikusként jelenik meg, démoni arcát mutatja; nem a regénybeli világ-szellem tébolyult, hanem az Uri által felismert világszellem. Talán Margócsy és Vári épp ezért ejt kevés szót a narrációs ironiáról: egyebek közt épp a narrációs ironia működése akadályozza meg, hogy Uri perspektíváját teljes mértékben azonosítsuk a regény perspektívájával.

Harmadrészt: Vári hangsúlyozza, hogy Uri (és maga a regény) ironikus kritikát gyakorol a tébolyult történelem felett, és a kritika éppen azért ironikus, mert ideológiai érdekekre nem redukálható – ám valóban lényegi különbség van a parabolikus értelmezések és Vári interpretációja között? A parabolaértelmezés szerint a regény szubsztantív állításokat tesz az ember és a történelem természetéről, Vári interpretációjában a regény ironikus kritikát gyakorol a történelem felett. Ám ahhoz, hogy ironikus kritikát gyakorolhassunk a történelem felett, tudni kell, lényegét tekintve milyen is a történelem, és ez a tudás igenis lefordítható a történelem természetéről szóló szubsztantív állítások formájában – a fordítást Vári is elvégzi, amikor a „világszellem”, az „eszelség csele”, az „ironikus szubjektum” terminus technicusokra támaszkodva leírást nyújt a történelem menetének belső logikájáról. A kérdésre mégis nyugodt szívvel válaszolhatunk igennel. Vári leírása nem csupán abban különbözik a korábbi értelmezések antropológiai, filozófiai téziseitől, „*conceptusaitól*”, hogy lényegesen színesebb, meglepőbb és érdekesebb, hanem abban is, hogy nem vezethető vissza közvetlenül a főhős vagy az elbeszélő kulcsmondataira. A történelem működésének leírását a szereplők sorsának, tapasztalatainak, a szereplői tudatok fejlődésének ábrázolása alapozza meg: a FOGSÁG *megteremt* a regény világát, az ábrázolásmódból a történelemmel kapcsolatos szubsztantív állítások *fejthetők ki* – nem pedig egy intellektuális fejlődésfolyamat színrevitele révén *demonstrálja* a történelemről és az emberről szóló szubsztantív megállapítások igazságát.

Negyedszerre: a FOGSÁG több értelmezője (például Almási Miklós vagy Vaderna Gábor) felhívja a figyelmet arra, hogy a regény elbeszélői alaphelyzete még annál is ellentmondásosabb, mint amennyire azt ellentmondásossá teszi a narrációs ironia működése, tudniillik a regény filológiai és történeti alapját azok a ránk hagyományozott szövegek jelentik, amelyek a FOGSÁG tanúsága szerint hamisítás eredményeként jöttek létre (gondoljunk itt elsősorban Flavius történetírói munkájára a zsidó háborúról). A FOGSÁG történelmi regény, ám nem elsősorban a történelem lényegével való számvetés, hanem inkább az ironikus kritikai történetírás regénye – ha ezen az interpretációs úton indulunk el, feltehetőleg hamar messzire kerülünk Margócsy démonikus történelmétől és Vári tébolyult világszellemétől.

4. Történelmi regény – prekonceptió nélkül

A FOGSÁG számos értelmezője, talán látva az antropológiai, a parabolikus és a történetfilozófiai értelmezés nehézségeit, talán komolyan véve a szerző nyilatkozatát, miszerint ő egy prekonceptió nélküli regényt szeretett volna írni, abból indul ki, hogy a regény domináns nézőpontja Uri és a többi szereplő nézőpontja – ezért hát a regény nem a történelem természetéről szól, hanem „mindenféle »lényeglátó« attitűdöt kerülve ábrázolja az egyének vergődését a körülmények fogságában” (Angyalosi, 2005). Bazsányi Sándor a FOGSÁG elbeszélői módszerét „érdek nélküli, tiszta látásnak”, „radikális historizáló fenomenalizmusnak” nevezi. Angyalosi szerint a regény arra a kérdésre ad választ, hogy „milyen esélyei vannak valakinek, aki nem akar mást, mint leélni az életét valahogy, »ha már megadta a Teremtő«, s aki elfogadja, hogy az élet nem más, mint különböző fogságok összetett hálózata” (Angyalosi, 2005).

Persze a teljes történelmi prekonceptiómentesség prózapoétikai koncepciója Angyalosi szerint sem valósul meg maradéktalanul: a regény hősei „agyalós értelmiségiekként” vannak megformálva, folytonosan értelmezik az eseményeket. Angyalosi határozottan vitatkozik Margócsyval (és, említetlenül, Várival): a regénybeli történelmi magyarázatok igenis működőképesek, legalábbis semmi jel nem utal arra, hogy például Apollosz tévesen mérné fel a görög–zsidó megbékélés lehetőségét és szükségességét, így a regény végére nem sok marad a történelem titokzatos démonikusságából vagy a világszellem tevékenységének tébolyultságából – az irracionalitás az egyéni magatartások szintjére szorul vissza (Angyalosi, 2005). Bazsányi is kiemeli: a regény tanúsága szerint „ami az eszme és cél nélküli történelmi időkben veszélyeztetett személyes boldogság híján megmaradhat, az csakis a történésekre vonatkozó értelmi meglátások és a zárványértékű privátszépség-események pillanatkarakterre lehet” (Bazsányi, 2005). Eltekintve a megfogalmazás pontatlanságától – miért a pillanatkarakter marad meg, nem pedig maga az értelmi „meglátás” és a „privátszépség” észlelésének eseménye? –, Bazsányi is azt állítja, a FOGSÁG világában igenis magyarázhatók az események, átlátható az események menete.

Meglepő módon sok értelmező (például Tarján Tamás, Baranyai László, Kardos András) fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a regény történelmi prekonceptiómentesen, mintegy alulnézetből kívánja ábrázolni az első század fontos történelmi eseményeit, ám Angyalosi kivételével talán egyikük sem emeli ki, hogy a prekonceptiómentesség és az aprólékos szereplői magyarázatok viszonya tisztázásra szorul. Igaz, a viszony tisztázása nem állítja megoldhatatlan feladat elé az értelmezőt: noha a regényvilágbeli események közvetlenül valóban nem cáfolják a fontosabb szereplői magyarázatokat (ám ez csupán a fontosabb magyarázatokra áll!), a narrációs irónia mégis megrendíti általános érvényességüket. Egyszerűbben fogalmazva: épp a narrációs irónia szavatolhatja a történelmi prekonceptiómentesség prózapoétikai elvének érvényesülését.

Ha a FOGSÁG-ot prekonceptió nélküli történelmi regénynek olvassuk, minden elem a helyére kerül: a műfaji kódok keverése és a narrációs irónia egyaránt a prekonceptiómentesség szolgálatában áll (a történelemről szóló irodalmi beszéd bevett formáinak elválaszthatatlan jellegzetessége, hogy valamiféle prekonceptiót közvetítenek, gondoljunk csak a „gárdonyizó” ifjúsági regények morális és politikai üzeneteire), és Uri figurájának pszichológiai értelemben vett valószerűtlensége sem jelent problémát (a regény számára nem az az érdekes, hogyan viselkednek a szereplők történelmi léptékkal mérve jelentős események idején, hanem az, hogy az eseményekkel egy időben mit látnak, mit értenek meg a történelemből). Az értelmezés egyetlen hátránya, hogy némiképp üresnek tűnik – nehéz elfogadni, hogy egy aprólékosan felépített, monumentális történelmi nagyregény ennyire keveset mond az ábrázolt történelmi eseménnyel vagy magával a történelem természetével kapcsolatban.

5. Az identitás és a magány regénye

Szilágyi Márton a FOGSÁG legtöbb értelmezőjével szemben nem a történelemre vagy az emberi természet korokon átívelő, változatlan tulajdonságaira helyezi a hangsúlyt, mivel a regény történetfilozófiai, antropológiai olvasatait nem tartja termékenynek. (A történelmi prekonceptiómentességre támaszkodó értelmezést meg kifejezetten elveti, hiszen ez az interpretáció megnyitja az utat egy olyan értelmezés számára, amely Spiró művében nem lát egyebet „leleplező”, valláskritikus regénynél.) Szilágyi Márton azt állítja, hogy a FOGSÁG központi dilemmája az identitás kérdése, Uri legfontosabb felismerése az identitás feltételeességének felismerése. A főhős zsidó közösségről zsidó közösségre vezető útjának tanulsága: a zsidóság lényege nem ragadható meg, az egységes zsidó identitás legfeljebb stigmatizáció eredményeként létrejött konstrukció lehet. A FOGSÁG végső soron egy „egzisztenciális színezetű magány-élményt” jelenít meg. Ezt a célt szolgálja, hogy a regényben mindvégig különböző távlatok vannak egyszerre jelen (lásd időkezelés, szólamkeveredés, a mikro- és makrotörténelmi szintek egymásra vetítése stb.), jelezve a világba vetett főhős megszüntethetetlen idegenségét és egyedüllétét. A főhős magányát kizárólag az apa-fiú viszony képes enyhíteni, ami viszont elvezeti Urít a szeretet lényegének megértéséhez.

Szilágyi Márton értelmezése ugyan sikerrel tartja távol a regényt a filozófiai-irodalmi parabolától vagy a történetfilozófiai tézisregénytől, ám amit nyer a révén, elveszíti a vámon. Az értelmező ugyanis kénytelen a regény számos szerkezeti sajátosságát poétikai hibának minősíteni: Szilágyi szerint az elbeszélő aprólékos ismeretterjesztő leírásai „digresszióba tévedések”, amelyek „megterhelik a szöveget”, és „keresztelik” a regény szerkesztési elveit; a „parabolikus ráutalások” majdnem a „parabolikus regényszerkezet kis-sé mechanikus csapdájába sodorják” a művet. Szilágyi nem ejt szót a nyelvi-fogalmi anakronizmusokról, nem elemzi a főhős pszichológiai értelemben vett valóságérzékelésének poétikai szerepét. (Igaz, a regény értelmezői közül egyedülként megemlíti, hogy a FOGSÁG, minden látszat ellenére, igenis tartalmaz intertextuális utalásokat. Az általa megnevezett Csehovon túl talán nem tévedés Kertész Imre, sőt, bármily meglepő, Ottlik Géza vagy Petri György nevét is megemlíteni. Lásd például a következő párbeszédet az 519. oldalról: „*Apollosz az ajkát harapdálta. / – Hiányozni fogsz – mondta aztán. – Kivel fogok én itt marhászkodni? / – Nem fogunk mi már marhászkodni – vélte Uri. – Rettentés komolyság jön, humortalan, kedélytelen, fantáziátlan. Vallásháborúk jönnek, nem pedig birodalmiak.*”)

6. Jézus-regény?

A FOGSÁG nem ábrázolja a kereszténység alapító eseményét: a regény vége felé derül ki: Uri Jeruzsálemben együtt raboskodott Jézussal. (A szemfüles olvasó persze már hamarabb gyanakodni kezd – valószínűleg nem véletlenül került ki a kötet papírborítójára az az idézet, amely a következőképp kezdődik: „*Két hete szombaton egyedül volt a börtönben, a két rablással vádolt csibész meg a harmadikat már elvitték...*”) Jézus regénybeli figurája meglehetősen különbözik a megszokott ikonikus ábrázolásoktól: „*Kopaszodott, ápolatlan volt az őszülő, loncsos szakálla, mezítláb álldogált.*” (191.) A börtönbeli beszélgetésből kiderül: Jézus nem azért okozott botrányt a jeruzsálemi templomban, nem azért borogatta föl a pénzváltók asztalait, mert meg akarta tisztítani a hit házát a kereskedéstől, hanem egyszerűen azért, mert úgy gondolta, a pénzváltók csalnak – ráadásul a regénybeli Jézus-figura nem ismeri a pénzváltás korabeli szabályait, így azzal sincs tisztában, milyen mértékű csalást követtek el.

M. Nagy Miklós értelmezése szerint a FOGSÁG „*nagyon hangsúlyosan demitologizáló és ateista*” regény: Jézus figurája „*ízig-vérig ember*”, halála tulajdonképpen véletlen eredménye (Pilátus ezzel csupán demonstrálni akarta a hatalmát: „*Három köztörvényes bűnöző zsidót keresztre vonattam, hadd lássák, hogy kemény is tudok lenni, és a türelmem véget érhet*”, mondja Urinak a vacsorán, a kötet 205. oldalán), Uri kereszténnyé váló, majd a keresztényeket eláruló fia a regény egyik legellentenzesebb figurája. Ha a FOGSÁG regényes antropológiai értekezés, amely az emberi természet örök, változatlan (és rettentés) tulajdonságairól szól, akkor nem kaphat benne kiemelt helyet a kereszténység születése: Jézussal semmi olyan nem jelent meg a világban, amely már ne lett volna jelen korábban is. A történelem politikai machinációk sorozata, a kereszténységet is csupán szűk és alantas politikai érdekek hívták életre.

Azzal az interpretációval, amely Spiró művét ateista, vallás- és kereszténységkritikus regénynek próbálja beállítani, így vagy úgy, de a FOGSÁG majd’ minden értelmezője szembeszáll. (Maga M. Nagy Miklós is megjegyzi: a regény a keresztény mítosz helyére a ironikus értelmiségi mítoszt állítja, azaz a demitologizálás kísérlete nem jár teljes sikerrel.) Nincs nehéz dolguk azoknak, akik azt állítják, hogy a FOGSÁG történelmi prekonceptió nélkül, mintegy alulnézetből ábrázolja az első század történelmi eseményeit: a regényben *nem* Jézussal találkozik az olvasó, *nem* a kereszténység születésének lesz szemtanúja – annyit látunk Jézus figurájából és a kereszténységből, amennyit a fiatal Uri láthatott. A regényben „*arról a fenomenális alaptapasztalatról*” van szó, „*amely a szó újszövetségi értelmében a bizonyos szempontból még nem meghívott zsidók vagy pogányok számára: csakis botrány vagy eszelősség lehet*” (Bazsányi, 2005). Ráadásul a szöveg teret enged a kereszténység és a regény viszonyát illető árnyalt értelmezéseknek is: különösen sokatmondó tény, hogy az egyetlen szereplő, aki méltó ellenfele lehetne Urinak, pontosabban Uri racionális-felvilágosult valláskritikájának, Apollosz, keresztényként nem jelenik meg újból a színen – ezért a főhős számára nem egyszerűen „*bolondság*”, hanem feloldhatatlan talány marad a keresztény hit (Szilágyi M., 2005: 104.).

Sőt mi több, minden „*kőkemény valláskritika*” ellenére a regény magasabb, kompozicionális szintjein megjelenik a keresztény allegorézis: „*Uri sorsa voltaképpen megismétli a keresztény fordulatot*”, gondoljunk csak „*atya és fiú egyelnyegűségére*” és „*a szeretet örömhírére*” (Keresztesi, 2005). A regény végi örülésjelenetben „*a kereszténység egyik hittitka mutatkozik meg*”: „*a fiúság és az atyai mivolt tökéletes felcserélhetősége*” – Szilágyi Márton szerint ez „*egy, az el nem múló szeretetben megtapasztalt, interiorizált Isten-élmény, mégpedig félreismerhetetlenül keresztényi alapszerkezettel*” (Szilágyi M., 2005: 104.). Tarján Tamás egyenesen „*irodalmi Jézus-klónnak*” nevezi Urit, aki az egyik szöveg hely tanúsága szerint „*a Mindenható szeme*” (Tarján, 2005: 81.).

Aki filozófiai-irodalmi parabolaként vagy „*konceptuális*” regényként olvassa a FOGSÁG-ot, annak valamivel nehezebb dolga van – annál is inkább, ha az értelmező által kiemelt egyik „*konceptus*” részben a kereszténység születésével áll kapcsolatban: a kereszténység a zsidóság „*abbahagyásának*” lehetséges útja. Szilágyi Ákos épp ezért hangsúlyozza: a FOGSÁG nem Krisztus alakját és sorsát ábrázolja, hanem az általa elindított történelmi mozgást, a regény „*konceptusa*” a történetileg és kulturálisan felfogott, nem pedig a teológiai értelemben vett kereszténységgel függ össze. (Alighanem a regény történetfilozófiai értelmezései mellett érvelők is hasonlóképp vélekednének: a démonikus történelem és a tébolyult világszellem hatalma csupán történeti-szociológiai és kulturális létezőkre terjed ki.)

Tatár György szerint azonban „*a tisztán történeti hitelesség*” „*az a »fogság«, amelyben regény és hősei vergődnek*” (Tatár, 2005: 53.). Az európai történetírás az antik történetírás

örököse, és az antik történetírás legterheesebb öröksége a *levezethetőség dogmája*. Spiró regénye elfogadja ezt a dogmát (ami nem meglepő, hisz a szerző antik források alapján dolgozik), és ezért képtelen a pusztá történeti hitelességen túlmutató módon ábrázolni egy olyan eseményt, amely „*a történelem közegén belül zajlik, ám nem kizárólag történelemből való*”, „*azaz merőben új és másnemű, az előzményekből levezethetetlen*” (Tatár, 2005: 56.). A FOGSÁG elmosza a kinyilatkoztatott és a pogány vallások közti különbséget, és „*Róma oldalán találja magát, bármekkora ellenszenvvel viseltessék is iránta*” (Tatár, 2005: 60.). Tatár vallásfilozófiai kritikája egybevág Szilágyi Ákos és mások értelmezésével: Spiró regénye valóban *történeti létezőként* tekint a kereszténységre – elképzelhető, hogy ezt a gesztust joggal érheti filozófiai bírálattal, ám a bírálattal megalapozottságának mérlegezése már nem az irodalomkritika hatásköréhez tartozik.

7. Nos hát...?

Jóllehet Bezeczy Gábor kérdésre, tudniillik hogy ha egy-egy irodalmi alkotásnak elvben végtelen számú értelmezése lehetséges, akkor a gyakorlatban miért is van oly kevés, nem kaptunk választ, talán már világosabban látjuk, miért volt képes Spiró regénye karakteresen különböző értelmezéstípusokat életre hívni. A szövegbeli „tanulság” közvetítésének (és elbizonytalanításának) konvencionális technikai műfajonként különböznek – a FOGSÁG esetében azonban az olvasói automatizmusok nem működhetnek zavartalanul: az értelmezőknek el kell dönteniük, hogy az egyidejűleg jelen lévő műfaji kódok közül melyek kapnak nagyobb hangsúlyt az interpretációban, valamint meg kell magyarázniuk, hogy a kiválasztott műfaji kódokra épülő értelmezés hogyan hozható összhangba a regény prózapoétikai jellemzőivel (egyebek közt magával a műfaji kódkeverés tényével).

Ha a FOGSÁG recepciójának áttekintése során a domináns műfaji kódok kiválasztása és az átfogó prózapoétikai magyarázat alapján csoportosítottam volna az interpretációkat, aligha lett volna célravezető értelmezéstípusokról és értelmezéspéldányokról beszélni. Ebben az esetben ugyanis minden típus egyetlen példányban valósulna meg: hiába olvassa több kritikus, irodalmár regényes antropológiai értekezésként, filozófiai-irodalmi parabolaként vagy akár történelmi regényként Spiró művét, lényegesen mást gondolnak arról, milyen antropológiai, filozófiai és történelemfilozófiai állításokra, „tézisekre” támaszkodhat az értelmezés, valamint milyen interpretációs eljárások alkalmazása révén juthat el hozzájuk az értelmező (a „téziseket” egyszerűen kimondják a szereplők, vagy átfogó metaforák közvetítik, vagy a parabola hatásmechanizmusának vizsgálata, esetleg a szereplői sorsok, tapasztalatok, tudatok ábrázolásának elemzése révén ismerhetjük meg őket stb.). Ha viszont csupán azt tekintjük egy-egy értelmezéstípus azonossági kritériumának, hogy az értelmező szerint mely műfaji kódok a FOGSÁG domináns műfaji kódjai, kijelölhetjük azt a strukturált interpretációs teret, amelyben a Spiró-regényről folyó kritikai vita zajlott és zajlik.

Mindebből sajnos nem következik, hogy sikerült volna megtalálni az értelmezéstípusok általános azonossági kritériumát. Nem minden irodalmi mű alkalmaz kevert műfaji kódrendszert – ráadásul a „műfaji kód” kategóriája maga is csupán eszköz, hogy valamiképp fogalmilag megragadjuk azt az empirikus tény, hogy egyazon mű értelmezései között általában szisztematikus hasonlóságok figyelhetők meg. Ám ha az interpretációk közti hasonlóságok magyarázatára nem alkalmas is, talán egy-egy konkrét irodalomkritikai vita elemzésében segítségünkre lehet a „műfaji kód” és az „értelmezéstípus” fogalma – legyen szó akár Spiró György FOGSÁG című nagyregényének vitájáról.

Nos hát akkor végső soron mi is a kritikai vita jelenlegi állása, mit olvas, aki kezébe veszi Spiró György művét: regényes antropológiai értekezést, filozófiai-irodalmi parabolát, „konceptuális” regényt, történetfilozófiai mélységű, vagy épp ellenkezőleg, mindenféle történelmi prekoncepciótól mentes történelmi regényt, vagy talán az identitás megteremtésének dilemmáit színre vivő fejlődésregényt? (Vagy valami egyebet?) Egy biztos: nem mindet egyszerre. Interpretációs döntéseinknek súlya van: például ha elfogadjuk, hogy a regényben a főhős nézőpontja dominál, és elfogadjuk, hogy a szöveget alapvetően meghatározza a narrációs irónia működése, nehéz megtalálni a regény egyértelmű ideologikus üzenetét vagy üzeneteit – ám a főhős szolamának dominanciájára és a narrációs irónia működésére vonatkozó állítások összeegyeztetése sem tűnik egyszerű feladatnak. Miután meghozta a legfontosabb interpretációs döntéseit, az olvasó keze bizonyos értelemben meg van kötve, ez azonban sokkal örömtelibb és felszabadítóbb fogság, mint amilyenből Uri próbált szabadulni Spiró jelentős nagyregényében.

Irodalom

- Almási, 2005: Almási Miklós: MINEK A FOGLYAI VAGYUNK? *Kritika*, 2005. július–augusztus. 2–4.
- Angyalosi, 2005: Angyalosi Gergely: NINCS GYŐZTES. MEGJEGYZÉSEK SPIRÓ GYÖRGY FOGSÁG CÍMŰ REGÉNYÉRŐL. *Litera*, <http://www.litera.hu/object.24e8bfba-92fe-47f8-ba74-275786d8c88d.ivy>
- Baranyai, 2005: Baranyai László: DÜNNYÖGÉSEK KÖNYVE. *Árgus*, 2005. december.
http://www.argus.hu/2005_10/baranya12.html
- Bazsányi, 2005: Bazsányi Sándor: ÁRNYÉKSZÉLEN, FOGSÁGBAN. *Vigilia*, 2005. október.
<http://www.vigilia.hu/2005/10/bazsanyi.htm>
- Gábor, 2005: Gábor György: ECCE HISTORIA, AVAGY SPIRÓ SZERINT A VILÁG. 2000, 2005. szeptember. 61–68.
- Kardos, 2006: Kardos András: TÖRT ÉN ELEM. *Alföld*, 2006. február: 89–95.
- Keresztesi, 2005: Keresztesi József: EGY ÚJABB APA-REGÉNY. *Magyar Narancs*, 2005/21.
<http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=11696>
- M. Nagy, 2005: M. Nagy Miklós: SPIRÓ GYÖRGY: FOGSÁG. *Kritika*, 2005. július–augusztus. 4–5.
- Margócsy, 2005: Margócsy István: „...SEMMI, AMI BARBÁR...” *Élet és Irodalom*, 2005/15. 25.
- Radnóti, 2005: Radnóti Sándor: ERUDÍCIÓ ÉS VILÁGNÉZET. *Holmi*, 2005. november. 1426–1430.
- Takács, 2005: Takács Ferenc: ANAKRÓNIABAN. *Mozgó Világ*, 2005. május.
<http://www.mozgovilag.hu/2005/05/15takacs.htm>
- Tatár, 2005: Tatár György: TÖRETTLEN ÚTON. 2000, 2005. szeptember. 51–60.
- Simon, 2005: Simon Róbert: A PERIFÉRIA ELŐNYEI EGY TUDÓS REGÉNYÍRÓ SZÁMÁRA. GONDOLATOK SPIRÓ GYÖRGY FOGSÁG CÍMŰ REGÉNYÉNEK OLVASÁSA KÖZBEN. 2000, 2005. szeptember. 69–76.
- Szarka, 2005: Szarka Klára: SPIRÓ GYÖRGY: FOGSÁG. *Szépirodalmi Figyelő*, 2004/4. 98–99.
- Szilágyi Á., 2005: Szilágyi Ákos: SPIRÓ GYÖRGY / FOGSÁG. (Bojtár Endre, Czeglédi András, Földes Györgyi, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szűts Miklós jegyzeteivel.) 2000, 2005. szeptember. 28–49.
- Szilágyi M., 2005: Szilágyi Márton: AHONNAN NINCS SZABADULÁS... *Bárka*, 2005. november–december. 99–105.
- Tarján, 2005: Tarján Tamás: HISTÓRIA. *Tiszatáj*, 2005. december. 78–83.
- Vaderna, 2005: Vaderna Gábor: EGY ÉRTELMISÉGI A CSÁSZÁRI RÓMÁBÓL. *Pilpul*,
<http://www.pilpul.net/komoly.shtml?x=26185>
- Vári, 2005: Vári György: A REGÉNY CSELE. *Holmi*, 2005. november. 1430–1438.

Aradi Varga Imre

ODÜSSZEUSZ EMLÉKEI

Kalkhász

Kalkhász, a jós megmondta:
 itt vesztegeltek tétlenül, reménytelen,
 hajóitok döglött sirályok, medúzák
 húzzák a mélybe, ronda nyálkás
 bűdösség terjeng, érzitek, a szép halak
 nagy ívben elkerülnek bennetek, és Trója
 bizony messze van, nagyon messze van,
 s a jó szelek, vitorladuzzasztó szelek
 máshol tépik a fákat, más vidékeken
 hajkurásszák a felhőket, görögjeim,
 az istenek tán nem szeretnek titeket?
 az istenek tán undorodnak tőletek?
 de én tudom, s tudjátok meg ti is,
 hogy engesztelő áldozat kell, égő áldozat
 nekik, s nem birka, ló vagy kecske, nem bizony,
 nem olcsó préda, valamit valamiért,
 de fejedelmi szűz, de Agamemnón lánya kell
 nekik – így szólt, s szeme kifordult, nyála
 kicsurrant, teste didergő remegés, s hörögve
 zuhant le a homokba Kalkhász, a renegát
 trójai.

Iphigénia, az áldozat

Jön fölfelé a dombon, kis fehér jelenés,
 szőke haját nem lebbenti szél, mezítlen
 szépívű lábán aranyos saru, minek?
 meg-megbotol, s önkéntelen, mert így nevelték
 fölcsippenti a köntösét, nehogy poros legyen,
 szegény kislány, mindjárt lobogni fog terajtad,
 szép testedet nem kívánja meg senki már,
 nem sarjadnak belőled kedves, szép fiak,
 hamvas kis arcodat nem simogatja senki sem,
 hamvas kis arcodra majd ráég a halál,
 kerekre nyílt szemedben döbbenet:
 hát senki nem segít?
 apád talán? ó nem, neki Trója kincsei kellenek,
 Kalkhász talán, a gonosz s rafinált elmebeteg?
 a torzonborz, röhögő csócselék?

üvöls kicsim,
vagy már tudod, hogy minden oly reménytelen?
dehogyan tudod, csak birkának neveltek, áldozatnak
s te meghajtod fejed,
ne sírj, ez aztán végképp nem segít –
gyerünk, nézzetek a szemébe, istenek.

Megégetjük Iphigéniát

Kalkhász, a jós elmagyarázta:
szépen, görögjeim, akár ha várfalat
raknátok, illeszkedjenek a rönkök,
az istenek becsülik ám a szaktudást,
s a fanyar füstöt enyhítse néhány
fenyő és cédrus illata, az istenek
értékelik a változatosságot is,
jó mélyre ássátok, szilárdan álljon
a rúd, s áztassátok be máris
a kötelet, egyet a lány
nyaka köré, a derekára is, s a lábát
se hagyjátok ki, mert nyilvánvaló,
a dolgok állásából az következik,
hogy rúgkapálna, s persze menekülne is,
pedig az istenek rühellik ám a gyáva
futamodókat,
tehát ne rondítsunk bele, ne rontsuk el
egy nyűgös lány miatt az áldozást,
az istenek, jegyezzétek meg ezt is,
élvezik, mert hisz halhatatlanok
a halál esztétikumát –
nos, mindent jól csináltunk? akkor ide a fáklját,
s lobbanjon föl a máglya, derék harcosaim.

Nesztornak mondom

Jó Nesztorom szeretnek ám az istenek, te is tudod,
minden bizonnyal kedvelik az agg vitézeket,
de téged szerfölött, elnéztelek, csodáltalak,
két kapáló, fölajzott méned visszafogva
– a hadak hátulján, igaz – megálltál,
szép, zengő hangodon rohamra buzditottál,
ősz fürtjeid lebegtek-szálltak, higgy nekem,
artistszikus jelenség vagy, ne tiltakozz,
egy ősz bajnok ne legyen álszerény, nem áll jól,
szobrász vésőjére, festő ecsetjére, igen,
mélto vagy rá, majd szólok is, el ne feledjem,

s hogy buzdítottad tenfiad, bár tétovázott,
 még tizenhat tavaszt sem ért meg, jól tudom?
 Antilokhosz, kiáltottad, az én fiam vagy!
 Antilokhosz, kiáltottad, szégyent ne hozz rám!
 s a fürgelábú, szép gyerek, mindig mosolygós,
 csillogó szemmel nézett rád, s elindult,
 pont a szívébe szállt a nyíl, egy nyikkanás se
 annyit se szólt, ez szép, könnyű halál, ugye
 nincs kín, nyavalygás, azt hiszem
 az istenek őt is szerették, lelke, mondod
 leszáll az aszfodélosz szép mezőkre – önámítás,
 agyad ködképei ezek, jó Nesztorom,
 de hidd, ha jólesik, ha ennyi elég neked –
 előtte állt még a világ, a csúf, a szép,
 a tágas tenger, zöldellő mezők, a bércek
 miket nem fog már megmászni, s bizony
 már nem lesz barátja senkinek, még meg se tanult
 kéjtől vonítani, a föld alá kaparjuk
 s friss fiúteste szétrohad –
 sebj, csinálsz majd másikat, mi az neked,
 elég facér néember liheg, magodra várva,
 hiszen király vagy Nesztorom,
 balkézről is jó parti egyeseknek,
 s majd jótét pásztorok fölnevelik, mint ezt is –
 szegény gyerek, mondhatjuk, így vagy úgy,
 de hős volt –
 most büszke vagy Nesztor fiadra, mi?

Nagy Árpád Miklós

CLASSICA HUNGARICA (II)

A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története a kezdetektől 1929-ig

1908–1914: ár és apály

A következő évek főszereplői ugyanebből a körből kerültek ki, a szereposztás azonban meglepő. A szakértő tudós helyét ugyanis elsősorban maga Arndt tölti be, aki egyúttal a legfontosabb eladó, illetve közvetítő is, a Múzeum informális ügynöke.⁷⁶ A Múzeum vezetéséről lesújtóan vélekedő Hekler neve ebben az időszakban csupán elvétve fordul elő a múzeumi iratokban.⁷⁷ A szerzeményezési ügyek elintézése és a szükséges pénz biztosítása Kammerer buzgalmán múlt, a vásárlások hordereje pedig általában kisebb volt

annál, hogysen minisztériumi segítségre lett volna szükség. A szobrokért elvben felelős Wollanka József műtörténész,⁷⁸ „az antik szoborgyűjtemény vezetésével megbízott segédőr” gyűjteménygyarapítási ténykedése főleg abból állt, hogy Arndt adatait magyarra fordítva és okvetetlenkedő megjegyzésekkel fűszerezve elkészítette (olykor káprázatos pongyolasággal)⁷⁹ a fölterjesztések első, Kammerer által rendre átvjavított vázlatát.

Arndt tanácsadói tevékenységének első nyoma egyidejű gyűjteményének megvásárlásával. Mindössze egy héttel a szerződés aláírása után R. Serrure párizsi kereskedő egy peplosos nőalak torzóját kínálja eladásra – Arndt tanácsára, mivelhogy a darab közeli rokona a Múzeum újonnan szerzett egyik szobrának.⁸⁰ Az eset pontosan mutatja a korszak vételi ügyeinek szkhémáját: Arndt, a Múzeum antik szobrainak messze legjobb ismerője, aki még az eladásuk után is sajátjainak érezte darabjait,⁸¹ tudományos és múzeumi szempontok alapján ajánl (olykor nem is a saját tulajdonában lévő) darabokat a gyűjtemény fejlesztésére, vagy akadályozza meg hamisítványok megvételét,⁸² leveleinek leegyszerűsített magyar átiratát terjeszti elő Wollanka, Kammerer pedig saját mérlegelése alapján, a Múzeum gyarapítási keretének terhére hozza meg a minisztériumnak csupán jóváhagyásra fölterjesztett döntését.

Az 1909-es esztendő jórészt az Arndt-márványok ügyeinek intézésével telt (elsősorban is az actiumi relief megsérülése⁸³ nyomán kialakult helyzet novemberig tartó lezárásával),⁸⁴ a következő kettő viszont pontosan megmutatta az Antik Gyűjtemény első korszakának lehetőségeit és korlátait.

Arndt révén 1910-ben négy újabb szobor került a Múzeumba: egy jelentős mű (ún. Isis Pelagia, amelyet korábbi fő megbízójával, a koppenhágai C. Jacobsennel való szakítása után ajánlott fel Budapestnek), valamint három portré.⁸⁵ Néhány héttel később Arndt felkínálja nagy értékű terrakotta-, váza- és bronzgyűjteményét is, ami „kitűnő alapja lenne egy kezdődő antik gyűjteménynek” – ezt viszont Kammerer tüstént elutasítja.⁸⁶ A Szépművészeti Múzeum antik művekkel való koncepciózus gyarapítása ekkor tehát főleg a szenvedélyes gyűjtő,⁸⁷ Arndt szívügye, aki nyíltan föl is ajánlja Kammerernek segítségét egy *Antikensammlung* kialakításában, hiszen most van talán az utolsó esély egy komoly együttes létrehozására.⁸⁸ Kammerer márványszobrok megvásárlására nem sajnálja a pénzt, ám az antik művészet, de még az antik szobrászat ezeken túli területe számára „...a mi gyűjtésünk és megvalósítandó feladatunk körén kívül esik”.⁸⁹ Felfogása a kor átlagának felelt meg, és pontosan tükrözte a magyar múzeumügy korabeli koncepcióját: a szép- és az iparművészet közötti különbség fontosabb az antik művészeti hagyomány egységénél.

1911-ben is fontos darabokkal gyarapodott a Múzeum – újra csak Arndt révén. Ő közvetített a Vienne-i férfitorzó,⁹⁰ valamint a nagyméretű női fej (1912-ben lezáródó) megvásárlásánál, az Euripidés-portré és az Aphrodité-fej pedig közvetlenül tőle került Budapestre.⁹¹ A helyzet furaságát talán a tc. Niobida-fej megszerzésének története szemlélteti a legjobban. A darabot először 1910 őszén említik Arndt és Kammerer levelezésében.⁹² A jelek szerint Arndt figyelt fel rá, az ő feltevése volt, hogy az állítólag ugyancsak Capuából való fej az említett Niobidával azonos oromcsoporthoz tartozott. A fejet Arndt 1911 tavaszán tudta megvenni a Múzeumnak. Bár, mint írta, a darab „nagyon csúf, rossz állapotban van, de régészeti okból mégis feltétlenül meg kell venni”.⁹³

Az Arndt révén megszerzett műveken kívül a gyarapodásnak egyetlen más forrása volt: a müncheni Adolf Preyss gyűjteményének három darabja került Budapestre.⁹⁴ Az aktákból egy felvirágzó múzeum dinamikus, új vezetésének ténykedése látszik kirajzolódni: Preyss az egész, tizennyolc tételből álló szoborgyűjteményt akarta eladni, Wol-

lanka J. helyszíni szemle során választotta ki a művészeti szempontból legértékesebb fenti hármat. A vásárlást tehát akár az ő muzeológiai *aristeiájának* is tekinthetnénk, ha nem szerepelne a kiválasztás tényét rögzítő útijelentésben:⁹⁵ a válogatással Arndt is egyetért – azaz nyilván ő mondta meg Wollankának, mit érdemes megvenni.

E két évben tehát Arndt, közvetve vagy közvetlenül, valamennyi vételben közreműködött! A Múzeum közel ugyanannyi pénzt fordított antik márványok vételére, mint 1908-ban, ennek egy részét, a kormányzati figyelem biztos jeleként, külön miniszteri keretből. Az alapító vásárlást követő években tehát sikerült továbblépni, és jelentős darabokkal bővíteni az antik plasztikai gyűjteményt.

A fenti hármass szereposztás azonban csak ideig-óráig működhetett. Arndt 1910-től többször is összefoglalta az európai műtárgypiac fő jellemzőit: egyre szigorodó kiviteli szabályok, a kontinens nagy múzeumainak visszavonulása, Amerika mindent elsőprőtökeereje, a megszerezhető darabok rohamosan növekvő ára s végül az egyre tökéletesebb hamisítóipar. Bár nyilvánvaló, hogy ebből az összegzésből az ő közvetítői szerepének nélkülözhetetlen volta is kiviláglik, szerepe valóban nélkülözhetetlennek bizonyult. Arndt, aki a jelek szerint becsülettel tudta összeegyeztetni a tudományos tanácsadó és az eladó ellentétes szerepköreit,⁹⁶ lassan belátta, hogy a múzeum nem akar (a gyűjtőkör kiszélesítésében) vagy nem képes (elsősorban hozzáértés, olykor anyagi lehetőségek híján) az általa tanácsolt úton haladni. 1912-től már érezhetően fogyó türelemmel magyarázta, mit miért lenne érdemes megszerezni, 1913-ra pedig gyakorlatilag teljesen visszavonult.⁹⁷

Pedig az általános múzeumi helyzet kedvező volt. Kammerer nagy utat járt be említett 1896-os parlamenti felszólalása óta; s bár még 1910 tavaszán és őszén sem akart hallani Arndt terrakottáinak megvásárlásáról,⁹⁸ két évvel később már meghallotta a nagyszerű gyűjtő és régész figyelmeztetését: „*Gondolja csak meg, szükségük van egy ilyen gyűjteményre; Pesten ugyanis tudomásom szerint el sem tudják képzelni, milyen egy Tanagra.*”⁹⁹ Kammerer miniszteri előterjesztésé¹⁰⁰ fogalmazta Arndt érveit, ügyesen előkészítette a gyűjtemény megszerzésére szolgáló pénzügyi keretet, majd Münchenbe küldte Wollankát. Wollanka háromszor is megnézte a darabokat, majd – lebeszélte Kammerert a vásárlásról. Mint írta, az ár nincs arányban a darabok művészi értékével, bár a gyűjtemény tudományosan jó...

Néhány hónappal később került sor a Wollanka-korszak legnagyobb szabású vállalkozására. 1912 nyarán kalapács alá került Párizsban a főleg szobrokból és görög geometrikus vázákából álló Lambros és Dattari-gyűjtemény. Kammerer felkészült az árverésre, külön keretet kért rá a minisztertől. Felterjesztése világosan mutatja a hivatalnok igazgató szellemi, de legalábbis muzeológiai fejlődését: „*E két gyűjtemény anyagából leginkább az antik bronzok érdekelnek bennünket, mert antik plasztikai gyűjteményünkől ezek még teljesen hiányoznak. Midőn a dr. Arndt-féle antik szoborgyűjtemény megvételére szerencsés voltam engedélyt nyerhetni, az a cél vezérelt, hogy a törvény rendelkezése szerint létesülő nagy gipszöntvény-múzeumunkban alkalom adassék a közönségnek eredeti antik szoborműveknek a gipszöntvényekkel való összehasonlításra, mert ezek hiányában a gipsz-másolatok a kelendő haszonnal nem tanulmányozhatók.*”¹⁰¹ Kammerer elérte, hogy gr. Zichy János miniszter húszezer koronás kerettel kiküldje Wollankát Párizsba. „*Az antik szoborgyűjtemény vezetésével megbízott segédőr*” elment az árverésre, de – az Antik Gyűjtemény későbbi történetében példátlan módon – egyetlen fillért sem vásárolt el. Az indok megint csak

nem a pénzsűke volt. A márványok „...nem voltak elég jók ahhoz, hogy érdemes lett volna bármelyiküket gyűjteményünk számára megvenni. A bronzok között volt néhány határozottan kiváló darab, de éppen ezek oly rossz karban voltak, hogy lemondtam a megszerzésükről”. Útját mégsem tartotta hiábavalónak, mert tájékozódott a párizsi műkereskedelem általános helyzetéről.¹⁰²

Wollanka érvei mindkét alkalommal megtámadhatatlannak látszanak: a darabok művészi színvonala nem éri meg a kért árat. Ez akár a felelős kutató hangja is lehetne – ha nem a tehetségtelenséget álcázná. Wollanka ugyanis az alkalmatlan múzeumi kutató egyik archetipikus kifogása: a *nondum matura est* göggye mögé bújva rendre kitért a vásárlások felelőssége elől.¹⁰³ „Csakis főműveket veszünk”¹⁰⁴ – utasította el valamennyi ajánlatot, ahol nem támaszkodhatott Arndt tudására. A Wollanka-korszak vételi ügyeinek áttekintése ugyanis megdöbbentő képet mutat: minden megvalósult vásárlás Arndt-hoz kapcsolódik. Valahányszor Wollanka volt az egyedüli szakértő, az ügy kudarccal végződött, holott a korábbi antik vásárlások hírére a korszak legjelentősebb műkereskedői (P. Hartwig, W. Helbig, C. és E. Canessa) keresték meg ajánlataikkal a Múzeumot.¹⁰⁵ 1912–1913-ban, tehát Arndt visszavonulása után az Antik Gyűjtemény egyetlen művet sem vásárolt.¹⁰⁶

A szerzeményezési tevékenységnek ez a látványos elsorvadása egyszerre volt ok és következmény, pontosan megmutatja az Antik Gyűjtemény történetének tán leglényegesebb sajátosságát. A gyűjtemény gyarapítását anyagi eszközök birtokában „kívülről” is intézhette egy nem régész, lelkiismeretes hivatalnok (a múzeum igazgatója) és egy koncepciózus, külföldön dolgozó tudós és műkereskedő. Ez azonban csupán ideig-óráig volt elegendő. A megszerzett műalkotások ugyanis nem kerültek be a magyar kultúra áramába. Az 1908-as vásárlás – Hekler A. egyetlen ismeretterjesztő előadásától¹⁰⁷ eltekintve – visszhang nélkül maradt; Wollanka fő (*sit venia verbo*) tudományos teljesítményét, az Arndt-gyűjteményt bemutató, valójában Arndt jegyzeteiből összeállított kiadványt Hekler megsemmisítő bírálata alá vette.¹⁰⁸ 1913-ban megnyílt a márványok Wollankától rendezett és az egyik teremben (Dór Nyaktag) az antik gipszmásolatok függelékékként bezsúfolt kiállítása, amiről Hekler és Bálint A. írt ugyancsak megsemmisítő kritikát.¹⁰⁹ Három hónap múlva a termet be is zárták. Wollanka – valamennyi utódával ellentétben – nem tanított egyetlen, tevékenységének semmiféle kisugárzásáról nem tudunk. Beszédes tény, hogy az Antik Gyűjtemény szájhagyománya egyetlenegy történetet sem őrzött meg róla.

Összegezve tehát: az 1908-as vásárlást lendületes folytatás, majd elsősorban is a hozzáértés, a világos koncepció hiányából fakadó megtorpanás követte. Tudományos munka alig folyt, a kiállítás megbukott. Az élet akkor kezdődött újra, amikor értő kutató került a Múzeumba.

1914–1918: az első aranykor. Hekler Antal múzeumi örök

Hekler Antalt „1914. évi március hó 26.-án... kelt rendeletével mint őri címmel és jelleggel felruházott segédőrt” a Szépművészeti Múzeumhoz rendelte át Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, „és az antik plasztikai osztály vezetői tennivalóinak végzésével bízta meg”. Ezzel egyidejűleg Wollanka Józsefet a Nemzeti Múzeumba osztotta be.¹¹⁰ Az iratok nem árulnak el semmit a személycsere háttéréről, de könnyen lehetséges, hogy a személycsere az 1914 áprilisában hivatalba lépő¹¹¹ új igazgató, Petrovics Elek kezdeményezése volt,¹¹² és bizonyos, hogy megfelelt a múzeumról alkotott elképzeléseinek. Mint később megírta, „...egyik fő törekvése éppen az volt, hogy minden gyűjteményhez, amely

nem áll az igazgató közvetlen vezetése alatt, vezető-tisztségű is osztassék be”, aki felelőse és szakértője a rábízott egységnek.¹¹³ A jelek szerint tehát a két legendás igazgató egyike, Petrovics Elek kezdeményezte az oly kevés utóda számára magától értődő, holott a Múzeum szerkezetéből természetesen adódó koncepciónak, az autonóm múzeumi gyűjtemények rendszerének kiépítését, ami alapjában határozta és határozza meg a Múzeum történetét. Bárhogy volt is, az antik plasztikai gyűjtemény élére Hekler Antalnál jobbat nem találhatott.

Hekler a modern értelemben vett magyar klasszika-archaeológia megalapítója.¹¹⁴ 1904-ben, frissen doktorált jogászként, *személyes érdeklődéstől hajtvva* és közeli rokona, a későbbi magyar kultúrpolitika fő irányítója, Klebelsberg Kunó biztatására beiratkozott a müncheni egyetemre, hogy a kor egyik legnagyobb kutatójától, Adolf Furtwänglertől tanuljon. 1905-ben már publikálta is első régészeti írását, s mindössze két diákév után, a mester négy kedvenc tanítványa egyikeként újra doktorált, majd hazajött. Portré tanulmányai és disszertációja¹¹⁵ máig érvényes eredményeket tartalmaznak. Kutatásai révén egy csapásra a legmagasabb tudományos színvonal jelent meg Magyarországon.

Az itt tárgyaltak szempontjából fontos kiemelni, hogy munkássága nem a korábbi, elsősorban Pulszky Ferenc köréhez kapcsolódó¹¹⁶ hagyományt folytatta, attól teljesen független volt. A magyar klasszika-archaeológia második nemzedéke tehát nem az első tevékenységének szerves folytatásaként jelent meg, hanem váratlanul, közvetlen előzmények nélkül. Látni fogjuk majd, ugyanígy történt a harmadikkal is.

Mint szó volt róla, az Arndt-gyűjtemény megvásárlásánál is fontos szerepet játszott, utána viszont nem vett részt a Szépművészeti Múzeum ügyeiben.¹¹⁷

Hogy mekkora változást jelentett Hekler kinevezése, jól mutatja a nevéhez fűződő első két múzeumi irat. Alig három héttel áthelyezése után fölterjesztést készített a miniszternek, hogy „örök letét gyanánt... helyezzessék át” a Nemzeti Múzeumból tizenhat antik műtárgy: a perinthosi kuros, a Troasban talált Dionysos, a palmyrai női mellkép, valamint tizenhárom egyiptomi köemlék.¹¹⁸ Hekler tehát elsőként fogalmazta meg a feladatot: a tágan értelmezett antik szobrászat hazai múzeumokban szétszórt emlékeinek összegyűjtését. A hangsúly megint csak a legfontosabb műfajnak tekintett szobrászaton és nem az antik művészet egészen volt – Sesonk trónörökös szobra kellett, a Grimani kancsó nem –, mégis itt tűnik fel először a közgyűjteményi anyag gyűjtőkör szerinti szétválasztásának igénye, ami majd csupán húsz év múlva fogalmazódott törvénnyé és (legalábbis a görög-római műtárgyak esetében) közel fél évszázaddal később gyakorlattá. Erdemes utalni egy másik szempontra is. Hekler listája csupán három görög-római darabot tartalmazott. A Nemzeti Múzeum pincéjében azonban továbbiak is lappangtak az idő tájt, ezekre épp Wollanka bukkant rá a következő évben.¹¹⁹ A XIX. század folyamán odakerült klasszikus szobrászati anyagnak tehát éppúgy nem volt gazdája a Nemzetiben, mint a Pulszky vásárolta daraboknak a Szépművészetiben. Hiába voltak közgyűjteményben, ez önmagában nem bizonyult elegendőnek megőrzésükhöz. (A kért szobrokat ekkor nem kapta meg a Szépművészeti Múzeum,¹²⁰ a történet lezárására csak évtizedek múltán került sor).

Hekler második lépése sem kevésbé fontos. Újabb egy hónap múltán Münchenbe és Párizsba indult „antik plasztikai tárgyak megtekintése és esetleges megvásárlása érdekében”. Az út eredményeként vette meg a múzeum Arndt korábban elutasított, hatszázötven tételes terrakottagyűjteményét és az attikai Velanideza nekropolisából származó későklasszikus torzót,¹²¹ máig az Antik Gyűjtemény egyik legbecsesebb szobrát. E vásárlás

pontosan megmutatja Hekler szerzeményezési koncepcióját. Ő is a plasztika körén belül maradt ugyan, de a terrakották révén új esztétikai és kutatási lehetőségekkel gazdagította a gyűjteményt (ráadásul olyan együtttest sikerült megszereznie, amely átfogó képet ad a műfaj történetéről a mykénéi kortól a római császárkorig), a „*Wir kaufen nur Hervorragendes*” fentiekben bemutatott időszak után pedig valóban tudott főművet vásárolni. Világosan látta, hogy az 1908-as alapvetés után a Múzeum lehetőségeit elsőrangú művekre kell összpontosítani. Érdemes itt utalni egy további, tudományon kívüli, de *sine qua non* szempontra is. A torzó és a terrakották együttes vételára kb. két és fél-szerese volt az 1908-as vásárlás értékének. Ezt a múzeumi léptékkal hatalmas összeget nem bőkezű adományozók révén, hanem viszonylag egyszerű gazdasági manőverrel sikerült előteremteni. A koncepciózus igazgatónak hála, a Múzeum többévi részletfizetésre vállalt kötelezettséget.¹²² S bár 1914. augusztus 1-jén kitört az első világháború, e koncepció alapján 1916-ig további három nagyszabású kísérletre kerülhetett sor.

Az első sikeres volt: a kor másik nagyszerű régész-műkereskedője, Ludwig Pollak közvetítésével került Budapestre a Gyűjtemény portrégalériájának két kiemelkedő darabja, a Hermarchos és az ún. Pittakos.¹²³ Pollak a büsztökkel együtt egy archaikus lófejet is vételre kínált, ezt azonban Hekler nem fogadta el – a pénzt egy sokkal nagyobb jelentőségű mű megszerzésére szánták.¹²⁴ A tarentumi istennőről van szó.

Hogy a szobor megszerzéséért folytatott nemzetközi küzdelemnek¹²⁵ magyar szála is lett volna, korábban csak az antik gyűjteménybeli szájhagyomány őrizte meg.¹²⁶ Nemrégiben előkerült iratok alapján azonban a történet viszonylagos pontossággal rekonstruálható. A szobrot 1915. IX. 28-i levelében ajánlotta fel a Múzeumnak J. Hirsch műkereskedő.¹²⁷ Hekler tudta, mi a tét: „*Mindent el kell követnünk, hogy megragadjuk a nagyszerű lehetőséget*” – írta Arndtnak. Hekler és Petrovics erőfeszítéseik és kormányzati kapcsolataik révén elérték a szinte lehetetlent: a jelek szerint a magyar kormány az I. világháború harmadik évében biztosítani tudta az egymillió márkás vételárat! Bár Hirsch december elején Berlinbe vitette a szobrot, az ügyben közvetítő Arndt még XII. 18-án is így írt Heklernek: „*Múzeumuknak most olyan vásárlásra nyílt lehetősége, amilyenre évtizedekig nem fog, de talán soha többé.*” Bárhogy volt is, a Múzeum és a magyar kormányzat az államrezon jegyében nem szállt versenybe¹²⁸ a Vilmos császár személyes (és bőkezű anyagi) támogatását élvező berlini múzeummal.¹²⁹ Hekler utólag így foglalta össze a történetet: „*Ezért a szoborért egymagáért érdemes Berlinbe utazni, és bizonyára sokak vándorlásainak ez az emlék lesz a fő célja. Bevallom, nehéz szívvel írom le e sorokat, mert ha nem élünk ily rendkívüli és nehéz időkben, úgy minden valószínűség szerint Berlin szerepét Budapest vette volna át.*”¹³⁰

A harmadik nagyszabású kísérlet Zsolnay Adolf (Adolf Wix von Zsolna) diplomata, a Monarchia kavalai konzulja gyűjteményének a megszerzésére irányult.¹³¹ Heklernek sikerült elérnie, hogy a főleg Thasoson talált márványokból álló együttes huszonkilenc legjobb darabja letétként a Múzeumba kerüljön, és az iratokból nyilvánvaló, hogy ezt csupán a megszerzésükre irányuló első lépésnek tekintették. A Monarchia összeomlása után azonban Zsolnay visszakérte a gyűjteményt, s csupán egyetlen, időközben megszerzett, Rómából származó domborművet hagyott ajándékkul Budapesten.¹³²

Kitérő: a mediterraneumi magyar ásatások terve

Ugyancsak a Hekler-korszakban történt nagyszabású kísérlet a korabeli „Großarchäologie” két további pillérének a kiépítésére, azaz, hogy legyen magyar ásatás és tudományos intézet a Mediterraneumban. A tervnek volt előzménye: egy évtizeddel azelőtt, 1902–1905 között már sor került hasonló próbálkozásokra. Kezdeményezője

Berzeviczy Albert kultuszminiszter volt, motorja pedig Láng Nándor, a magyar klasszika-archaeológia korai történetének másik meghatározó és méltatlanul háttérbe szorított alakja, aki máig ható érvénnyel teremtett bázist tudományának Debrecenben: az egyetemi oktatás lehetőségét és tanulmányi gyűjteményt.¹³³ A tervezett helyszín akkor Görögország volt. A kormányzat jóindulatának fő indítékát Láng így fogalmazta meg: „...nemzeti szempontból is nagyjelentőségű volna, ha hazánk résztvenne abban a cultur munkában, melyben nálunk kisebb országok is már szép eredményeket értek el, mert alkalmat szolgáltatna arra, hogy hazánk államiságát a külföld előtt documentálhatnók, sőt ez már azért is kötelességiünk, mert az osztrákok czéltudatos és eredményes munkálkodása ezen a téren kedvezőtlen világot vet Magyarországra, mely politikai és gazdasági téren versenyre kél Ausztriával, de megfélemedzik arról, hogy ezt a versenyt a legnemesebb téren, a culturalis tevékenységben is felvegye”.¹³⁴ „Alulnézetből” megfogalmazva érve még ösztönzőbben hatott: „Az osztrákok ép oly buzgó, mint eredményes tevékenységének láttára sajnálattal tapasztaljuk Magyarországnak ezen a téren való passzivitását, amelynek alapján nem a nyugattal, hanem keleti kis szomszédainkkal kerülünk kellemetlen szellemi rokonságba.”¹³⁵ A mediterraneumi ásatást és intézetet tehát a nemzetek (ekkor még) békés versengésének eszközéül szánták kezdeményezői. Ismeretes, hogy ez a fajta agón volt a korabeli *Großarchäologie* fő politikai hajtóereje – a múlt „gyarmatosítása” párhuzamosan haladt a Föld fehér foltjainak eltüntetésével és a gyarmatbirodalmak kiépítésével.¹³⁶ Magyarországon mindez sajátos árnyalatot kapott: közvetlen ösztönzője a Monarchia két pólusa közötti vetélkedés és a magyar önállóság, valamint a nemzetiségekkel szembeni „kultúrfölény” demonstrálásának kényszere volt. Ám ezeknél is erősebbnek bizonyult egy másik, a magyar történelemből túllontúl jól ismert paradigma, ami egyúttal az ókortudomány egyik, találóan defenzív opportunizmusként meghatározott felfogásának legnagyobb hatású magyar programja is.¹³⁷ Bár a görög régészet irányítója, P. Kavvadias és W. Dörpfeld, az athéni Német Régészeti Intézet vezetője pártolta az ügyet, s már az intézet költségvetése is elkészült, a tervezés utolsó szakaszában megbukott a Tisza-kormány. Nemzeti retorikájú utóda pedig „úgy ítélte, hogy nekünk itthon még annyi teendőnk van, hogy ilyen vállalkozásba nem bocsátkozhatunk”.¹³⁸

Egy következő kormányzat azonban újra csak a nemzetközi szempontot ítélte fontosabbnak. Jankovich Béla miniszter 1914-ben három kutatót kért fel a lehetőségek feltárására. Pósta Béla egy általános jellegű török–magyar intézetet tervezett; Darkó Jenő az ásatások helyszínéül Phrygiát (Hierapolis, Laodikeia) javasolta,¹³⁹ Hekler pedig Kilikiát. „Nekünk, kisebb és szegényebb népek... oda kell figyelmünket fordítanunk, ahol egy egész antik város feltárásával kultúrtörténeti szempontból kerek eredményt hozhatunk létre”, ahol a keresztény és a török „középkor emlékeit is felölelő kutatásokra” nyílik lehetőség.¹⁴⁰ A kutatócsoport szerkezetét¹⁴¹ és költségvetést is tartalmazó tervezet tehát a kor nagy ásatásaihoz hasonlóan a historizmus régészeti felfogásának máig érvényes feladatát fogalmazta meg: egy város „fiziognómiájának” rekonstruálását, ahogyan A. Conze írta a pergamoni feltárások céljáról.¹⁴² A tervezett színhely elsősorban Olba és Meriamlik¹⁴³ volt. Heklert nem csupán az ásatás óriási tudományos haszna érdekelte; abban is bízott, hogy „...azok, kik az ásatás szervezésének ügyét kezükben tartják, módot találnának arra, hogy az ásatásaink alkalmával előkerültek műtárgyak, legalább részben bennünket illessenek meg, bárha az ásatási szabályzat minden napfényre került lelet tulajdonjogát kifejezetten az ottomán állam számára tartja is fenn”. „Ha a kilikiai expedíció megvalósul, a Szépművészeti Múzeum antik osztálya s a magyar archaeologiai tudomány a legszebb reményekkel tekinthet a jövőbe.”¹⁴⁴ A három terv közül Jankovich Heklerét találta a legalkalmasabbnak, az általa felkért akadémiai bírálóbizottság (elsősorban megint csak az őt meg sem említő

Heklerrel szemben nagyvonalú Láng N.) pedig lelkesen támogatta a tervet, egyúttal újra fölvetette az athéni intézet megalapításának szükségességét.¹⁴⁵

Másfél évvel később, 1917 februárjától megkezdte működését a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet. Vezetőjéül, múzeumi állásának megtartása mellett, Hekler-t nevezték ki. Bár egyelőre föltáratlan, hogyan kapcsolódik az Intézet megalapítása az imént tárgyaltakhoz, a kérdésre váratlanul vet fényt az a forrás, amelyet az MTA Művészettörténeti Intézetének Irattára őriz:¹⁴⁶ ismeretlen személy által készített „szöveggyűjtemény”, amely a Hekler Konstantinápolyban írt leveleiből összegépelt régészeti adatokat és a Tudományos Intézet tevékenységére vonatkozó részleteket tartalmazza. Az intézet hivatalos célja a tudományos utánpótlás biztosítása volt. A Hekler-levelekből azonban kiderült egy másik, diplomáciai titoktartásba burkolt feladat is: éppen az ásatás megszervezése. 1917. IV. 4-én például ezt írta Hekler az ismeretlen címzettnek: „*S neked azt is megsúghatom, hogy az ásatások ügyében már török részről történtek ajánlatok. Türelemmel az érett gyümölcs az ölünkbe fog hullani. E tárgyban bizalmas jelentést küldtem Kunonak [Klebensberg – N. Á. M.]. Remélem, nagy lesz az öröm. De egyelőre a dologról nem szabad beszélni.*” V. 7.: „*Az ásatások ügyében is már teljes sikerrel csaknem befejeztem az előzetes tárgyalásokat. A háború érjen csak véget: rögtön munkába állhatunk.*”

A levélrészletek azt is mutatják, hogy az 1917-es év nagy részét Konstantinápolyban töltő Hekler egyre inkább az Intézetet érezte tevékenysége fő színterének,¹⁴⁷ a Múzeum háttérbe szorult. Az erők átcsoportosítását jól mutatja, hogy ebben az évben kísérlet sem történt vásárlásra, a Gyűjtemény csupán ajándékokkal gyarapodott: az Enyedi Lukács özvegye által felajánlott három márvánnyal¹⁴⁸ és a Nemes Marcelltól kapott tíz festett vázával.¹⁴⁹

Mindeközben Hekler, a Múzeum plasztikai gyűjteményének vezetője, a konstantinápolyi intézet igazgatója, 1917 nyarán megpályázta a budapesti egyetem művészettörténeti tanszékének megüresedett tanszékvezetői állását is.¹⁵⁰ 1918 októberében nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezést kapott. Petrovics megadta ugyan a szolgálati felmentést, de kérte, hogy Hekler „*a változott viszonyoknak megfelelő alakban*” továbbra is folytathassa múzeumi működését. Hiszen az ország egyetlen klasszika-archaeológusaként a Múzeum pótolhatatlan szakembere. Petrovics „*...egyik fő törekvése éppen az volt, hogy minden gyűjteményhez, amely nem áll az igazgató közvetlen vezetése alatt, vezető-tisztviselő is osztszék be, s ez az okszerű és a gyűjtemények fejlesztésére üdvös rendszer érzékeny csorbát szenvedne az által, ha az antik plasztikai gyűjtemény vezető nélkül maradna*”. Mint írta, Hekler hajlandó a folytatásra. Egyelőre, amíg „*...egyetemi előadásainak előkészítései nagyobb mértékben kötik le*”, heti három napot dolgozna a múzeumban, később, egyetemi munkája csökkenésével, „*...naponként hajlandó foglalkozni a múzeum gyűjteményében, s természetesen rendkívüli esetekben (például nagyobb rendezési munkálatoknál) úgy most, mint később egyébként is rendelkezésre állana*”. Mivel költségvetési törvényre „*hosszabb ideig nem lehet számítani*”, Petrovics múzeumi forrást talált fedezetül.¹⁵¹

Bár Petrovics kérését egy következő kormány váratlan módon teljesítette,¹⁵² 1918 tragikus őszén Hekler kilépett a Múzeumból. Távoztával lezárult a Gyűjtemény egyik virágkora. Alapja két tényező szerencsés és egyelőre megismételhetetlennek bizonyult együttállása volt: a kulturális kormányzatnak a legendás főigazgató által fölerősített jóindulata találkozott egy fiatal kutató felkészültségével, tett- és becsvágyával. A Hekler-korszak mérlege: fontos darabok és főművek megszerzése, a Gyűjtemény helyének

alapjában máig érvényes kijelölése az országos múzeumi hálózatban, az első érdemi állandó kiállítás megrendezése,¹⁵³ egyetemi oktatótevékenység, az antik művészet fáradhatatlan népszerűsítése,¹⁵⁴ s mindezekről elválaszthatatlanul a mindezek alapját adó, nemzetközi mércével is jelentős tudományos teljesítmények.¹⁵⁵ Ezenkívül pedig a magyar klasszika-archaeológia átfogó bázisainak megteremtésére tett kísérletek, ívük az egyetemtől a külföldi tudományos intézeten át az ásatásig terjedt. Hiszen alighanem ilyen kísérletként érdemes értelmezni Hekler 1917-es, talán a müncheni múzeumokat és a tanszéket, valamint az aiginai ásatásokat egyaránt vezető Furtwängler mintáját követő álláshalmozását, függetlenül attól az itt tárgyaltak szempontjából amúgy is érdektelen kérdéstől, mennyi személyes *ambitio* társult hozzá.

Mindez nyilvánvalóan akkor is sok lett volna egyetlen embernek, ha nem merül el az a világ, amelynek támogatása nélkülözhetetlen volt e nagyszabású tervek végrehajtásához.¹⁵⁶ A Gyűjtemény történetének egésze felől nézve jelképes érvényű, hogy e korszak pontosan az I. világháború idejére esett.

A fenti áttekintésből egyúttal az 1908–1918 közti korszak fő sajátossága is kirajzolódik. Arndtnak és Heklernek az antik szobrászat iránti rajongásból származó fáradhatatlansága és európai szintű szaktudása jelentette azt az erőt, amely alkotó módon volt képes kihasználni a kulturális kormányzat ekkoriban meglévő jóindulatát. Amikor viszont ez az erő hiányzott, „*cessavit ars*”. A Gyűjtemény története később is e két szélső pont között oscillált.

A birodalmi korszak után

1919–1929: átmeneti kor

1918-ban elpusztult a Monarchia. A magyarországi klasszika-archaeológia, néhány évvel újjászületése és tüstént bekövetkező felvirágzása után új helyzetbe került. A korábbi évtizedeket jellemző kormányzati jóindulat elenyészett, hiszen Magyarország kelet-európai kisállam lett, ennek minden nyomorúságával. A konstantinápolyi intézet megszűnt, a kis-ázsiai ásatás terve végleg *ad acta* tétetett. Hekler átment az egyetemre, a Gyűjtemény *de iure* gazdátlaná vált.

Akár mennyire meglepő is, az országos összeomlást követő évtized a Gyűjtemény történetében mégis inkább az előző korszak írásos viszonyok között való folytatásának látszik. Bár Hekler nem tartozott a Múzeum kötelékéhez, *de facto* mégis tovább irányította a Gyűjteményt, és Petrovics égíse alatt igyekezett megtenni, amit megtehetett. Így volt lehetséges, hogy a Gyűjtemény, ahová csupán 1923 nyarán került újra régész Oroszlán Zoltán, Hekler konstantinápolyi asszisztense személyében, egyáltalán működni tudott, amiben persze hatalmas szerepe volt Petrovics hozzáértésének is.¹⁵⁷

Hekler a következőképpen határozta meg múzeumi helyzetét egy Arndthoz írt 1924-es levelében, amely egyelőre első dokumentuma a két kutató között a háború végén megszakadt kapcsolat újrafelvételének: „*Úgy látszik, nem értesült arról, hogy múzeumi állásomat már 1918-ban feladtam, miután nyilvános rendes tanárrá neveztek ki, s az Antik Gyűjtemény vezetését csupán becsületbeli kötelességként tartottam meg... heti egy-két alkalommal szoktam ott dolgozni.*”¹⁵⁸ A szerzeményezést azonban lényegében továbbra is ő intézi, „ *mivel Petrovics a Gyűjtemény fejlesztésében az ő tanácsait követi.*”¹⁵⁹ Kettejük nagyságát jól mutatja, hogy ez a kevés milyen sokra volt elég.

Ami a szerzeményezést illeti, az élet 1921 nyarán kezdődött újra Beöthy Zsolt irodalmár gyűjteményének részleges megvásárlásával.¹⁶⁰ A felkínált tárgyak közül Hek-

ler választja ki a megszerzendő ötöt,¹⁶¹ részben minisztériumi keretből, nagyrészt pedig, Petrovics géniuszának hála és első ízben a Múzeum antik vásárlásai történetében, magánadományokból.¹⁶²

Hekler fentebb idézett sorai abból az 1924-es leveléből valók, amelynek témája a Gyűjtemény harmadik korszakának emblématikus története. A levél Arndt vételi felajánlására válaszolt. A jelek szerint ugyanis Arndt ott folytatta a Múzeummal, ahol 1916-ban, a berlini istennő történeténél abbahagyta: megvételre kínálta az archaikus görög művészet másik főművét, a kerateai korét.¹⁶³ A történet, amelynek a Múzeum irattárában nincs nyoma, hiszen a két tudós magánlevelezésében zajlott, hamar lezárult.¹⁶⁴ Hiába mozgatott meg minden követ Hekler és Petrovics, a kért összeget (21 milliárd korona a Bethlen-kormány szanalási programjának idején!) lehetetlen volt előteremteni; a szobrot végül a berlini múzeum vette meg. Arndt azonban továbbra is ajánlott vételre darabokat a Múzeumnak, amelyet „félíg sajátjának” tekintett.¹⁶⁵ S bár mindegyik kísérlet kudarccal végződött, a levelezés ténye önmagában mutatja, hogy a Múzeumot ekkor még a lehetséges vásárlók körébe sorolták. S a kitartást végül siker koronázta.

„Egy reprezentatív sírsztélé megszerzéséhez például szerintem még a mai nehéz körülmények között is ki lehetne csiholni a szükséges lelkesedést” – írta Hekler Arndtnak 1926 telén.¹⁶⁶ Egy évvel később, amikor egy háromalakos attikai relief felbukkant a nemzetközi műtárgypiacon, Arndt megint csak tett ajánlatot a Múzeumnak. A történet jól indult, Petrovics acélkemény üzletemberként leszorította az árat, és kiharcolta, hogy a vételárat három részletben fizethesse meg a Múzeum. Ám a történet hamar lidércnyomássá változott: Petrovics rendre nem kapta meg a minisztérium, olykor a személyesen Klebelsberg Kunó miniszter által megígért pénzeket, így mindig több hónapos késésekkel fizette ki a vételárat. Mire a perrel fenyegető és csupán diplomáciai beavatkozással elsimított ügy véget ért,¹⁶⁷ mindhárom főszereplő számára világossá vált az addig járt út folytathatatlansága. Petrovics nem vett több antik tárgyat, Arndt megszakította kapcsolatát a Múzeummal, Hekler az antik művészet kutatása helyett egyre inkább a magyarországi barokk felé fordult. 1929-ben megjelent máig alapvető katalógusa a Múzeum antik márványairól,¹⁶⁸ így jelképesen is lezárult a nevével fémjelzett korszak.

A Monarchia összeomlását követő évtizedben tehát az antik gyűjtés főszereplői, megint csak Hekler, Petrovics és Arndt, az előző korszakot igyekeztek folytatni. Bár lehetőségeik a korábbinál összemérhetetlenül csekélyebbek voltak, mégis sikerült legalább egy fontos művet megszerezniük hosszú együttműködésük hatyúdalaként. S talán innen érthető meg, miért fordult el a klasszika-archaeológiától Hekler, az antik világ szerelmese, aki Konstantinápolyban pihenésként még Euripidést olvasgatott.¹⁶⁹ Úgy hozta sorsa, hogy fiatalon (1917-ben harmincöt éves volt) egymagában megalapította a modern magyar klasszika-archaeológiát, s hihetetlen teljesítménnyel el is kezdte legszélesebb körű kiépítését, egyetemi képzéssel, gyűjteménnyel, külföldi intézettel és ásatással. A történelmi *peripeteia* után azonban elfogytak a lehetőségei. Az intézet megszűnt, az ásatás terve meghiúsult. Az általános pénztelenség lehetetlenné tette a szakkönyvek beszerzését,¹⁷⁰ s múzeumi tevékenységének is egyre inkább főleg az akadályait látta – „a zászló elhagyása” miatti nyilvánvaló lelkiismeret-furdalást ellensúlyozó apologetikus hangszíval,¹⁷¹ a háromalakos síremlék ügyének lezáródása pedig azt is nyilvánvalóvá tette számára, hogy nem tudja tovább folytatni a Gyűjtemény fejlesztését. Az egyetemen régészként nem akart iskolát teremteni.¹⁷² visszavonulásával lényegében újra megszűnt a magyar klasszika-archaeológia.

Epilógus

A következő mintegy húsz év, a Gyűjtemény történetének negyedik korszaka a *quieta non movere* jegyében telt. Hekler visszavonulását követően a Gyűjtemény gondozása egyedül Oroszlán Zoltánra maradt, aki 1923 óta dolgozott a Múzeumban. Anyagi lehetőségek nem voltak többé, a korábbi évtizedeket jellemző kormányzati jóindulat megszűnt, hiszen a korszak a világháborút lezáró béke és Magyarország felosztásának revíziója jegyében telt. Az ókori kutatást is a „magyar célú tudomány” határozta meg, nem számítva ennek legnagyobb hatású ellenzőjét, Kerényi Károlyt és körét.¹⁷³ De tudomásom szerint sem Kerényinek, sem a korszak másik nagymesterének, az otthonát antik tárgyakkal díszítő Alföldi Andrásnak¹⁷⁴ nem volt semmi kapcsolata az 1935-től már önálló szervezeti egységként működő Antik Plasztikai Gyűjteménnyel. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a Múzeum egyetlen jelentős antik darabbal gyarapodott ebben az időszakban: a kis-ázsiai filozófusportréval, amelyet – ritkán fölcsendülő szólamként az Antik Gyűjtemény történetében – gazdag műgyűjtők vásároltak meg a Múzeumnak a Petrovics menesztése utáni helyzetben.

1934-ben törvény határozta meg, hogy a Magyarországon kívül előkerült ókori tárgyak a Szépművészeti Múzeum gyűjtőkörébe tartoznak. Megvolt tehát az elvi lehetősége annak, hogy az Antik Plasztikai Gyűjteményt Antik Gyűjteménnyé fejlesszék, ám nem volt, aki ezt megtette volna.

Az új korszak a II. világháború után következett el. Előjátékként 1943-ban, a háborús veszély miatt a Nemzeti Múzeum átadta a Szépművészetinek a közvetlen gyűjtőkörén kívül eső, nem magyarországi lelőhelyű darabok zömét. A ládákat a kiállítótermekben¹⁷⁵ halmozták fel, s ott csodaképpen sértetlenül vészelték át Budapest ostromát, és békésen várták, hogy valaki fölnyissa őket. Ez négy évvel később, 1947-ben következett be, amikor Szilágyi János György klasszika-filológus a Szépművészetiben kapott állást, és elkezdte leltározni a ládákból lévő tárgyakat: vázakat, terrakottákat, gemmákat, sisakokat. Emellett (az imént említett törvény alapján) Dobrovits Aladár¹⁷⁶ irányításával sorra összegyűjtötték az ország múzeumaiban szétszóródott, oda magángyűjteményekből ajándékképpen bekerült antik tárgyakat. Ez felületesen akár a Keleten az idő tájt szokásos államosításnak is látszhat, valójában azonban egy humanista program megvalósítása volt. Végrehajtói Kerényi Károly tanítványai voltak, akik nem az antik szobrászatot, még kevésbé a gipszmásolatokat tekintették alapvetőnek, hanem, mesterük szellemében, az egyetemes antik világ tárgyi hagyatékát. Úgy vélték, hogy a cumaei ásatás anyaga, a Grimani kancsó, Exékias, az Andokidés-festő vagy a Micali-festő vázája elválaszthatatlan a velanidezei torzótól, a budapesti táncosnótól vagy az Actium-relieftől. Az országra kényszerített vasfüggöny lehullása tehát egybeesett az itt bemutatott fejlődési folyamat lezárulásával: az antik művészet szétszórt emlékei (a debreceni Déri Frigyes-gyűjteményen túl egy-két darabot nem számítva) egyetlen múzeumba kerültek. Ráadásul, évtizedes pangás után, újra megalapítottatott a magyarországi klasszika-archaeológia – megint csak egyetlen ember, Szilágyi J. Gy. arisztokratájaként. S mivel az antik művészet tanulmányozása a létező szocializmus idején politikailag teljesen semlegesnek bizonyult, lehetőség nyílt annak a tudományos teljesítménynek a kibontakozására, amelynek eddigi csúcspontjáról, a festett etruszko-korinthusi vázák monográfiájáról joggal mondhatta egyik méltatója: a könyvtárakban a legnagyobbak művei között a helye.¹⁷⁷ „E téma tárgyalagos kifejtésének ideje még koránt-

sem érkezett el... Későbbi koroknak fenntartott feladat ez, feltéve, hogy addig... a szellemi feltételek nem mennek veszendőbe.” (H. Hesse.)

Az epilógus epilógusaként: a gyűjtemény horizontját az elmúlt évtizedben szisztematikusan, s ha csupán egy-egy szerény darabbal is, de jelentős mértékben sikerült tovább, a klasszikus görög-római világ közvetlen határain túlra tágítani. A görög művészeti anyag néhány legsúlyosabb hézagának kitöltésén és egy nagyszabású, az Actium-reliefek sorába tartozó, már Montfaucon 1717-es művében is közölt dombormű¹⁷⁸ megszerzésén túl, ma már az ibér, a föníciai, a dél-arábiai, a phrygiai, a parthus művészetet is be tudjuk mutatni Budapesten, és a korábbinál sokkal jobban a koptot és a palmyrait.¹⁷⁹ Ha egy évszázaddal ezelőtt az Antik Gyűjtemény feladatának azt tekintették, hogy gipszmásolatokban mutassa meg Pesten a görög művészet klasszicista kánonját, ma azt, hogy a szó legszélesebb értelmében felfogott antik hagyományt láttassa, bár „*oligon te philon te*”, a nézőre bízva a választást. Így mai értelmezésben valósul meg az, amit az első alapító, Pulszky Ferenc 1852-ben a British Museum, de egyáltalán egy múzeum alapfeladataként határozott meg: „*Egy olyan múzeumban, amelyet korunk igényei és kutatásai szerint rendeznek be, a civilizált népek műalkotásait kronológiai rendben kellene elhelyezni... mindezen alkotások... hú képet adnának az emberiség művészi fantáziájának fejlődéséről. Ez lenne a Történelem Szellemének megtestesülése. Egy ilyen gyűjtemény a legmeggyőzőbb bizonyága lehetne a civilizált népek rokonságának, az emberiség egységének.*”¹⁸⁰

Mint a bevezetőben említettett, a budapesti Antik Gyűjtemény az egyetlen Kelet-Közép-Európában. Érdeemes itt befejezésül röviden utalni a prágai Antikensammlung létrehozására tett kísérletre. Ez Ludwig Pollak, a Prágában született nagyszerű kutató és műgyűjtő nevéhez fűződik, akinek emlékiratai jelentik egyelőre e történet egyetlen forrását. 1930-ban a Christie’s árverésre bocsátotta a Lansdowne-gyűjteményt.¹⁸¹ Ezt akarták megszerezni Tomas Masaryk, Csehszlovákia alapítója tiszteletére. „*Egész Csehszlovákiában nem voltak említésre érdemes antik műtárgyak. Ennek a kínos hiánynak a pótlására a következő egyszeri alkalom adódott. A prágai parlament nagy pénzalapot szavazott meg Masaryk 80. születésnapjának megünneplésére. A szükséges összeg tehát rendelkezésre állt*” – írta Pollak, aki akkor már évek óta fáradozott egy prágai antik gyűjtemény megalapításán. A terv az volt, hogy még az árverés előtt egyben megveszik a gyűjteményt. A folytatás: „*Az árverés előtt három nappal táviratot kaptam [egy minisztertől], hogy a dologból nem lesz semmi.*” A történet vége: „*Erőfeszítéseim kudarcának okát sem én, sem mások (befolyásos személyek, köztük egy miniszter, akik hozzám hasonlóan fájalták a történeteket) nem tudták kideríteni.*”¹⁸²

A budapesti Antikensammlung tehát pusztán a létével az antik művészet európai recepciójának – nevezzük így – nyugati ágához kapcsolódik. Másrészt viszont hatalmas eltéréseket mutat az Európa nyugati felében szokásos modellektől. A klasszika-archaeológia szokásos pillérei: tudományos intézet, ásatás soha nem épültek ki. Egyetlen archimédési pontja létezik, maga a gyűjtemény, amelynek szilárd intézményi keretet ad a Szépművészeti Múzeum. Ez biztosítja tehát az itt tárgyaltak egyik egzisztenciális alapját. Ez azonban önmagában kevés. Története fényesen bizonyítja, hogy létezik egy másik is: a tudományos kutatás, amely az eddigiek során nem bizonyult folyamatosnak. Művelése mindig is egy-két ember elkötelezettségén múlt. Helyzete mint egy sziget, amely bármikor lakatlanná válhatik, de bármikor, váratlanul újra is éledhet – ahogy másutt már megfogalmazták: a megteremtett hagyomány fonala elszakadhat,

a kinyílt virág elhamvadhat. De mindig remélni lehet, hogy előbb-utóbb akad, aki, mint Borges novellájának Paracelsusa, kimondja a szót, amelytől a hamvába holt róza újra szárba szökken.

Az Antik Gyűjtemény története hű tükre a magyar történelemnek. Egyrészt annyiban, hogy korszakai jellemzően egybeesnek az ország sorsfordító eseményeivel, s akár egyetlen akta is viszonylagos pontossággal elhelyezhető a magyar kultúrtörténetben (kevesebb pátosszal: a magyar bürokrácia történetében). Ennél jóval fontosabb viszont a másik jellemző: a történelmi meghatározottság nem béklyója, csupán kerete volt mindazoknak, akiket jó vagy rossz sorsuk ide vetett/vezérelt. Nem voltak kiszolgáltatva a körülményeknek, rajtuk múlt, mit kezdenek akár a jó, akár a szörnyű körülményekkel; a Gyűjtemény egyik nagy korszaka a Monarchia boldog éveiben, egy másik a létező szocializmus idején zajlott. A *condition humaine*-nek ez az archetipikus helyzete jól ismert a görög mitológiából. A hérosok számára megnyíló teret az istenek határozzák meg. De az utolsó szó: a választás joga mindig a hősöké maradt.

Rövidítésjegyzék

Az iratokból idézett részleteket (minimális mértékben) a mai helyesíráshoz igazítottam.

Antiquitas Hungarica • Szentesi E.–Szilágyi J. Gy. (szerk.): ANTIQUITAS HUNGARICA. TANULMÁNYOK A FEJÉRVÁRY–PULSZKY-GYŰJTEMÉNY TÖRTÉNETÉRŐL. Budapest, 2005.

ArchÉrt • *Archaeológiai Értesítő*.

Arndt-archívum • Erlangen, Archäologisches Institut.

MMA • Bodó S.–Viga Gy. (szerk.): MAGYAR MŰZEUMI ARCKÉPCSARNOK. Budapest, 2002.

Gábor, 1996 • Gábor E.–Verő M. (szerk.): SCHIKEDANZ ALBERT 1846–1915. Budapest, 1996. 13–64.

Hekler, 1929 • Hekler A.: SAMMLUNG ANTIKER SKULPTUREN. Wien, 1929.

OSZMÉK • AZ ORSZÁGOS MAGYAR SZÉPMŰVÉSZETI MŰZEUM ÉVKÖNYVEI.

Szilágyi, 1956 • Szilágyi J. Gy.: AZ ANTIK OSZTÁLY. In: Pogány Ö. G.–Bacher B. (szerk.): A SZÉPMŰVÉSZETI MŰZEUM 1906–1956. Budapest, 1956. 60–86.

Szilágyi, 1988 • Szilágyi J. Gy.: PULSZKY KÁROLY VÁSÁRLÁSAI. ÓKORI MŰVEK. In: Mravik L. (szerk.): PULSZKY KÁROLY EMLÉKÉNEK. Budapest, 1988. 30–43., 63–69.

Szilágyi, 1997 • Szilágyi J. Gy.: „ISMEREM HELYEMET” (A MÁSIK PULSZKY-ÉLETRAJZ; A FEJÉRVÁRY–PULSZKY GYŰJTEMÉNY ÓKORI ANYAGA; FORRÁSOK AZ ANTIK TÁRGYAK GYŰJTEMÉNYÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ. In: Marosi E. et al. (szerk.): PULSZKY FERENC (1814–1897) EMLÉKÉRE. Budapest, 1997. 24–36. (= SZIRÉNZENE. 340–362.)

Szilágyi, 2002 • Szilágyi J. Gy.: ANTIK MŰVÉSZET. VEZETŐ AZ ANTIK GYŰJTEMÉNY ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁHOZ. Budapest, 2002.

SZIRÉNZENE • Szilágyi J. Gy.: SZIRÉNZENE. ÓKORTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK. Budapest, 2005.

SZM irattár • A Szépművészeti Múzeum irattára.

SZMúzközl • *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*.

Jegyzetek

- 76.** Erre egy levelében ajánlatot is tett: SZM irattár, 136/1910.
- 77.** Arndt neki táviratozik, amikor híret veszi az actiumi dombormű megsérülésének; beszédes a levél, amellyel Hekler továbbküldi Arndt sürgönyét Kammerernek: „Arndt úgy látszik, nem tudja, hogy én a kérdésben... teljesen tájékozatlan vagyok. Hiszen azt is csak néhány nappal ez előtt olvastam Arndt levelében, hogy gyűjteménye már útban van Pest felé.” (SZM irattár, 73/1909.) L. még 249/1910: Arndt szeretné, ha Hekler publikálná az Isis Pelagia-szobrot (Itsz. 3934, Hekler, 1929. 63., 51. sz.) az EINZELAUFNAHMEN-sorozatban (nem valósult meg); 1543/1910: Arndt Hekler közbenjárását kérte, hogy a Múzeum megvásárolja váza- és terrakotta gyűjteményét; 1285/1911: Ph. Lederer berlini műkereskedő Heklernek küldte el a Múzeumnak felajánlott két márvány fényképeit; 566/1912: Hekler G. Dehn vételi felajánlását közvetíti Kammerernek. Ez a lista az erlangeni anyag alapján egy további elemmel bővíthető: Hekler az Isis Pelagia-szobor megvásárlásánál is közvetítő szerepet játszott. L. még 69. j. Hekler véleménye leginkább 1910. I. 15-i leveléből világlik ki (Arndt-archívum): „Arról, hogy mi történik az Ön gyűjteményével a Szépművészeti Múzeumban, nem tudok beszámolni. Az urak hallgatnak, s láthatólag semmit nem tesznek. A tárgyakat még mindig hozzáférhetetlenül, a Múzeum egyik félreeső helyiségében tárolják.”
- 78.** 1874–1946. Művészettörténész, régész. 1906-ban Raffaellóról írt doktori értekezését dicsérően ismertette Elek Artúr (*Művészet* 5, 1906. 139–140.), szigorú kritikával Gerevich Tibor (*Budapesti Szemle* 134, 1908. 473–482.). Neve nem vétegetett fel a MMA-lexikonba. Az Oroszlán Zoltánra visszamenő szájhagyomány szerint eredetileg a Múzeum könyvtárában dolgozott.
- 79.** *Pars pro toto*: SZM irattár, 380/1910, ahol még a kifizetendő vételárat is az igazgatónak kell helyesbítenie.
- 80.** Ún. Atalanta, Itsz. 4721, I. Hekler, 1929. 24., 26., 16. sz.; vö. SZM irattár, 1968/1908; 125/1909 (Arndt, 1908. XII. 3-án kelt levele). A darabot („Peplosfigur Curtius”) a frankfurti múzeum vásárolta meg 1913-ban, I. P. C. Bol: *BILDWERKE AUS STEIN UND AUS STUCK VON ARCHAISCHER ZEIT BIS ZUR SPÄTANTIKE* (Antike Bildwerke I). Melsungen, 1983. 50–55., 115. sz.
- 81.** Jól példázza ezt Heklernek küldött távirata 1909. I. 15-én: „Barátilag kérek azonnali, pontos beszámólót Actium-reliefemnek Kammerer által említett megsérüléséről, lehetőleg a mostani állapot fényképével. Köszönet, üdvözlöt, Arndt.” (SZM irattár, 73/1909.) Ugyanígy 1911. III. 15-i levelében: megvette a Múzeum számára a Niobida-fejet, „ami a nagy terrakotta Niobidámhoz tartozik...”. (SZM irattár, 514/1911.) „Fájdalmas öröm” volt számára „kedves gyermekeit” viszontlátni Wollanka katalógusában (SZM irattár, 77/1912).
- 82.** Megint csak *pars pro toto*: 1911 nyarán Ph. Lederer berlini műkereskedő tízezer márkáért kínált vételre egy gyerekszobrot (SZM irattár, 1287/1911). Wollanka gyors válasza a Múzeum érdeklődését tanúsítja a darab iránt, amelyet Lederer el is küld megtekintésre (1357/1911). Időközben azonban Arndt is tudomást szerzett az ügyről, s megtáviratozta véleményét: a szobor hamis (1287/, részletesen 1419/1911; a mintául szolgáló mű: M. Collignon: *LES STATUES FUNÉRAIRES DANS L'ART GREC*. Paris, 1911. 196., 123. k. Néhány nappal később Wollanka ezt írta Lederernek: „A részünkre felkínált gyerekszobrot nem tartom ókorinak...” (SZM irattár, 1373/1911.)
- 83.** A sérülések gondos leírása: SZM irattár, 73/1909.
- 84.** A jelek szerint a szállítólevelek elkallódván a vasutasok nem tudták, hogy műtárgyakról van szó, és egy Budapest környéki állomáson átrakták a ládákat. Ekkor sérült meg a dombormű (az ügy lezárására I. SZM irattár, 1841/1909).
- 85.** L. főleg SZM irattár, 106/ és 136/1910 (lépő nőalak, ún. Isis Pelagia, Itsz. 3934, vö. Hekler, 1929. 63., 51. sz.); 228/ és 380/1910 (gerezd-frizurás női fej, Itsz. 3940, vö. Hekler, 1929. 74., 60. sz.); férfiportré, Itsz. 3941, vö. Hekler, 1929. 69., 74., 59. sz.; férfiportré, ún. Nero, Itsz. 3942, vö. Hekler, 1929. 127., 117. sz.).
- 86.** SZM irattár, 428-b/1910; néhány hónappal később Arndt megismétli ajánlatát: SZM irattár, 1543/1910.
- 87.** „...a gyűjtés szenvedélyemmé vált, nem tudok élni nélküle.” (SZM irattár, 428/1910.)
- 88.** Uo. 136/1910.
- 89.** Uo. 1543/1910.
- 90.** Itsz. 4039. Vö. Hekler, 1929. 20., 12. sz.
- 91.** Aphrodité, Itsz. 4053, vö. Hekler, 1929.

49., 38. sz.; Euripidés, ltsz. 4054, vö. Hekler, 1929. 54., 44. sz.; női fej (ún. Domitianus), ltsz. 4134, vö. Hekler, 1929. 126–127., 115. sz.

92. SZM irattár, 1543/1910.

93. Uo. 514/1911. ltsz. 4028, vö. Hekler, 1929. 114., 104. sz.

94. Erős-torzó, ltsz. 4127, vö. Hekler, 1929. 76., 64. sz.; férfifej athéni síremlékről, ltsz. 4126, vö. Hekler, 1929. 32., 22. sz.; Isis-fürtös női fej, ltsz. 4128, vö. Hekler, 1929. 74–75., 61. sz. L. SZM irattár, 1804/, 1870/, 1965/, 2004/, 2005/, 2154/, 2170/1911; 16/, 52/1912.

95. SZM irattár, 2004/1911.

96. Jó példa erre a női fej (l. 91. j.) megvásárlásának története. Amikor kiderült, hogy a szobor az előzetes hírek szerintnél rosszabb állapotban van, több mint harmadával csökkent a kért vételár (SZM irattár, 15/1912).

97. Az előző évek lázas forgalmával szemben a Múzeum Irattára 1913-ból csupán egyetlenegy levelét őrzi (248/1913). Az erlangeni archívumban egyelőre szintén nincs nyoma Budapesttel való kapcsolatának ebben az időszakban.

98. „az 1908. év végéig összegyűlt anyagot láttam, az túlnyomó részben a mi gyűjtésünk és megvalósítandó feladatunk körén kívül esik” – írta a főleg terrakottákat tartalmazó gyűjteményről (SZM irattár, 1543/1910).

99. Uo. 326/1912.

100. Uo. 667/1912.

101. Uo. 1262/1912.

102. Uo. 1419/1912.

103. A párizsi árverés előtt vételre kizemelt szobrok közül az „Alexandros” (427. sz.) például New Yorkba került (Metropolitan M., ltsz. 55.11.11; vö. R. R. R. Smith: *HELLENISTIC ROYAL PORTRAITS*. Oxford, 1988. 153., 4. sz.). További jelöltek voltak: athléta (433. sz.), Aphrodité (428. sz.), római portré (401. sz.); az árverés katalógusa: *COLLECTIONS DE FEU M. JEAN P. LAMBROS D'ATHÈNES ET DE M. GIOVANNI DATTARI DU CAIRE. ANTIQUITÉS ÉGYPTIENNES, GRECQUES ET ROMAINES*. Paris, 1912.

104. „wir kaufen nur Hervorragendes”: SZM irattár, 1981/1912.

105. 1912 végén Arndt vételre kínálta nagy értékű bronzgyűjteményét, vö. SZM irattár, 2302/ és 2368/1912. Néhány további azonosítható példa: attikai dombormű Ph. Lederer (Berlin) gyűjteményéből, l. Ch. W. Clairmont: *CLASSICAL ATTIC TOMBSTONES II*. Kilchberg, 1993. 773., 2.883b. sz., jelenleg is lappang;

vö. SZM irattár, 1656/1911. Hellénisztikus női torzó A. Preyß (München) gyűjteményéből, vö. *PHOTOGRAPHISCHE EINZELAUFNAHMEN ANTIKER SCULPTUREN* 1043. sz.; attikai dombormű ugyanonét, l. Clairmont, i. m. 500., 1.943. sz., jelenleg is lappang; vö. SZM irattár, 107/1912. A. Preyß (München) 700 tételes vázagyűjteményének megszerzésére sem történt érdemi kísérlet 1912–13 fordulóján (l. SZM irattár, 2313/ és 2415/1912; 152/ és 982/1913). A Preyß-gyűjteményről, kiindulásul: O. Dräger: *CORPUS VASORUM ANTIQUORUM. Deutschland* 67 (Erlangen 1). München, 1995. 9.

106. Ebben nyilván közrejátszott Kammerer Ernő 1912 végén kitörő betegsége is, ami a továbbiakban megakadályozta őt az igazgatói teendők ellátásában. Feladatkörét Térey Gábor vette át, aki a jelek szerint elődjénél jóval kevésbé támogatta az Antik Gyűjtemény fejlesztését – ebben talán közrejátszott Wollankával való személyes konfliktusa is.

107. L. Hekler A., in: *JELENTÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1909. ÉVI ÁLLAPOTÁRÓL*. Budapest, 1910. 276–304. A kiinduló állapotot alighanem pontosan érzékelteti egy Arndthoz írt levele (Arndt-archívum, 1909. XII. 19.): „A gyűjteményt bemutató előadásom fényes sikert aratott. Meglepően sokan voltak jelen – csupán a Szépművészeti Múzeum képviselői maradtak távol. Jellemző!... A gyűjtemény továbbra sem hozzáférhető. Elképesztő eljárás, nem szabadna büntetlenül maradnia!”

108. Wollanka J.: *AZ ANTIK SZOBORGYŰJTEMÉNY MAGYARÁZÓ KATALÓGUSA*. Budapest, 1912. L. Hekler, i. m. (L. 74. j.) 469–473. *Pars pro toto*: „A szöveg legnagyobbbrészt P. Arndt tömör művészettörténeti meghatározásain alapul – s ez a mű nagy előnyére válik. Ahol ugyanis a szerző önálló véleményét igyekszik megfogalmazni, okfejtései aligha követhetők.” (470.)

109. Hekler A.: *Az Újság* 9 (1913). 107. szám (május 6.). 1–4. Bálint A. a gyűjteményt sem kímélte, l. *Nyugat* 6/2 (1913). 259.: „Egy teremre való eredeti görög és római szobrot is szerzett a múzeum. A torzóról nagyon különbözőképpen vélekedhetnek az emberek, de egy egész gyűjtemény csupa levett orrú fejróncsokból, fejetlen, lábatlan törzsekből, kellemes látványnak éppen nem mondható. Ami pedig félig-meddig ép, az múzeumi színvonalon alul jelentéktelen... Sokkal különbeket ástak ki Óbudán, Dunántúl és szerte az országban. Kár volt a firenzei antikszobor-gyárosokat gazdagítani. Eset-

leg eleven szobrászokra is ráfért volna az a pénz, amibe ez a gyűjtemény került. Vágy a patina fontos, nem pedig a szobor?” A kiállítás csupán IV. 26.–VII. 14. között volt nyitva (vö. SZM irattár, 2445/1913). Részleteit három fénykép őrizte meg: *Vasárnapi Ujság* 60 (1913). 394–395. Rövid elemzése: Nagy, i. m. (L. 63. j.) 167–169. 110. SZM irattár, 505/1914.

111. A hosszú betegségtől akadályoztatott Kammerer Ernő helyettesítésére Zichy János miniszter Térey Gábort bízta meg a múzeum ideiglenes vezetésével 1913. II. 6-án. Megbízatása 1914. IV. 8-án járt le, utána a Képtár igazgatója lett. Térey igazgatói beszámolóját l. SZM irattár, 514/1914.

112. Emellett szól, hogy 1916 augusztusáig mindketten eredeti munkahelyükön maradtak státusban. A „szolgálati beosztás ügyét végleg rendezendő”, ekkor kapott Hekler őri kinevezést a SZM-ba, Wollanka pedig igazgató-őrít a MNM-ba: SZM irattár, 862/1916. S még ha Hekler saját kérésére történt is az áthelyezés (így, érvek nélkül Oroszlán Z., *ArchÉrt* 53., 1940. 106.), mindenképpen megfelelt Petrovics elképzeléseinek.

113. SZM irattár, 786/1918.

114. L. 63. j.

115. RÖMISCHE WEIBLICHE GEWANDSTATUEN. München, 1909. Portrétanulmányainak jelentőségéről: M. Wegner, in: *Studium Generale* 17 (1964). 199.

116. Az alábbi összeállítás csupán szerény segédanyag a magyar klasszika-archaeológia legkorábbi korszakát felölelő bibliográfia elkészítéséhez.

– Tudomásom szerint az első olyan cikket, amelynek részbeni tárgya az antik művészet volt, Buczy Emil, a nagyszombati katolikus gimnázium rhétorikatanára írta az *Erdélyi Múzeum* 1817. számába: A GÖRÖG GENIE KIFEJTŐDÉSE OKAINAK SAJDÍTÁSA. (L. *Erdélyi Múzeum* 1814–1878. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Benkő Samu. Bukarest, 1979. 210–235.)

– Talán az első monográfia: L. Goro von Agyagfalva: WANDERUNGEN DURCH POMPEII. Wien, 1825. Szintén az úttörők közé tartozik W. Jankovich M.: VÉLEMÉNY EGYEDEN TALÁLTATOTT ÉKES MIVRÓL. ISIS' EGYIPTOMBELI TISZTELETÉRE SZOLGÁLÓ VALÓSÁGOS IBRIKÓRÓL. In: A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG ÉVKÖNYVEI I (1831–1832). 354–366.

– Pulszky Ferenc tudományos munkásságáról l. Szilágyi, 1997. 26–32.; 34. (= SZIRÉNZENE. 346–357.; 362. Az 50. jegyzetben idézett elő-

adáson túl l. még UEBER DIE FEJERVÁRY'SCHE SAMMLUNG. In: *Archäologische Zeitung* 12 (1854). 429–434. (L. még uo. 428.); MUSEOGRAPHISCHES AUS ENGLAND. In: *Archäologische Zeitung* 14 (1856). 271–272.; ZUR GEMMENKUNDE. UO. 272. L. még ÚTI-VÁZLATOK. VISSZAEMLEKEZÉSEK, Budapest [1885] című tanulmánykötetének írásait.

– Pulszky nemzedékéből kiemelkedik Henszlmann I. munkássága. „Henszlmann barátomtól kívül nem volt nálunk ember, ki klasszikai régészettel foglalkozott volna” – írta róla Pulszky F. (ÉLETEM ÉS KOROM I. Budapest, 1958 [3. kiadás]. 208.) A Fejerváry-gyűjtemény 1853-as londoni kiállításához írt katalógusában antik művészettörténeti vázlatot állított össze, l. CATALOGUE OF THE COLLECTION OF THE MONUMENTS OF ART FORMED BY THE LATE GABRIEL FEJERVÁRY OF HUNGARY. London, 1853. 3–4. A legfontosabb talán az antik művészetről adott rendszeres áttekintése: A BÉCSI 1873. ÉVI VILÁG-TÁRLATNAK MAGYARORSZÁGI KEDVELŐINEK RÉGÉSZETI OSZTÁLYA. Budapest, 1875/6 (MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI EMLÉKEK II 2). 41–79.

– Pasteiner Gy.: EGY SZOBÁRSZ-MŰHELY A RÉGI ATHÉNEN. In: *Kelet Népe*, 1876. V. 21.; PHIDIAS MŰHELYE. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1878. 52–59.; 171–181. (Idézi Gosztonyi F.: *Ars Hungarica* 27, 1999. 340., 109. j.) Pasteiner (1846–1924) teljes bibliográfiáját l. Gosztonyi F.: *Ars Hungarica* 29 (2001). 155–186.

– Pulszky K.: SATYRSTATUE AUS BRONZE IM BRITISH MUSEUM. In: *Archäologische Zeitung* 37 (1879). 91–93.

– Ortway T.: ÉSZREVÉTELEK A 'SZARNOKGYILKOSOK' NÉVEN ISMERT Ó-GÖRÖG SZOBORCSOPORT FELÁLLÍTÁSÁHOZ. In: AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT ÉVKÖNYVE I (1879–1885). 115–131. (A szerzőhöz l. még a 138. jegyzetet.)

– Gerster Béla a korinthusi csatorna megépítésére tett ókori kísérletek írott forrásait tekintette át az egyik legrangosabb szakfolyóiratban: *Bulletin de Correspondance Hellénique* 4 (1883). 225–232.

Az összeállításban nem szerepelnek a legfontosabb szakfolyóiratokban (*Archaeologiai Ertetítő*, *Archaeological Journal*, *Annali és Bulletin dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica*) megjelent cikkek, valamint a XIX. század utolsó harmadának magyar sajtójában megjelent írások; ezekre, kiindulásul l. a Révész E. által összeállított repertóriumokat: *Ars Hungarica* 27 (1999). 461–483.; 28 (2000). 415–455.

117. L. 77. j.

118. SZM irattár, 636/1914. L. rendre ltsz. 8412, vö. Hekler, 1929. 153., 151. sz.; ltsz. 8415, vö. Hekler, 1929. 153., 154. sz.; ltsz. 8432, vö. Hekler, 1929. 162. és 170., 170. sz. Az egyiptomi szobrokra I. Mahler E.: *ArchÉrt* 21 (1901). 1–16. A perinthosi kuros átadását Hekler már akkor fölvetette, amikor még a Nemzeti Múzeumban dolgozott: *Az Újság* 11 (1913). 107. sz. (V. 6.) 2–3.

119. *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséről* 1 (1916). 8–11., főleg 11.

120. Az 1914-es kísérlet válasz nélkül maradt. Hekler 1916. I. 19-én új felterjesztést írt Janakovich miniszternek (SZM irattár, 303/1916). A történetnek 1919-ben is volt egy fejezete, amikor a tanácskormány a MNM gyökeres átalakítását és egy kultúrtörténeti múzeum felállítását tervezte (l., kiindulásul: SZM irattár, 302 és 493/1919).

121. A terrakották T. 1-gyel kezdődő leltári számmal kerültek a Múzeumba. A velanidezai torzó: ltsz. 5030, vö. Hekler, 1929. 38., 26. sz.

122. Ezzel a lehetőséggel korábban is élt a Múzeum például Goya: *BERMUDEZNÉ KÉPMÁSA* című festményének megvásárlásakor; az úgy korabeli sajtóvisszhangjának repertórium: *Művészet* 7 (1908). 278., 351.

123. Megszerzésüket a velanidezai torzó és a terrakottagyűjtemény megvásárlásával együtt adta hírül Hekler: *Archäologischer Anzeiger* 1916. 71–72.

124. Hekler levele Arndtnak (1915. XI. 22. Arndt-archívum). Hekler előterjesztése a három darab fényképeivel: SZM irattár, 1029/1915. Hekler maga beszélt le Petrovicsot a lófej megvételéről: „...éppen a legutóbbi napokban múzeumunknak várattalán kilátásai nyíltak, hogy az archaikus görög szobrászatnak egy ennél még sokkalta jelentősebb és teljesebb darabját megszerezhesse”.

125. A lelőköriülményekről I. E. Langlotz, *Archäologischer Anzeiger* 1957. 359–360.; a Taranótól Berlinig tartó útról: S. Reinach, *Revue Archéologique* 1916:2. 180–181.

126. Eszerint a szobor már egy budapesti pályaudvaron lett volna, amikor a német nagykövet és R. Zahn, a berlini múzeum régésze közbelépett. A szóbeli megegyezés szerint ezt a művet most Berlin kapja, a következőt pedig, a győzelem után, majd Budapest. (Szilágyi J. Gy. közlése, Oroszlán Zoltán nyomán.)

127. Nem maradt meg. Hekler említi Th. Wiegandhoz írt levelében. (1915. XII. 23. L. SZM irattár, 1136/1915.)

128. L. Petrovics XII. 27-i felterjesztését Janakovich miniszterhez (SZM irattár, 1136/1915): „*Ez idő szerint, mint erről az utolsó percben kétségtelenül meggyőződöttünk, még a berlini kir. Múzeummal folytat Hirsch tárgyalást. Mivel nem lenne megengedhető, hogy ezzel az intézettel mint a velünk legszorosabb szövetségben küzdő állam első múzeumával szemben az eladó műkereskedő versenytársként játsszon ki bennünket: Hekler úr hozzájárulással értesítette a nevezett intézet (Altes Museum) igazgatóját, hogy bár a szobor minket is foglalkoztat, a versenytől elállunk, s további tárgyalást az eladóval csak akkor lennének hajlandók folytatni, ha a berlini társintézet a vételről lemond.*”

129. Th. Wiegand így írt Heklernek (1915. XII. 31., vö. SZM irattár, 1136/1915): „*Lovagias érzékkel mutatott ragyogó példát arra, hogyan jussanak egyetértésre nagy gyűjtemények vezetői.*”

130. *Vásárnapi Újság* 63 (1916). 356. (Június 4. = Hekler Antal: *MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET*, 1916–1940. Budapest, 1943. 3–6.) Még egyszer megemlíti a történetet (a kerateai lányszoborával együtt – l. alább): *ArchÉrt* 50 (1937). 168–169. (= Hekler Antal: *NEKROLÓGOK ÉS EMLÉKBESZÉDEK*, 1907–1938. Budapest, 1944. 26.) *Post festa* ezt írta Arndtnak 1916. III. 7-én kelt levelében (Arndt-archívum): „*Biztosan igaza van, hogy soha vissza nem téro alkalmat szalasztottunk el, amikor lemondtunk az archaikus istennőről. Senki nem fájlalja ezt jobban, mint éppen én. Más kérdés, vajon tényleg annyira elhibázott politikát folytattunk-e, mint Ön véli. Először is le kell szögezni, hogy Hirsch végtelenül kinos helyzetbe hozott minket azáltal, hogy a hátunk mögött a legmagasabb szinten folytatott tárgyalásokat Berlinben. Ezek a tárgyalások már decemberben is folytak, amikor ott jártunk; a szobrot már át is szállították az Altes Museumba. Világosan láttam, hogy ebben a helyzetben a darabot csakis gyors döntéssel tudjuk megszerezni. Hazatérve azonban megtudtam a mimisztériumban, hogy az eladó által kért összeget nem lehet olyan gyorsan előteremteni – s különben sem akaróztott konkurensként fellépni a német császárral szemben, akinek érdeklődését szóban Hirsch is megerősítette.*”

131. L. főleg SZM irattár, 668/1916. A gyűjtemény bemutatása: Hekler A.: *AZ ANTIK PLASZTIKAI GYŰJTEMÉNY*. Budapest, 1920. 5–23. (Vö. H. Sitte, in: *Jahreshefte des Österreichischen Archäolo-*

gischen Institutes 11, 1908. 142–164.; Hekler A., in: *Archäologischer Anzeiger* 1921. 297–308.)

132. SZM irattár, 397/1921 (V. 14.). Petrovics felterjesztése Vass József kultuszminiszternek: „*Noha a gyűjteménynek, különösen az abban előkelő helyet elfoglaló VI. századi görög ifjúfejnek az ország területéről való kivitele sajnálatos csökkenését jelenti eredeti antik emlékekben meglehetősen szegény hazai állományunknak*”, az csakis a Múzeum kérésére Magyarországra hozott gyűjtemény visszaadását nem lehetett megtagadni. Petrovics megkérte Zsolnayt, „*egyik értékesebb*” darabját ajándékozni a Múzeumnak, és közösen kiválasztották a kétoldalas domborművet (Itsz. 5668, vö. Hekler, 1929. 110., 102. sz. Az említett ifjúfej az ún. Wix-fej, amelyet nemrégiben B. Holtzmannak sikerült összekapcsolnia a thasosi múzeum egyik szfinxtorzójával: *Bulletin de Correspondance Hellénique* 115 (1991). 125–165.

133. 1871–1952. Méltatását I. Oroszlán Z.: *ArchÉrt* 79 (1952). 202–203. A gyűjteményről I. Mudrák J.: A LÁNG NÁNDOR MÚZEUM, in: http://free.x3.hu/egyetemilap/51_szam/morzsak.html. Ennek anyagáról ma csupán annyi ismert, hogy 11 korinthusi vázát is tartalmazott, amelyeket a korinthusi csatorna építésében részt vett Stegmüller Árpád mérnök ajándékozott 1931-ben. A gyűjtemény a II. világháború után szétszóródott.

134. Láng N.: AZ ÁZSIAI-TÖRÖKORSZÁGI ÁSATÁSOK. In: *Akadémiai Értesítő* 26 (1915). 483.

135. Láng N.: A GÖRÖG MŰVELTSÉG EMLÉKEINEK FÖLKUTATÁSA. In: *A Budapesti I. Ker. M. Kőr. Áll. Főgimnázium 1905–6. évi Értesítője* (1906). 30. Az összefoglaló nyilvánvalóan az ásatás tervének alátámasztására készült.

136. Kiindulásul: Marchand, i. m. (L. 10. j.) 228–231. Az 1875–1914 közötti korszakról átfogó képet rajzol E. J. Hobsbawm: *A BIRODALMAK KORA*. Budapest, 2004.

137. Szilágyi J. Gy.: MI FILOLÓGUSOK. In: *Antik Tanulmányok* 31 (1984). 167–197., főleg 175., 181. (= SZIRÉNZENE. 489–518., főleg 496., 503.)

138. Láng, i. m. (L. 134. j.) 484–485. Ugyanezt az érvet Hekler tervével szemben így fogalmazta meg Ortway Tivadar akadémikus a kor kancellári nyelvén (uo. 495.): „...*ha a kisázsiai tervezett magyar ásatások ez idő szerint nemzetközi complicatióknál fogva foganatosíthatók nem volnának, szorítkozunk inkább hazai területünk ásatások útján való átbuvárlására*”. (A szerzőhöz I. még a 116. jegyzetet.)

139. SZM irattár, 1446/1914.

140. Uo. Részletesen I. Hekler A.: *EMLÉKIRAT A KISÁZSIABAN TERVEZETT MAGYAR TUDOMÁNYOS ÁSATÁSOK SZERVEZÉSE TÁRGYÁBAN*. Budapest, 1915.

141. Hekler négyféle szakember bevonásával számolt (epigráfus, bizantinológus, régész, építész). Javaslatra szerint vagy fiatal kutatókat küldenek ki tanulni német ásatásokra, vagy – s ezt tartotta jobb megoldásnak – jó külföldi szakembert kérnek fel a közreműködésre. L. ehhez Láng N. kiegészítéseit: i. m. (L. 134. j.) 492–493.

142. Vö. Marchand, i. m. (L. 10. j.) 98.

143. Kilikia történetének részletes áttekintése C. Mutafian: *LA CILICIE AU CARREFOUR DES EMPIRES I–II*. Paris, 1988.

144. I. m. (L. 140. j.) 31. A leletmegosztás esélyéről jóval óvatosabban: Láng, i. m. (L. 134. j.) 485–486.

145. *Akadémiai Értesítő* 26 (1915). 497–499., 638–639. Érdemes megemlíteni, hogy az ásatás költségét az első évre 46 000, a másodikától 31 500 koronára becsülték, az athéni intézet felállítására pedig 10 000 koronát terveztek (uo. 638–639.).

146. L. 6. j. Ezúton is köszönöm Nagy Leventéné és Szentesi Edit szíves segítségét. A Nagy Leventénétől kapott tájékoztatás szerint az anyagot 1975 után leltározták be az Intézet irattárába; az összeállítás időpontjára nincs adat.

147. „*Az intézet jelene és jövője teljesen lekötöi lelkemet. Úgy érzem, erőim javát egy időre még neki kell szentelnem. Megtartom a vezetést: hogy ha én vetetem, legalább majd én is arassak.*” (1917. IV. 27.)

148. Az Enyedi-gyűjteményről I. Diner-Dénes J.: *Művészet* 2 (1903). 50–56. A három darab: köpenyes női szobor, Itsz. 5423, vö. Hekler, 1929. 139., 132. sz.; Hercules-torzó, Itsz. 5424, vö. Hekler, 1929. 24., 15. sz.; történeti dombormű töredéke, Itsz. 5425, vö. H. R. Goette: *SZMúzközl* 95 (2001). 49–54., 180–182. Egyelőre nem tudni, miért nem vette fel Hekler a domborművet a márványkatalógusba (Hekler, 1929).

149. T. 654–T. 663. L. Oroszlán Z.: *AZ ORSZÁGOS MAGYAR SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ANTIK TERAKOTTAGYŰJTEMÉNYÉNEK KATALÓGUSA*. Budapest, 1930. 123–124., 37. 1–9. sz. (A T. 663 kivételével.) Nemes Marcellról: Horváth H., in: *MMA*. 649.; Németh I.: *SZMúzközl* 97 (2002). 87–99., 183–192.; Geskó–Molnos, i. m. (L. 65. j.)

26–27. A Gyűjtemény akkori helyzetét jól mutatja, hogy a vázák bejelentésére csupán 1934-ben került sor, ráadásul 1917-es évi jelentésében a Múzeum nem 10, hanem 14 váza megszerzéséről számolt be: OSZMÉK I (1918). 212.

150. SZM irattár; 693/1917 (lappang).

151. Az idézetek forrása: SZM irattár; 786/1918.

152. SZM irattár; 248/1919. Áprilisban Lukács György népbiztos értesíti „*Petrovics Elek elvtársat*”, hogy Heklert fölfüggesztették egyetemi állásából, és visszarendelték a múzeumba. A Tanácsköztársaság bukása után Hekler újra visszament az egyetemre, l. Petrovics igazoló jelentését: SZM irattár; 588/1919 (Petrovics megrajzolásra váró portréjának fontos és szép forrása).

153. Bemutatása: Szilágyi, 1956. 65.; Nagy, i. m. (L. 63. j.) 167–169.

154. Az Arndt-márványokról. 107. j. Az Arndt-terrakották bemutatása: *Művészet* 1915. 83–87.; a berlini istennőről l. 130. j.

155. L. 63. j.

156. Megrendítő, ahogy az összeomlás napjaiban, az óráról órára romló helyzetben Petrovics minden erejével igyekszik lezárni a háborús évek három nagy antik vásárlását. Arndtot és Pollakot ki tudta fizetni (az utolsó iratok: SZM irattár; 730/ és 750/1918); a torzó ügye csupán 1927-ben került *ad acta*, l. SZM irattár; 539/1927.

157. Ő intézte el, hogy 1924-ben átkerüljön az Iparművészeti Múzeumból egy márvány ifjútorzó (ltsz. 56.13.A, vö. Hekler, 1929. 24., 14. sz.). Ez volt a múzeumi gyűjtőkörök szétválasztásának nyitánya az antik tárgyak esetében, évtizeddel megelőzve a kérdés törvényi szabályozását (1934).

158. Arndt-archívum, 1924. XII. 21.

159. Hekler Arndtnak, Arndt-archívum, 1926. II. 16.

160. SZM irattár; 528/1921; 297/1922.

161. Uo. 528/1921. „*Nézetem szerint ma az erőket csak igazán kiváló darabokra kell koncentrálni, melyek antik gyűjteményünket nemcsak számbelileg gyarapítják, hanem művészi tartalmát, tudományos értékét és színvonalát is emelik*” – írta ekkor is gyűjtési koncepciójáról.

162. A női fejlet (ltsz. 5885, vö. Hekler, 1929. 53., 39. sz.), a Ptolemaida-portrét (ltsz. 5886, vö. Hekler, 1929. 69., 58. sz.) és az ephesosi vízköpőt (ltsz. 5887, vö. Hekler, 1929. 147., 141.

sz.) az előbbiből, 30 000 korona értékben. A két másik műtárgy ajándékként került leltárba: az Artemis-torzó (ltsz. 5888, vö. Hekler, 1929. 83., 72. sz.) báró Wolfner Tivadar adománya (20 000 K), a fő vételnek tartott bronz Isis–Nechbet-szobrocška (ltsz. 5889, vö. Hekler, 1929. 75., 62. sz.; l. Tran tam Tinh: *LEXICON ICONOGRAPHICUM MYTHOLOGIAE CLASSICAE* V, 1990. 780., 252c. sz.) 100 000 koronás árát többben adták össze: báró Wolfner Nándor (10 eK), Ernst Lajos (10 eK), Kálmán Jenő Ákos (50 eK), Erzsébetvárosi Kaszinó (20 eK), Lipótvárosi Kaszinó (10 eK). A Nechbet-szobor 1956-ban restaurátori beavatkozás során megsemmisült (Szilágyi J. Gy. szíves szóbeli közlése). A Beöthy-gyűjtemény egyiptomi tárgyainak zöme Uppsalába került, l. Wessetzky V., *Antik Tanulmányok* 7 (1960). 120–121.

163. Staatliche Museen, ltsz. SK 1800. L. K. Karakasi: *ARCHAISCHES KÖREN*. München, 2001. 115–126., 132.; 111–113. és 234. t.

164. L. Hekler levelei: Arndt-archívum, 1924. XII. 21.; 1925. I. 12. és II. 4. Alighanem a budapesti szálát említi Hirsch Arndt-hoz írt levelében (Arndt-archívum, 1924. XII. 24.): „*Magam nem az általam említett múzeumra gondoltam; az urakkal 1914 óta nem folytatok sem közvetve, sem közvetlenül levelezést. Minthogy akkor az ülőszobrot elszalasztották, talán most megszerzik az állót. Theodornak [Wiegand, berlini múzeum – N. Á. M.] még nem írtam, pillanatnyilag tehát szabad a kezem, de örökök nem halogathatam a választ. Az ügy [Hekler – N. Á. M.] antallal persze mindkétőnk számára sokkal érdekesebb lenne, ám erősen kétlem ennek esélyét.*” L. még 130. jegyzet.

165. Arndt-archívum, 1925. XII. 22. A levelezésben 1925 februárja és 1926 szeptembere között az alábbi, még azonosításra váró tételek merültek fel: „Hermenkopf, a Wollanka 28 replikája” (vö. 108. j.); „dombormű”; „Démosthenés bronz szobrocskája”; „graeco-egyiptomi pap portréja”; „bosporusi királyportré”; végül Arndt gyűjteményének néhány további darabja. Arndt még 1928-ban is ajánlott műtárgyakat a Múzeum figyelmébe: 1/3 életnagyságú bronzszobor: Héraklésként ábrázolt bronzdiadachos; későhell. Ammón-fej Egyiptomból, az Otricoli–Zeus stílusában; 40 cm magas, hátsó részét stukkóból mintázták (SZM irattár; 1079/1928). A Múzeum egyik darabot sem vásárolta meg.

166. Arndt-archívum, 1926. II. 16.

167. A dombormű: ltsz. 6259, vö. Hekler,

1929. 36., 25. sz. Az ügy elintézése Petrovicra hárult, aki Klebelsberg miniszter szóbeli ígéretére vágott bele a mű megvásárlásába, és tehetetlenül vergődött a helyzet szorításában: a minisztériumi pénzek mindig csak végső fenyegetések hatására érkeztek meg, a Múzeum önerőből nem tudott fizetni, a pénzügyi nehézségekkel küzdő Arndt és Hirsch pedig egyre dühödtebben követelte rajta a szerződés betartását. „*Wie gesagt, Balkan*” – foglalta össze Arndt a Múzeumról alkotott véleményét Hirschhez írt levelében (Arndt-archívum, 1929. I. 19.). *Pars pro toto*: Klebelsberg, előzetes ígéretével szemben, az 1929-es vásárlási keretből akarta kifizettetni az első részletet; Petrovics szelیدن közölte vele, hogy a múzeum teljes gyűjteményi és könyvtári vásárlási kerete 32 ezer pengő, ezért nehéz lenne a több mint 28 ezres első részletet ennek terhére elszámolni. A végtelenül kínos, a Múzeum nemzetközi hírnevét súlyosan kompromittáló történet után több mint fél évszázadig nem fordult elő, hogy a nemzetközi műkereskedelemben antik műtárgyat vett volna a Múzeum.

A vétel történetének múzeumi forrásai: SZM irattár, 956/, 1010/, 1098/, 1125/ és 1131/1927; 11/1928 (a vásárlás aktái); a kifizetés története: 94/, 221/, 502/ és 1079/1928; 22/, 218/, 518/, 615/ és 1177/1929; 159/, 204/ és 212/1930.

A múzeumi szájhagyomány így őrizte meg a történetet: Hekler ravaszul aláírta a súlyosan beteg, mit sem sejtő Petroviccsal a vételi szerződést, s így három évre kimerítette a Múzeum teljes vásárlási keretét (I. *Múzeumi Hírlevél* 22, 2001. 53.). Egyelőre ez az első előfordulása a (poszt)szocialista megfogalmazással „imperialista antik osztály” mitológémanak, ami jól tükrözi a Gyűjtemény Múzeumon belüli határhelyzetét. Az 1928–1930 közötti, több száz tételre múzeumi gyarapodásra I. SZM irattár, 348/1929; 43/1930 és 50/1931.

168. Hekler, 1929.

169. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, irattár, MKh–c–I–76/14., 1917. XI. 25-i bejegyzés: egyik tervezett munkájának témája „*a hell. kultúra főbb irányai az irodalomban és a művészetben*”. „*Éjjelente a görög tragikusokat olvasgatom. Euripides a nagyok legnagyobbja volt.*”

170. Tanszéki könyvtárának vásárlási kerete évi 81 aranykorona – írta Arndtnak (Arndt-archívum, 1924. XII. 21.). Összehasonlításképpen a Múzeum gyarapítási kerete a nagyon szű-

kös 1925. évben is 25 000 aranykorona volt (OSZMÉK 4, 1924–1926. 197.).

171. Foglalata ennek egy Arndt-hoz írt levele, amelyet válaszul írt müncheni barátja szemrehányásaira (Arndt-archívum, 1926. II. 16.): „*A teljes cselekvési szabadság szerintem alapfeltétele az eredményes és tervszerű múzeumi tevékenységnek.*” Ha minden kezdeményezésnek tíz akadályon kell keresztülvergődnie, a helyzet reménytelen. Ha a gyűjtemény önálló lenne, „*sohasem váltam volna hűtlenné a múzeumi szolgálathoz.*” Ha az antik tárgyakat önálló múzeumba gyűjtenék, „*ami nem látszik reménytelennek*”, biztosan visszatérne „*az elhagyott hivatáshoz.*” „*Egy nagy-szabású antik gyűjtemény létrehozása olyan feladat, ami mindig is vonzott, s amelynek megvalósítására szívesen áldoznám minden erőmet és energiámat.*”

172. Egyik levelében „Weyde kisasszonyt” említi egyik legtehetségesebb diákjaként (Arndt-archívum, 1924. XII. 21.). Weyde Gizella gyakornokként került a Múzeumba 1919-ben (SZM irattár, 588/1919), a Tanácsköztársaság bukása után Ausztriába költözött. A magyar művészettörténet következő nemzedékének egyik része Hekler tanítványai közül került ki (például Pigler A., Garas K., Zádor A., Kampis A.), régészetből viszont egyedül Erdélyi G. doktorált nála (A PANNONIAI SÍRKÖVEK ORNAMENTIKÁJA. Eger, 1929). Sümegey V.: *ATLÉTAESZMÉNY A GÖRÖG MŰVÉSZETBEN* (Budapest, 1940) című dolgozatát már Hekler utóda fogadta el.

173. A korszak magyar ókortudományának átfogó elemzése: Szilágyi, i. m. (L. 137. j.)

174. Az itt tárgyaltak szempontjából elsősorban I. Szilágyi J. Gy.: *ALFÖLDI ANDRÁS ÉS A MAGYAR ÓKORTUDOMÁNY*. In: L. Borhy (szerk.): *KONFERENZ ZUM GEDENKEN DES HUNDERTSTEN GEBURTSTAGES VON ANDREAS ALFÖLDI*. Budapest, 1999. 45–51. (= *SZIRÉNZE*. 405–414.)

175. A Dór Nyaktagban és az Ión szárnyon. Szilágyi J. Gy. szíves szóbeli közlése szerint az egyik ládat 1945–1947 között valaki kinyitotta, de tartalma hiánytalanul megmaradt.

176. L. Hahn I.: *Antik Tanulmányok* 17 (1970). 287–289.; legutóbb: Hubai P.–Horváth H., in: *MMA*. 206–208.

177. D. Ridgway: *The Classical Review* 47 (1997). 169. Szilágyi János Gyögyről I. BUKSZ 12 (2000). 362–383.

178. Th. Schäfer: *SZMúzközl* 96 (2002). 31–49.; 137–147.

179. L. a 2003 telén indított kamarakiállítás-

sorozat, az évszak műtárgya magyar és angol nyelvű leprellőit: Török L.: BIZÁNCI MŰVÉSZET EGY EGYIPTOMI FALUBÓL (2003. tél); Szilágyi J. Gy.: ETRUSZK SZENELŐ TÁL (2004. tavasz); Nagy Á. M.: TALIZMÁNOK A RÓMAI CSÁSZÁRKORBÓL (2004. nyár); Szilágyi J. Gy.: FÓNÍCIAI TERRAKOTTA FÉRFISZOBOR (2004. ősz); C. Stibbe: ARCHAIKUS SPÁRTAI BRONZ-EDÉNY (2004. tél); Török L.: RÓMAI KORI MŰMIAMASZKOK EGYIPTOMBÓL (2005. tavasz); Nagy Á. M.: HÁZASPÁR SÍRKÖVE PALMYRÁBÓL (2005. nyár); Szilágyi J. Gy.: DÉL-ARÁBIAI ALABÁSTROM SZOBOR (2005. ősz); Gábler D.–Márton A.: EMBERI FEJET ÁBRÁZOLÓ KANCSÓK (2005. tél); Nagy Á. M.: ORPHEUS. RÓMAI CSÁSZÁRKORI MOZAIK ÁFRICÁBÓL (2006. tavasz); Szilágyi J. Gy.: KECSKEFÜLŰ EDÉ-

NYEK (2006. nyár); Bencze Á.: TARENTUMI SYMPOSITION-FIGURÁK (2006. ősz); Szilágyi J. Gy.: GNATHIA-KANCSÓ (2006. tél); Nagy Á. M.: LOVAS HÉRÓS (2007. tavasz). (Valamennyi megtekinthető az Antik Gyűjtemény honlapján: www.mfab.hu/classics).

180. L. 50. j.

181. Katalógusa: CATALOGUE OF THE CELEBRATED COLLECTION OF ANCIENT MARBLES, THE PROPERTY OF THE MOST HONOURABLE THE MARQUESS OF LANS-DOWNE. London, 1930.

182. Ludwig Pollak: RÖMISCHE MEMOIREN. KÜNSTLER, KUNSTLIEBHABER UND GELEHRTE 1893–1943. (Herausgegeben von M. M. Guldan.) Roma, 1994. 241–245. (Az idézett szöveg 242–243.)

Judith Kuckart

MARIA ÖNKIOLDÓVAL*

Nádori Lília fordítása

Éppen az imént történt, hogy leparkoltam a járda szélén. Maria elsőként nyitotta ki a kocsiját és dobta ki a szandálját. Hallottam a fiatalok koppanását az aszfalton. Üres volt az utca, a leeresztett redőnyök mögött csak a szieszta csöndje. Maria mezít-láb odament a kúthoz, lábát bedugta a medencébe.

– Egy egész csorda aranyhal – kiáltott –, teljesen bejiedtek, és átúsztak a legtávolab-bi csücsökbe!

– A halak nem csordában élnek, Maria, és légy szíves, csukd már be a kocsiját.

– Nézd, az a vörös, az merészkedik ide először.

– Ilyenek ezek a vörösek – mondtam.

Mindez éppen az imént történt.

És most miért üvölt úgy Maria?

Neki minden fontos, csak az nem, ami nekem fontos. És néha unalmasnak érzem magam mellette. Ilyenkor zsebre dugom a kezem, és nem nézek rá. Csak nehogy szo-kásommá váljon. A kúttal szemben, egy padon öregember ült. Köszöntem neki, ő vi-szonzásképpen fölemelte mindkét karját, majd visszajette a hasára. Ingiének fehér-je élesen elütött a fák sötétjétől, a kék ég pedig festett üvegre emlékeztetett. Azért kö-szöntem neki, mert úgy nézett.

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: MARIA MIT SELBSTAUSLÖSER. In: Judith Kuckart: DIE AUTORENWTIWE. ER-ZÄHLUNGEN. DuMont, 2003. 92–107.

2002. augusztus 30. – Maria és én – egy Häagen Dazs-napernyő alatt – utazásunk utolsó napján

– Ez az! Itt fogunk piknikezni! – épp az imént mondta ezt, meglepő szelídséggel, és vizes lábbal átszaladt az üres úttesten. Erre a kis kávézóra mutatott, amely a kúttal átellenben állt, de zárva volt. Egy asztal, két piros összecukható szék és egy nyitott, Häagen Dazs-feliratú napernyő állt magányosan a járdán. Ezt találta hívogatónak Maria. Ez Maria, bármilyen ernyő alá képes leülni, és még jól is érzi magát. Nem lebent meg a gyöngyfüggöny a csukott ajtó mögött, amikor Maria még menet közben kezdte kivenni a kecskesajtot, a kenyeret, a vizet meg a szőlőt az uzsonnászacskóból. Maria hátrafordult, látszott rajta, hogy boldog. Én mögöttem mentem, kezemben a fényképezőgéppel. Nem mindig tudok lépést tartani a boldogságrohamaival. Viszont mindent dokumentálok, és az utolsó pillanatban én is beállok a képbe. Egy kicsit leültem én is az asztalhoz, majd visszamentem az utca másik oldalára. Önkioldóval dokumentáltam az utazást, fejben megvolt minden képaláírás, még mielőtt exponáltam volna.

– Csináld csak, te önkioldó – kiabált utánam Maria az üres úttesten keresztül –, csináld csak. Azt hiszed, tényleg rajta is leszel a képen, pedig nem. Először mindent megnézel jó messziről, és olyan arcot vágasz, amelyet. És azzal az arccal az utolsó pillanatban ide szaladsz és beállsz, de nem leszel rajta. A képen az lesz, aki még mindig odaát áll.

– És milyen fickó az ott, odaát? – Hirtelen elbizonytalanodtam. Jó helyen állok, ha nem a saját helyemen állok? Maria komolyan nézett rám.

– Egy nagy, csupa fül-csupa szem figyelmetlenség, kedvesem. Mondd csak, lehet benned bízni tulajdonképpen?

– Igen – mondtam, de már a túloldalon, a kamerát egy zöld trafószekrényre tettem, és belenéztem a keresőbe, hátam mögött valaki nyitott ablak és leeresztett redőny mellett a vasárnapi westernjét nézte. Ez illett a képbe. Ugyanis abban a pillanatban Maria alakja a keresőben egy túlságosan sötétre állított fekete-fehér tévéképernyő elmosódó, szemcsés szerkezetét mutatta, Bonanza-felbontás;* és a kép, amelyet Maria odaát mutatott – ahogy hajához kap, fejét profilba fordítja, de válla a kép síkjával párhuzamos –, a kép, még mielőtt a filmszalagra került volna, már emlék volt. Kéretlenül áttetsző, és éppolyan kéretlenül sűrű. Ahogy a keresőbe néztem, az is eszembe jutott, hogyan találkoztam először Mariával. Fél évvel ezelőtt volt, banális történet. Azóta van az életnek tapintása. Az ő autójának a hátsó kereke ugyanabban a pocsolyában állt, mint az enyéme, mindez egy színte üres parkolóban, februárban. Azonnal feltűnt nekem a sápadt arcbőr, a karcsú boka meg a közönséges hanghordozás, amely sehogy sem illett szeplős arcának finom oválisához. Az az átkozott hang, ugyanaz, amelyen most úgy üvölt.

2002. augusztus 15. – Két meztelen test – férfi és nő összetapadva – az előtérben finom vízpermet – a háttérben falicsempe, sárga

Az elmúlt napokban, mondaná nagymamám, és azt értené rajta: „a minap”. Szóval a minap történt, hogy Maria előttem lépegetett. Egy falépcsőn mentünk fölfelé. Nem láttam a szeplőket az arcán, de külön-külön mindegyikre jól emlékeztem, miközben kezemet a nyármeleg lépcsőkorláton, szememet pedig a lábikráján tartottam. A tarkóján. Magasan feltűzött, hamuszőke haján. – Fiú – mondta –, fiú, fiú – és már a lép-

* *Bonanza*: népszerű amerikai westernfilmsorozat. Németország nyugati felében a hatvanas években sugározták. (A fordító megjegyzése.)

csőn kezdte áthúzni fején azt a kék ruhát, amelyet diákkora óta őrzött. Már napok óta egyedül voltunk ebben a hálóteremben, tucatnyi érintetlen tábori ágygal. Üres a ház, mondta érkezésünkkor a nő, aki a sátorhelyek és a hálóterem gondnoka volt, és körbematott az óriási helyiségben, az ágyak végébe tett piros és mohazöld gyapjútakarókra ferdén sütöttek az utolsó nyári napsugarak. Férfias mozdulattal simított végig gyér, májashurka-színű haján. Nekem viszont egy kicsi, öreg madár jutott eszembe, aki élete végén kiesik a fészekből. Világos félhosszú nadrágot viselt, görbe volt a lába. Igyekeztünk nem nézni sem a fejére, sem a lábára, bólintottunk a fehér ingnek, és a terem kedvéért szívesen lemondtunk a sátrazásról, mert olyan türelmesen álltak sorfalat az ágyak, és mert közülük kettőt a terem végében összetolhattunk és cipőfűzővel összeköthettünk. – Csak nyugodtan – mondta a nő, és cinkosan nézett ránk –, csinálják csak nyugodtan. – Grillezett hús szaga áradt be az ablakon. Ott maradtunk, és az egyik ilyen forró provence-i napon történt, hogy Maria déltájban előttem haladt fölfelé a hálóteremhez vezető lépcsőn. Odakint eget-földet sópört a misztrál. Még korábban a ház előtt ültünk egy heverőn, megittunk egy üveg vörösbort, és közben ködös szemmel néztünk két ablaktalan házat, számlálatlan olajfát és szőlőtőkét, mögöttük pedig a hegyeket, kontúrjukat a kék levegőben. Éles és sötét az első hegylánc, mögötte a másik a sablon: tejszerűbb, belesimul az égbe. A sárga falicsempés zuhanyozóban csöpögött két tusoló csapja, az egyik magasabb, a másik mélyebb hangon. Szoprán és alt, mondta Maria, aki opera-énekesnő szeretett volna lenni, de olyan, aki spárgázni is tud, és fölvelt egy barna és összepöndörödött, mumifikálódott állatra emlékeztető falevelet a csempézett padlóról. A keskeny szellőzőablakon fújta be a szél, Maria az ágyéka elé tartotta. Az öt kabin közül a legutolsót választottam, félrehúztam a műanyag függőnyt. Pasztellszínű virágocskák a viaszon. Csillogott, ahol lepattant egy darab a csempékből, de nem úgy, mint az arany. Nedves vakolat szaga érződött, és arra gondoltam, hogy a meztelen ember és a hideg víz együtt milyen szomorúvá tud tenni egy helyet. A lefolyó mellett szappanmaradék; a hajcsomó a lefolyó rácsában felidézte azokat, akik előttünk jártak ott. Kinyitottam a csapot, és én is levetkőztem. Mariát a víz alá állítottam, a fényképezőgépet pedig a szemközti mosdó szappantartójára, egy pillantást vetettem a mosdó fölötti tükörbe, láttam magam mögött Mariát a zuhanyozó záporosójében, amely lelapította és besötétítette a haját, majd lefolyt a vállán és a mellén, onnan két keskeny patakban végigfolyt a hasán, le a combján, majd eltűnt a lefolyó oválisában, és közben szelíden fölemelte az idegen, halott hajcsomót. Lenyomtam az önkioldó gombját. Villogni kezdett. Nyolcnál már ott álltam Maria mellett a zuhany alatt, Maria hozzám simult, vagy én őhöz, arcunkat a fényképezőgép lencséjétől el-, egymás felé fordítottuk. Abban a pillanatban száznyolcvan fokos szögben is elfordítottuk volna a fejünket, csak hogy láthassuk egymást. Mindez éppen az imént történt, és az is, hogy Maria közben halk, kissé panaszos hangon énekelni kezdett, és hangról hangra erősödött a bizonyosság, hogy mi most már mindig fogunk tudni kezdeni egymással valamit. Folytatjuk utunkat egy egész életen át, napbarnítottak leszünk, és nem unatkozunk soha. Ő mindig ő lesz, egy idő után a hosszú haja nélkül, csípőtájon terebélyesebben. Én mindig én leszek, egy idő után elkényelmesedve és ügyetlenebbül, ahogy keresem a megfelelő beállítást, de mindig ugyanolyan buzgón, mint aki forgatáson van, ahol órákon át próbálkoznak az optimális bevilágítással, amelynek révén a valóság föltárja a megismételhetetlen pillanatot úgy, hogy egybeessen azzal, aminek mindig is képzeltük. Csak néhány ilyen pillanat van, amely vigaszt nyújt, amiért olyan rövid az élet.

2002. július 21. – Maria és én – két tányér, rajta csirkecsont – fehér műanyag asztal és Ghettablaster

Azt hitte, itt sem találunk szállást, mint a minap, amikor tényleg semmit nem találunk, aztán végül mégis kikötöttünk egy félreeső, nagyon régimódi kempingben, gyorsan fölvertük a sátrat a porban, még mielőtt leszáll az éjszaka, és az utolsó pillanatban rendeltük meg a provence-i csirkét a bejáratnál lévő büfében, az utolsó két adagot, és aztán nem is beszélünk, csak a Ghettablaster ötvenes évekbeli sanzonjait hallgattuk, míg végül kezembe kellett vennem Maria kezét, hogy ebben a testtartásban, a rozoga fehér műanyag asztal fölé hajolva olyan boldog legyek, mint régen labdával a hónom alatt, meccsre menet. Abban a megvilágításban Maria arcát egyáltalán nem lehetett látni. Sötétebb volt, mint az ég, sötét, mint egy ablaktalan ház. Az ócska kempingszék abban a pillanatban összeroskadt a kívánságaink alatt, és némi késéssel, amelynek nem volt köze Maria ijedelméhez, Maria végigöntött rajtam egy pohár vörösborot. Abban a pillanatban a büfé előtt megállt egy rendőrautó, és kiugrott belőle két falusi járőr, kezük a pisztolytáskán. – Most nem menekülsz – mondtam Mariának, aki mindig poharakat és csészéket borít fel, amelyekből mások még inni akarnak, akinek, ha valami praktikus dologba kezd, hirtelen megnő és elszabadul a karja, aki soha nem olvas használati utasítást, inkább mindent rosszul csinál, mígnem egyszer csak véletlenül úgy csinálja, ahogy kell, és aki a forgalmas úttesten áthaladva hirtelen fölemeli a könyökét, és kiszámíthatatlan félfordulatokat tesz, leginkább piros lámpánál, mert eszébe jut, hogy ott, az úttest közepén lehet a legjobban látni a naplementét, amit mindig is végig akart nézni. Igen, szorongok Maria miatt, ha egyedül megy át az úttesten. Van benne valami a dühöngő gyerekkorból. Még mindig a földön feküdtem az összetört műanyag szék mellett, amikor azt mondtam: – Mindig szorongok miattad, Maria. – A két falusi járőr leült a szomszéd asztalhoz, és kaptak két doboz sört meg egy mécesst. – Én is ilyen mécesst akarok – mondta Maria. Mi is kaptunk egyet, és amikor a fények és az árnyékok cikázni kezdtek az arcán, a hajába túrtam. Mély volt. Azon az éjszakán még egyszer beletúrtam. Felébredtem, és az a határozott érzésem volt, hogy valaki éppen az imént lépett ki a sátrunkból. Valaki, akinek a színét leginkább a borostyánéval tudnám leírni, és aki fénylően cikázott ide-oda a sátorban, mint egy szentjánosbogár; tompa és gonosz fényel. Maria rögtön így kiáltott: – Kísértet! – Majd valamivel halkabban: – Akkor jönnek, ha hisz bennük az ember! – Hangja átmenet nélkül csapott át kibálásból suttogásba.

– Nem hiszem, Maria.

– De igen.

– De ez itt az én sátram, itt ilyesmi nem fordul elő.

Abban a pillanatban egy másik sátorban fölnevetett egy nő, a lovak nyerítenek így, hosszan, magas hangon, a végén rémülten. Aztán megint csend lett. Maria testéből valami régi parfüm illata áradt, két kézzel szorított. Ahogy a gyerekek szorítják a bögrét. Csak feküdtem ott, vastag hurkaként a hálószákomban, Mariának kiszolgáltatva.

– Tudod, milyen közel vagyunk egymáshoz, Josef? – Josefet mondott, nem önkioldót, mint annyiszor. Felültem.

– Találd ki!

Vállat vontam.

– Ennyire – mondta. – Ennyire. – Egymáshoz illesztette a két mutatóujját, és könnyedén összedörzsölte őket. – Ennyire közel, Josef – mondta. Hallgattam a súrlódás neszt, és egyenesen ültem, mint egy kutya.

Így történt, épp az imént.

2002. július 29. – Maria és én – meg egy alacsony férfi – közöttünk üveg

Az úton készült képek többségén az édennek csak a foszlánya látszik majd. A fotók mindig foszlányok, az időből kitépett darabok. Azon a napon, amikor a július észrevétlenül augusztussá változott, és sárgásabb parázzsal emlékeztette a nyarat, hogy hamarosan nem lesz, Aptban, egy étteremben a szomszéd asztalnál ülő amerikai nő megkérdezte, lefényképezzen-e bennünket, mert látta, ahogy egy jó kameraállást keresve az előételes hűtőpult körül kóválygok. Maria a fejét rázta, én megnyomtam az önkioldó gombját, és Maria mellé vetettem magam, hogy együtt mosolyogjak és együtt rázzam a fejem vele. Így hát első közös elutasításunkról is fotó készült, a mozdulat miatt elmosódott, életlen. Liszt száll belőlük, mondta később Maria, amikor meglátta a fotón a fejünket. Az étterem konyhájából csirkehús és fokhagyma, gulyás és citrom illata áradt, a tűzhely fölött vastag, sárga, mocskos fény úszott, ezt láttuk, amikor kimentünk. Expressz kidolgozásra akartam vinni a tekercset. Elindultunk, hogy keressünk egy fotósboltot, de Maria csellengeni akart, folyton megállt, és idegen kapualjakba kukucskált. Az egyikbe még be is ment, egészen a hosszú kapualj végéig, ahol egy színes ajtóüveg fénymozaikot vetített a belső udvarra vezető lépcsőre. Maria kinyitotta az alacsony ajtót, a mozaik eltűnt, és én nem tudtam, voltaképpen miféle idegen ragyogást akar Maria becserkészni.

– És ha jön valaki, Maria?

– Nyughass, Fury!

– Te vagy a Fury!*

Az udvaron kőangyal állt, kék gipszköntöséről pergett a festék. Áldásra vagy üdvözlésre nyújtott kezében megrongált tábla nyíllal és ezzel a felirattal: Cipőjavítás. A műhely a ház utcafrontján volt. A cipész feleakkora volt, mint én, viszont széles vállú és kerek, dühös koponyájú. Egy kirakatüvegen keresztül láttam őt és egyúttal magunkat a piszkos üveg előtt, és zavaromban, amiért olyan bambán álltunk ott a boltja előtt, másoltattam Mariának egy slusszkulcsot, és megvettem azt a cipőfűzőt, amellyel később összekötöttük a tábori ágyakat. A kis cipész a kedvünkért egy pár piros női cipőjavítási munkálatait hagyta félbe, 43-as méret, a sarka olyan hosszú és hegyes volt, mint egy evőpálcika. Nem az enyém, mondta, amint elkapta Maria pillantását. Amikor Maria kiment az udvarra, a járásáról le tudtam olvasni, hogy tetszik neki a cipész. Fizetem, megdicsérem a hibátlanra sikerült pótkulcsot, és követtem Mariát. A meleg házfalnak támaszkodva a körömágy bőrét rágcsálta, én pedig a szemközti kukára tettem a gépet, aztán odaálltam Maria mellé. Hat-hét-nyolc. A lámpa egyre gyorsabban villogott. A cipész egész felsőtestével kihajolt az ablakon, és a megfakult kirakati tárgyak között két cipőkefét rendezgetett. Ő is rajta van a képen, Mariára néz.

Igen, Maria. Maria és én. A képek másnapra készen lettek, meg voltunk örökítve: mi ketten az apti templom előtt ellenfényben, a vékony szoknya alatt egyértelműen, combtővig kirajzolódik Maria lába; mi ketten és a cuceroni olajfák; mi ketten Venasquesben a posta előtt, postáskisasszonnyal a rácsos ablakban; mi ketten az eső áztatta csónakkikötőben valahol Burgundban; mi ketten Sisteronban a fagyaltosnál; mi ketten, nem, még nem a zuhanyrózsa, hanem Aix, később pedig Porquerolles kemény kék

* Fury: a *Bonanzához* hasonlóan a hatvanas években népszerű amerikai westernfilmsorozat címszereplője, egy fekete musztáng, amelyet a sorozat kisfiú hőséneke sikerül betörnie. (A fordító megjegyzése.)

ege alatt; mi ketten Lyonban távol lévő barátaink ágya szélén, reggeli közben, mellettünk egy régi plüsskrokodil, Maria arcán látszik az éjszakai eső szaga; igen, mi ketten, mint kompotostálkák az elhagyatott, kicsi, szürke templomok túlméretezett szenteltvíztartóiban: mindig ketten. A kettő: fektetett nyolcas. Maria mosolygott, amikor ezt mondtam: a kettő fektetett nyolcas. Ez a mosoly is látszik az egyik képen, sok más képen pedig az látszik, hogy gyakran álmodik rosszat, és éjszakánként néha kiabál, mert lépteket hall, mintha fejszével vernék az éjszakát, mindenütt, a hálóteremben, a szobában, a sátorban, és éppen olyankor, amikor tényleg senki nem jön, neki mégis föl kell idéznie gyerekkora vasúti töltését, a raktáépületek, repedt ablaküvegek, kátránytetők meghitt tájait, a szanaszét kódorgó rühes tyúkokat, mintha a segítségére lehetnének csak azért, mert a régi időkből maradtak, és olyan megnyugtatók; a régi időkből, mint a fekete kozáknyerges bicikli, amelynek a rugói olyanok, mint egy-egy rozsdás merülőforraló. – Képzeld el – mondja Maria mellett az ágyban, már nyugodtában. – Képzeld el. – És tényleg látom őt a biciklin, gumicsizmában, annyira eláll a szára, hogy bele tud esni az eső. Csak mesél és mesél, és úgy érzem, ott voltam minden pillanatban, és láttam, ahogyan áll valami téglapítványon, akkor régen, a vasúti töltés mellett, a biciklit az építványnek támasztotta, piszkos fehér függönybe burkolózva, kibontott hajjal áll, és integet az elhaladó vonatoknak. Sörösdobozok fetrengenek a földön a nevetéstől, ám a vonat tényleg lassít, mondja Maria, és én látom, igen, a téglapítvány előtt lassít, olyannyira, hogy Maria tisztán látja a bent ülők arcát, van, akiét többször is, főleg azét a fiatal férfiét, aki mindig az utolsó kocsi utolsó ablakánál ül, menetiránynak háttal, hogy azt a hosszú hajú lányt tovább nézhesse, mint a többi utazó. Bólintok, és abban a pillanatban nem vagyok benne biztos, nem én ültem-e akkor abban a vonatban, nem én bámultam-e Mariát. De ő már fel is kelt, hálóingében laposabb a melle, mint egyébként. Kimegy a fürdőszobába, hogy még egy réteg hűsítő krémet kenjen magára, mert olyan táskás a szeme, a képeken is látszik. És hogy még egyszer átszámolja a rovarcsípéseket. Először saját magán, aztán rajtam.

– Képzeld el – mondja.

Ez is épp az imént történt.

2002. július 15. – Maria, öt hatalmas kék hortenziafaj – és én

Igen, és ez is épp az imént történt, az út elején. Tessin, Locarno, valami völgy, rohanó hidegkék víz, aztán a szürke falu, a falu szélén a kunyhó. Elektromosság nélkül. A lejtők olyan meredek voltak, mintha nem is kőből, hanem függőleges vonalakból állnának. Maria konokul ült mellett a kocsiban. – Az aktív emberek a hegyekbe utaznak, a melankolikusak a tengerhez – mondta, és az az érzésem támadt, hogy valamit elrontottam. Ezért mielőtt kiszálltunk, hosszan babráltam az öngyújtómmal, hogy úgy nézzen ki, mint aki eltűnődik. Nekem ugyanis kevesebbe kerül gondolkodni, mint lenni. Nem bírom a presztízsvesztést. Ezt Maria nagyon hamar észrevette, és az a véleménye, hogy elkényeztetett és beképzelt fiatalember vagyok. Hogy védőfalat építettem magamnak műveltségből, szkepszisből és önhittségből, minden lepattan erről a falról, ő is, és hogy a védőfalamat a szülői házból hoztam magammal, és hogy ott, ahonnan én származom, egy magafajta nő nem olyan, akit csak úgy mindenhová magával hurcol az ember. Éppen másodszor, részletesebben mondta mindezt, miközben hátunkon a csomagunkkal másztunk fölfelé a falu utcáján, a kunyhó felé. – Nézd ezeket a falakat – mondta Maria, és egy faragatlan gránittömb arcába markolt. – Ezeket nem

egyszerűen építették. Ide nézz, ennek még orra is van! – Ott áll előttem, mintha épp az imént történt volna, a zseblámpa fényében, piszkossárga fénypocsolyában. – Ezt nem építették, hanem *követék*. – A templomban kilencet harangoztak, majdnem sötét volt. A fugák közé szorult árnyékok még élesebben elválasztották egymástól a köveket, és én tiltakoztam ez ellen a sötétség ellen, amely kétoldalt a sziklafalokról csorgott le, és talpunk alól, a földből szivárgott elő. *Követék*. Valami, ami máskor bennem van, most megérintett kívülről. Egy jelenés. Ismerősnek tűnt, az én testfelépítésemet, az én ruhámat viselte, mindazonáltal színtelen volt, illetve a sűrű finom árnyalataiban játszott, háború előtti amerikai krimikből ismerős figura, és halott. Az alak először mellettem állt, aztán menekülni akart innen vagy tőlem, ezt nem tudom, de egyértelműen fájdalmas elválás ígérkezett, amellyel nem számoltam. Most még ne. Hátam mögött egy alma tompa puffanással esett a földre. Maria három lépéssel előttem haladó körvonalait a zseblámpa fénycsóvjával tartottam fogva, farzsebemhez kaptam, ahol a tartalék elemek voltak. Maria végig előttem ment, kitárt karral egyensúlyozott. Túl erős lábikra, túl szép tarkó, haja a feje tetején lófarokba kötve. Ló, jutott eszembe, noha Maria lófarka nem a fenekén van. Ló, talán a buja járása miatt, a lábfeje miatt, mert olyan határozottan lép, mintha patkó lenne a lábán, vagy a csökönyösen megfeszített térd miatt. A kunyhóknak az éjszaka legközepén és egy világosabb vörösfenyőerdő mellett állt. Az ajtó előtt hortenzia nyílt, a fészer mellett rózsabokor kiabálta: sárga, sárga, sárga!, nehogy észrevétlen maradjon abban a nagy sötétségben. Minden lépésnek külön szaga volt. Itt más koordináta-rendszer volt érvényben, mint otthon, és az első estén tonhalas tésztát főztem a konyhai gázlámpa fényében, a szószt a benzinkúton vásárolt vörösborral finomítottam.

Így szóltam: – Mondjak egy bókot?

– Mondjál – Maria hunyorgott.

– Szeretlek.

Fehér volt az ágynemű. Maria már aludt, amikor az ötödik pohár után lefeküdtem mellé. Nyugodtan és komolyan lélegzett. Illett a hegyekhez az ablakon túl, ezekhez az óriásokhoz, akiket olyan gyöngéden foglalt keretbe a világos függöny. Kezemet óvatosan Maria hasára tettem, megszagoltam a vállát, nyelvemmel a vállpánt fehér vonalát kerestem a leburnult bőrön. Megcsókoltam a vállát, a haját. Hamuszőke. Nem, olaszszőke, hallottam a hangját, miközben csukott szemmel csókoltam. Nemsokára a jobb kezem a mellével hált, bal kezem önmagammal, és emlékeztem. Amikor tizenegy vagy tizenkét éves voltam, egyszer a kerítésnél megálltak a szomszéd ikrek. Lányok voltak, nálam egy évvel fiatalabbak. Egész nyáron minden délután, ha a szüleik nem voltak otthon, meztelenül a kerítéshez nyomakodtak, és ugyanazt az egy szót kiabálták.

– Fiú! – Semmi mást, csak ennyit: Fiú.

2002. július 21. – Búcsú közben – mi ketten szemeteszacskóval és térképpel – a háttérben az autónk, kecskékkel

Amikor elhagytuk a kunyhót, a konyhai pedálos szemetest is kiürítettük. Régi újságpapírral volt kibéelve. Halálózási rovat. A kulcsot a hortenziabokorba dugtuk, ahogy a tulajdonosokkal megbeszéltük, lefényképeztük magunkat, és ott hagytuk a könyveket, amelyeket az ott töltött napok alatt kiolvastunk. Maria naponta elolvasott egyet. Én nem. Én többet dohányoztam.

És miért üvölt most úgy Maria? Csak mert most az egyszer egyedül van a képen?

Az ég kék lesz, és festett üvegre emlékeztet, mint épp az imént, és kávészag lesz, mint azokban az orosz novellákban, amelyekbe az ember a legszívesebben beköltözik. Lehet, hogy most mégis kinyit ez a kis kávézó.

Megtörtént, és semmi nem homályosította el a pillanat szörnyűségét.

Maria már nem üvölt.

Mi lesz az utolsó képen?

Épp az imént tettem le a kamerát a zöld trafószelekre. Köztem és Maria között az üres utca. Megnyomtam az önkioldót, és futni kezdtem. Mire gondoltam futás közben, ami ez alá a kép alá kívánkozna? Olyasmire gondoltam, amire még soha életemben nem jutott eszembe gondolni, és tulajdonképpen nem is gondolat volt, inkább csodálkozás. Futottam át az üres utcán, nem néztem jobbra, nem néztem balra, csak Mariára néztem a Háagen Dazs-napernyő alatt. Mosolyogtam. Visszamosolygott, de hogyan! Először nem értettem. Aztán rögtön megértettem, amint jobbról megéreztem az ütést. Az autó és én az utca közepén találkoztunk. Az autó nem látott engem, én csak Mariát láttam.

Mi fog túlélni bennünket? A kép, amelyen nem vagyunk rajta? Sem a kecskesajt a kenyérmaradékkal az asztalon, sem a székek, amelyeken mi ültünk még az imént, és amelyek most egyedül állnak a napon, egymás felé fordítva. Utolsó mozdulatunk még ott van, a két szék közötti arasznyi távolságban. A kávézó ajtaja most kinyílt. A tulajdonosnak nyilván van telefonja, és már régen segítséget hívott. De ez sem lesz rajta a képen, és az arcom sem, ezzel a hülye, döbrent, hitetlenkedő és jámbor arckifejezéssel, amelyet nem tud letörölni a fájdalom. Nem érzek fájdalmat. Én vagyok az egyik a két madár közül, legyenek baglyok, most, hogy úgyis leszál az éjszaka, baglyok a zuhanyozó gőzében, fejüket száznyolcvan fokos szögben elfordítva, épp az imént estünk ki a fészekből, mi ketten, Maria és én, és most először zuhanyozni fogunk, aztán darált húst piszkálunk ki az alufóliából. Ezért van itt ilyen vérszag. A képek egymásra rakódnak, de semmi nem lesz élesebb vagy mélyebb, semmi. És Maria hol van? Csak cipőbe bújtatott lábakat látok. Cipők állnak körül, csupa cipő, izgatottan csoszognak, mint a kapirgáló tyúkok. És most, a cipők között, Maria arca. Nem lehet leírni. Csak elképzelni. – Semmi baj – mondja, és két kézzel kap utánam –, nem lesz semmi baj. – Közben vörös a keze, és már nem értem, mit mond. Már nem is értem? Már vége is van? Nem tudom, mert senki nem mondta el nekem, milyen az, ha vége van. Lehajol hozzám, az én Mariám, a régi időkből. Arca egy régi heverőre egy bemozdult, szemcsés fotóról, amelyen több a fekete, mint a fény. Ez az utolsó arc, amelyet őrzök róla. Nem, már nem üvölt, és a képen nem lesz kép.

Emlékezem. A templomban, ahol tegnap este voltunk, valaki, nyilván a sekrestyés, a fülemben súgta: – Elnézést, zárunk.

Megyek már.

Acsai Roland

RÉNSZARVAS-BALETT

Az év első napja volt.
Az északi szél madárkarmai
Reggelre
Elengedték az ereszeket.

Kabátomat gombolva
Pascal jutott eszembe.
Halála után egy pergamenlapot
Találtak kabátja
Bélésébe varrva, „Joye, joye, joye, pleurs de
Joye”, egy misztikus éjszakájának
Emlékeként.

Jéglámpások világítottak kéken
Odakint a tornácon –
Fejem fölött az ég ugyanilyen kék
Jéglámpásként lebegett.

A tó partjáról
Távolodó rénszarvasok balettjét
Figyeltem a jégen,
Amíg el nem tűntek a félsziget mögött.

Aztán már csak a függőlegesen hulló
Havat.
Hirtelen úgy éreztem, mintha a hó állna,
És én tartanék fölfelé.

A levegő pergamenként zizegett.
Szerettem volna, mint Pascal,
Ezt a napot,
A kabátom bélésébe varrni.

Bajtai András

A KISLÁNY

Egy kislány jön mellettem mindig, amikor bevásárolni megyek. Beteg lehet, mert hámlik a bőre, és apró, fekete kiütések vannak az arcán. Nem tudom, mi baja, de elkísér mindig, és én fogom a kezét. Néha egy cserebogár bújik elő a zsebéből, néha meg, mint egy madár, csak felrikolt, és én dobnám is el rögtön a szatyromat. Sokszor érzem úgy, mintha egyedül én tartanám őt életben azzal, hogy vásárolni járok. Mert különben senki sem veszi észre, nekem viszont elég csak kilépnem a házból, és azonnal meglátom, még be sem csukódott mögöttem az ajtó, de ő már ott áll előttem, hirtelen, mint egy villanyoszlop, és nem értem, miért van ez, de ránézek, és abban a pillanatban mintha mindent tudnék róla, csak azt nem, hogy az apja vagyok-e, vagy a fia.

Jenei László

SZELLEMEK ÉS SZERELMEK

Azt hallottam tegnap este, hogy nem sikerült. Együtt kellett volna tartani egy családot, no nem nekem, Péterről volt szó, akit az utolsó néhány héttől eltekintve rendszeresen vendégül láttunk. Látogatásai váratlanok voltak, nem szólt ide telefonon, csengetett, és bejött. Nem hozott semmit, mint aki úgy értékeli, hogy ha már ő megjött, elég a jóból.

A maga nemében híres ember Péter, azt lehet mondani, híressé vált egy könyv, amit valamikor a múltban munkatársával együtt szerkesztett, s ezzel az egyetlen húzással egyszerre mindenhol ott lett, mindenhova odaért. Csak kapkodtuk a fejünket, mi, Péter barátainak belső köre, amikor feltűnt a tv képernyőjén, vagy a rádióban hallottuk állandóan huncutkodó, pusztán a tónusával is mindig valamire, a távoli múltban összeállt közös tudás részleteire visszaütő hangját. A tv-felvételen, merthogy megvan dvd-n, utólag megküldte mindnyájunknak, nagyon szép alakítást nyújtott – ingyének két gombja közül zsinór jött ki egy parányi mikrofonnal, és ő talán e miatt, előrehajtott fejfel beszélt, ettől pedig úgy vette ki magát az egész, mintha gyónna a nézőknek, megaláz-

kodna előttük, a mindentudás lehetetlensége miatt kérne feloldozást, ő, aki ebben egyedül illetékes.

A feleségek véleménye csak arra terjedt ki, milyen kötzöni való bolond volt, amikor a narancssárga ingjében ült oda, egyáltalán nem áll neki jól az a szín, és nevetni kellett tőle, amikor pedig nevetés közben az ember magára a nevetésre figyel, ha figyel egyáltalán. Mikor magunk közt maradtunk, férfiak, persze Péter nélkül, tartalmilag is kielemeztük a nyilatkozatát, és csak sajnálhatta, hogy nem fordult hozzánk kritikai tanácsokért a felvétel előtt. Meghökkenítő volt, hogy a mondatai önmagukban milyen elenyésző értelemmel bírtak, összességében mégis az maradt az emberben, hogy halott valamit, történt valami, és attól a valamitől úgy kellett viselkedni, ahogy a fájdalomosan szerető asszonyok szoktak, édesen kellett nyögödni Péter hatalma alatt.

A családjukban béke honolt, mindenkinek megvoltak a saját jogai, ettől azonban nem rogyantak meg, szerették egymást, teljes erőből, ahogy csak lehetett. És úgy élték, hogy az a szép élet meg is érdemelt minden fáradozást. Mégis, két hónappal ez előtt minden megváltozott.

*

Szapura szívverés, mondta Péter, hallod, ez a szívem, ez a zavart motozás odabent. A nappaliban ültünk, Péter üvegből itta a sört, én a kávémat szürcsöltem, méléztünk egy keveset, egyszer csak azt mondta Péter, hogy különítsem el a külső zajoktól a szívdobogását. Rám már senki sem figyel, tette hozzá gyorsan, mintha ezzel meg lehetne magyarázni ezt a sületlenséget. Felemelte a mutatóujját, hogy figyeljek jól, meg ne mukkanjak, és rajta is látszott, hogy komolyan erőlködik, eltűnt a vonásairól az oly ismerős kajánság.

Azt kérdezte, emlékszem-e arra, amikor elmesélte, mi történt vele meg a lányával Krakkóban? Emlékeztem, elég ronda eset volt, mindketten a betegek lettek egy darabig, de úgy hittem, mindez már a múlté. Péter kijelentette, hogy egyáltalán nem így van, és a legnagyobb gond az, hogy ő a lánya gyermekkoráról rettenetesen keveset tud, igaz, hogy mellette nő föl, együtt élnek, egy fedél alatt, kénytelen mégis ezt mondani, fogalma sincs, mi miért történik. Olyan ez, mint egy kötelezővé vált, végeláthatatlan maszturbáció, amiből rég eltűnt már az élvezet, az öröm, és minden, amit teszünk e körben, pusztá technika, ráadásul nem is a legfejlettebb. Olyan idejétmúlt eljárásokon alapul, mint a természet utáni megfigyelés, a párbeszédes kifejtés, a kivárás, ráhagyás, és Pétert ettől az egésztől csillapíthatatlan remegés fogja el, neurózisai keletkeznek. Ma már nem is álmodozom, jött az aduval Péter, érted ezt? Ami korábban a fő vágya volt, hogy lehessen mindig álmodozni, ma már nincs, huss, vége.

Krakkóban voltak a lányával, vonattal mentek, csak négy nap, vélte Péter, és még a bankkártyáját sem vitte el, szállás foglalva volt, vonatjegyek oda-vissza elővételben megvéve, épp csak a kaja van, meg a pia. Utolsó napra hagyták Auschwitzot, délután járták be. Nem voltak idegesek a visszaút miatt, Krakkóból indul este tíz körül a vonatuk haza, a jegy megvan, pénzük szinte semmi, de mindegy is, kinéztek két buszt, az egyikkel visszamennek. Aztán átmentek Birkenaubá is, gyalog, nincs messze, s ott bók-lásztak, megnézték, hogy egy zsidó fiatalokból álló csoport gyertyákkal rakja végig a sín pár két szálát, vagyis csak az utolsó tíz-tíz métert. Felszabadultan, boldogan énekeltek, úgy nézett ki, hogy ünnepelnek valamit, Péter arra gondolt, hogy esküvőn viselkednek így, hadonásznak, ugrálnak, összekapaszkodnak, forognak, mint akiknek elvette az eszét a háttérben ott rejülő vulgáris ok, az elhálás, vagy a nyavalya tudja, mi, az érdek. Egészen belefeledkeztek az ünneplők egzotikus pörgésébe, nem vették észre,

hogy elszaladt az idő. Ha futnak, még elérik az utolsó előtti buszt, de inkább megbeszélték, hogy mennek majd az utolsóval. Nos, kiderült, hogy nem volt olyan járat. Koromsótét volt, ott álltak a megállóban, az ismeretlen hálózatot képező utcák egy pontján, az ismeretlen nyelvet beszélő közegben, ám ez utóbbi nem is igaz így, ugyanis közel s távol egy lélek sem volt. Birkenau, lehelte Péter átszellemülten maga elé, mint ha egy verset kezdene el, látszott, ugyanolyan ideges, mint akkor lehetett. Pánikba estek, ő és a kislánya. Krakkóba kell jutniuk, három óra múlva indul a vonat haza, pénzük nincs, sötét van, és kihalt, ismeretlen utcák vannak, tiszta őrület. Valahogy megtudták, hogy merre van a vasútállomás. Futni kezdtek. Nem volt rajtuk a hétköznapi emberi álca, az álarcuk, zokogáshoz hasonló hangokat kiadva futottak, nem is biztos, hogy a jó irányba, és ha néha szembejött valaki, nem értette, mit kérdeznek tőle. Nem érthette. Ez így volt megírva, mondta Péter, ennek így kellett lennie. Ez a jelkép erejű, közel három kilométer hosszú fekete folyosó, az idegen térben lefektetett, oldalain fekete tűzzel égő csőszerű alagút, amin a hisztériához nagyon közeli állapotban átrohantak, ez az apai privilégiumok egyszerű és végleges elveszejtésének terepe volt, egy leküzdhetetlen akadálypálya, amit végül leküzdöttünk, mondta Péter, mert így kellett veszítenem. Elérték a pályaudvart, izgatottan kiabálva kérdezősködtek, míg végül felfedezték az információs táblát. Kiszúrtak egy vonatot, kirohantak a vágányhoz, és felszálltak. Öt perc volt az indulásig. De Péternek valahogy gyanús volt a siker, már akkor érezte, hogy ennyivel nem úszhatja meg. Megkérdezte egy utastól, ez a vonat megy-e Krakkóba, s mikor a fiatal lengyel fiú nagy nehezen megértette, mit akarnak tőle, kisimult az arca, és mosolyogva átmutatott egy éppen behúzó expresszvonatra: this train, mondta. Péter felkiáltott, a lánya felsikoltott, kiugrottak a vonatból, át a síneken, tiltott átlépés, emelte ki a szavakat Péter, tiltott átlépés, érted, az utolsó pillanatban felugrottak a jó vonatra, és lihegve-remegve, teljesen kimerülve leültek. Jegyük sem volt. Egész úton így ültek egymással szemben. Nem hangzott el köztük egy szó sem, néztek maguk elé, időnként egymásra, apa és tizenhárom éves lánya. Ki voltam én akkor neki, kérdezte tőlem Péter.

Pár órával később a zötykölődő hálókocsiban feküdt, a fölötte lévő ágyon a lánya, talán ő tudott aludni. A sötétséget a kinti fénypontok meggyúló villámai tépdesték darabokra, belevágtak Péter szemébe, aki a függöny résén kifelé figyelt. Mire Magyarországra értek, Péter elképesztő mennyiségű vádat gyűjtött össze maga ellen.

*

Nem a holokausztról van szó, emelte fel a hangját, és nem a zsidókról. Nem a helyszelleméről, vagyis hát arról is, leragadni egy lengyel földön működött egykori haláltábor mellett, az nem ugyanaz, mint ha kint rekedsz Bécsben. Tényleg nem ugyanaz, helyesletem, pedig inkább fogtam volna be a számat, nem tudtam, hogy minden, amit mondok, az ő építményeinek alapjául szolgál. Mert Péter egész épületsort húzott föl az önvád apró tégláiból, melyek, mint megtudtam, különös eljárás keretében, éjjel, alvás közben kettőződnek, sokszorozódnak, szaporodnak, hogy ebben az öngerjesztő folyamatban mindig legyen elég nyersanyag. Egy kolosszális, erős falú börtönt húzott föl magának, önmaga köré. Nem volt szabadulás.

Én még most is ott vagyok, jelentette ki Péter, ott vagyok abban az ördögi alagútban. Teljesen biztos benne, hogy nem lehet kijutnia, az a ragadós sötétség a férfi összes élvezetét kioltotta, immár esélye sincs semmilyen bizalmas összetartozásra, de még nagyobb fájdalom, hogy értelme sincs a küzdelemnek.

Amikor aznap este elköszöntem tőle, Péter megjegyezte, szinte mellékesen, hogy mennyire szerette az idillikus, napfénytől beragyogott családi jeleneteket. Higgyétek el, szerettem, mondta, aztán elsírta magát. Kifordult az ajtón, beszállt a kocsijába, és egészen addig láttam az arcát, míg fel nem gyújtotta a fényszórókat.

*

Pár nap múlva telefonon hívott, menjek vele a szüleikhez. Elválík a feleségétől, és be kell jelentenie, muszáj, ezt nem lehet megkerülni. Próbáltam tiltakozni, de nem nagyon ment, hihetetlen volt, hogyan jutottak ilyen rövid idő alatt a válásig, megnémultam ettől a következetességtől, kifutott belőlem az erő. Megbeszéltük az időpontot, engedelmesen helyesletem, mindenbe belementem volna, csak tegyük már le a telefont.

Délutáni órát választott Péter, még világos volt. Azon töprengtem, nem várja-e tőlem, hogy faggassam, vagy győzködjem, próbáljam lebeszélni a döntéséről. Éreztem én, hogy ez olyan férfidolog, de sehogy sem volt értelme, nem láttam be, miért kell szétrúgni mindent, amikor olyan jó orvosok vannak, pszichiáterek, Péternek ez az átlenyegülése talán kezelhető. Mégsem szoltunk egy szót sem az úton.

Felmentünk a lifttel, és becsengettünk. A szomszéd kislány nyitotta ki Péter szüleinek ajtaját, épp náluk volt, kibolyhosodott garbója úgy nézett ki, mint egy spóratelep. Másodikos gimnazista, leviszi a kutyát reggel és délután, kell a zsebpénz, mondja főlegesen hunyorogva. Nem szeretem az ilyen korú lányok befolyásolhatóságát. Futólag eszembe jutott Péter lánya, de a beavatkozás miatti ijedséggel azonnal elhessegettem a képét.

Beljebb feltűnt Péter anyja, a haja akár egy felhőgomolyag, az arcán ideges várakozás. Gyertek csak, már vártunk titeket, mondja, és tessékel befelé, nekem a hátamat is nyomja, tol az ajtóhoz, vagyis az ajtókerethez, ahonnan le van emelve az ajtó. Ezekben a lakótelepi lakásokban örültség lenne fenn hagyni, magyarázta régebben, még amikor Péterék esküvője után jártunk itt egyszer. Ilyen kis lyukban hadd fusson a tekintet, legalább ennyi legyen neki, hogy végigsuhanhasson a szobából a folyosón át a konyháig. Ezt mondta, suhanhasson, és talán ő is egy szellemre gondolt közben, egy láthatatlanságig apró szemű porból összefűjt alakra, kettejük mellett a két szoba összkomfort mindenkor harmadik lakójára. Több mint tíz méter, lépd le, nevetett akkor az arcomba, és megsimogatta a hajamat. Ez nagyon bennem maradt, meg a szag, amiről akkor még nem tudtam, hogy a fürdés gyakoriságától függetlenül is előszívárog az idősekből, és rátelepszik mindenükre, beissza magát, és ettől azonnal máshol érezzük magunkat, mintha bekuporodnánk egy régi székesegyház kolonnádos kapuzatának sarkába, ahol húz ki a belső térből a levegő.

Édesapja süppedős fotelban ült, feszülten nézte a függönyt, a májáltétre összpontosított, miközben egyenletes húzásokkal szántotta marxi szakállát. Péter inkább Rippl-Rónai apjához szokta hasonlítani, van az a festmény vele, Piacsek bácsival és a vörösbórral, tényleg úgy nézett ki.

Az asztalon szétszórt dominók, mindegyik közepén vasszeg alátétje aranylott. Csak egy volt felállítva és a bejárat felé fordítva, egy dupla nyolcas; ahol megálltunk, onnan úgy látszott, veszélyesen delejező a pontokkal szegélyezett négyzetek mélysége. Az asztal sarkán egy nyitott könyv, a felső lapját érzékelhetetlen légmozgások hintáztatták, ez volt minden, ennyi mozgás volt a szobában. Fogalmam sem volt, mire várunk. Egy darabig az éppen fölszálló lapot néztem, feltehetően miattam állt meg egy ponton, és csak vibrált. Kirázott a hideg ettől a varázslattól.

*

Péter félt a szülei szomorúságától. Ahogy elmesélte, régebben minden hozzájuk intézett mondata túl célratörő volt, mint egy Jézuskának írt levél, ezt kérek, ez legyen és így legyen. Ma már mindenben sokkal megengedőbb. Az idős szülők másképp emlékeznek a lexikális jelentésre, a másodlagos jelentéshez meg abszolút nincs türelmük, vagyis dehogy, türelmük az még lenne, érzékük nincs hozzá, ezért Péter nagyon körültekintően válogatja a szavakat. Nem más ez, mint a folyton előrevetítő agy pedagógiai trükkje.

Egyszer elhozott tőlük egy fél pár zoknit, semleges színű, minta nélküli darab volt, látszott rajta, hogy nem a mosásból jött, hanem valamelyiküknek a lábáról, és azt kérte tőlem, hogy szagoljam meg. Először mérges voltam, ez egyszerűen butaság, nem kell különösebben magyarázni. De Péter ragaszkodott hozzá, hogy legalább fogjam meg, tartsam a kezemben, elég pár másodpercig, és kész. Végül átvettem tőle, és óvatosan a tenyeremre fektettem. Nem hatolt el hozzám a szaga, de, a fene vigye el, igazán úgy éreztem, hogy felszabadított bennem valamit, minden aznapi csüggedtségem és keserűségem ellenére érzek belül bizonyos dolgokat, miközben persze a zokni segedelmével zajló pszichikai átalakításomból kívülről csak annyi látszott, hogy megboldultam. Péter magabiztosan mosolygott, megveregette a vállam, és azt mondta, van az anyjának egy melltűje, azzal még jobban megy.

Ránéztem, de nem válaszoltam semmit. A csend súlyosabb volt, mint a valamikori létezés emléke.

*

Ugyanilyen csend volt akkor is, amikor a szülei szobájában álltunk. Láthatóan Péternek illetet volna megszólalnia, a másik kettőn nyoma sem volt, hogy élne. Odalépett az ablakhoz, a relaxa zsinórján babrált, majd futólag megérintette egy hatalmas kaktusz tuskéjét. Szegény növény egész életében az adott helyi viszonyokhoz igyekezett alkalmazkodni, de ilyesmire nem számíthatott. Péter odanyomta a túske végéhez az ujját, kicsit megtartotta úgy, hogy épp csak beleszaladt a vége, majd lassan tolni kezdte rá, mind mélyebbre engedve magába a hegyes fegyvert. Csak én láthattam, mit csinál, de nem mertem szólani, sejtettem, hogy ezzel időt akar nyerni, olyan nagy ellenállást kell leküzdenie, hogy muszáj ezen a kaktuszon gyakorolnia, egyelőre csak a mozdulatokat, a fájdalomt kiváltó mozdulatokat, míg a józan ész és az életösztön ki van kapcsolva.

Állt a kaktuszhoz nőve. Volt időm, s azt képzeltem, hogy Péter a kaktusz virága, nem emberi, ami vele történik, amilyen látszólagos közönnyel fogadja a veszélyt. A kaktusz végső értelme, pompás éke ő, aki nem sejteti, hogy bármelyik pillanatban ráeshet és letörheti valami, mindenféle büntudat nélkül. Arra gondoltam, hogy a benne elfészkelődött parányi kardocska szép lassan lebomlik, de csak azért, hogy Péter ujjának szöveveivel, sejtjeivel azonnal összeforrjon egy új szerkezetben, hiszen ezt, hogy egy ember a tuskébe nyomott ujjával mozdulatlanul álljon, nem lehet meg nem történtté tenni.

Így is maradt, háttal a szüleinek állva kezdett bele a mondandójába, és hát ettől jobban nem is foglalhatta volna össze. Elváltunk, mondta. Egyből megértették. Legalábbis erre utalt, hogy az anyja beharapott alsó ajka holdfényszerűvé fehéredett, szemének árkaiban pedig könnyek csillantak meg. Az apja meg sem rezzenett ugyan, de olyan ember mozdulatlansága volt ez, akinek nap mint nap a keze ügyében vannak ezek a varázsszerszözök, zoknik és melltűk, és az ilyenről igazán nem lehet megállapítani, mikor

néz le a gyökerekig, és mikor pihen. Én azt képzeltem, hogy épp akkor lenézett a gyökerekig.

Aztán Péter levált a kaktuszról. Sikertelenül elcsúsztam a pillanatot, amikor megjelent a túske hegye, kimerevedett ez a pillanat, és nem volt biztos, hogy nem indul-e meg minden visszafelé, a túske újból bele a húsba, a szó meg vissza Péter szájába, a könnyek a helyükre, a vér az alsó ajakra, az a megrögzött tekintet pedig marad a gyökerekhez tapadva. Nem így lett, Péter elindult a szobán át, de az anyja útját állta, és rákiáltott.

Megfutamodtam, nem szégyellem bevallani, mindegy volt, mit mond utólag Péter. Ezeket az anyai mondatokat nem szabad megismételni. A szerelmesek veszekedéséhez sincs közünk, annyira saját nyelven szól. Tudtam, hogy az anyja semmit sem érhet el, mintha a kiégett körtére szólna, hogy világítson, nem segít és nem változtat a fia helyzetén. Én mégis úgy voltam ezzel, mint a zoknival. Bármilyen hiábavaló megtenni, egy *külön* nézőpontból tűnhet úgy, hogy nincs lehetetlen.

Kifelé menet, már a folyosón, esküszöm, hogy így volt, átmentem a szellem láthatatlan portestén, olyan erősen éreztem, mintha egy zápor pász májában hatoltam volna át. Amikor benne voltam, hallottam, hogy halovány hangon méltatlankodik.

Beck Tamás

OLGA

Míg élt az anyja, esténként felhívta,
de beszélgetéseikben egyre hosszabbak
lettek a szóközök, mintha számítógép
elromlott billentyűzetén cseteltek volna
egymással. Arra a hatjegyű számra, az anyja
számára még akkor is emlékezett, mikor már
kódolta emlékezete, hogy mit jelent. Talán
a bankszámlaszámom? – kérdezi néha, miközben
kézfőző a májfoltot csodálja, mely egyre
terjeszkedik, akár egy születő birodalom.
Jól tartja magát, de abból az évjáratból
származik, amelynek szüretelését
még a kopasz diktátor felügyelte.
Szeretője feleannyi, mint ő, minden
értelemben: csóró, jövőtlen filosz, aki
minduntalan a bankszámlaszámára
emlékezteti. De ez is jobb a végtelen
szóköznel, amelyről csak mi képzeljük,
hogy tartoznak hozzá szavak.

PIRANI ALKONYAT

Pedig itt csak távolodó lábdobaj
az aranyhídon, árnyékok és fénypázmák
lagymatag, tét nélküli küzdelme, melynek
győztesét jó előre megnevezzük,
akár egy kommersz tévésorozatban,
de ott, ahol a házak homlokzata
úgy ugrik ki a sikátorok fölé, ahogy
nyaktól elválík Proconsul-állkapocs,
valami másról szól az alkonyat. Mikor
bomolni kezd agyam, mint megadott
hőfokon a vitaminok, és nejem hirtelen
alszik el – félhomály nélkül lenyugvó
trópusi Nap –, a panzió előtt kanyarodó
gépkocsi reflektora fénycsíkot futtat
végig a sötét plafonon: mintha fénymásolóban
feküdnék, mely megsokszorozza épp
az életem. A szoba bizonytalan
kontúrjai nem fognak össze semmit,
a fűtőtest, a szekrény szétfolyó pacák
ezen a Rorschach-teszt festményen,
amelyről meg kellene mondanom
hirtelenjében, mi és mi végre,
de ébrenlét és elalvás határa
őrizetlen ösvény, melyen motyókkal
kelek át éjszakánként – illegális
bevándorló –, hogy egy szabadabb világban,
mint gyermekkoromban álmaim,
úgy értelmezzem most ébrenlétemet.

Centauri

MORGEN ÉS NORMAN

Láttam már ködöt fáról fára terjedni égerlápérdőben; gomolyogni lassan az ágyúdomb körül; láttam már föntről, ahogy mélyen alattam, a völgy vödrében megül; átfolyni északról délnek a hegyszoroson; láttam rétegződni a hazavezető aszfalt fölött; láttam percek alatt leszálló és felszálló ködöt; láttam hetekig gyülemelő, fojtogató szmogot; a Simpson-szoros partjainál álltam olyan sűrűben is, melyben nem láttam az orrom hegyét; de akkora ködöt még soha sehol, ami azon a nyáron bennem volt.

Júliusra egész egyszerűen úgy gondoltam, hogy Linna elhagyott; csak úgy!, *l'art pour l'art*, így jött ki a lépés, csapó, snitt, ennyi! El nem képzelhettem: ha nem akar megölni, miért nem jön? Másra gondolni se tudtam. Odakint őrjöngött a kánikula, izzadtak a falak, mézgásodtak a fák, habzottak a tetők, megolvadtak a redőnyök, egymásba ragadtak füvek, legyek, levelek. Felhólyagosodott az ég, és lihegtek a bőrrákos erdők. De én úgy dideregtem, mint aki a Beaufort-tenger jégmezején vesztegel. Délutánonként – négy felé – rövid, de vehemens viharok adtak a tájnak a megolvadás alól némi feloldozást. Néha az orkánerejű szél hétágú villámokat hozott. Aztán mindig – minden istenverte nap – csöndes, langyos, gőzölgő alkony jött. Vacogva néztem, ahogy gyíkok sütkéreznek a száradó levendulák között.

Fogalmam nincs arról, meddig nem ettem. Mindenesetre, amikor július közepén sem adtam életjelt, anyám feljött a házhoz; épp arra járt, és bekukkantott, hátha ott vagyok; mit lehet tudni?, milyen hülye ez a Morgen! Fáztam, és aludtam. Anyám olyan rémült arccal torpant meg a küszöbön, a felmagasodó kórók között, hogy hosszú másodpercekig nem ismertem fel. Mikor végre ráeszméltem, hogy a rémisztő idegen, aki megzavarja vacogásom, az ott az anyám, csak annyit kérdeztem: „Mit akarsz?” Anyám visszakérdezett: „Van fogalmad arról, hogy nézel ki?... Mikor ettél utoljára?” – Nem tudtam válaszolni. Addig eszembe se jutott, hogy nem eszem. Sosem voltam éhes. Csak fáztam nagyon. Anyám kétségbeesett, mondta, hogy ez nem normális, ebbe meg lehet halni, de akkor ne mondjam, hogy erről is ő tehet! Megnyugtattam: *erről* nem.

Három hónapig vártam Linnát. De nem úgy, ahogy várni szokás. Én mást nem csináltam – csak vártam, majdnem száz napig. Úgy rémlett, hogy időpontot is megbeszéltünk, mikor jönni fog. Július elején – a „megbeszélt időpontban” – három napot és három éjjelt ültem végig, csaknem mozdulatlanul a félig lehúzott redőny mögött, az ablakban, alvás nélkül; a legkisebb zajra is atomjaimra bomlottam; három napon át jöttek-mentek a kocsik, jöttek-mentek a viharok, alkonyok, esték, fecskék, sünök és bogarak; szél csapkodta a félkész ház ajtóit; a földszint és az emelet között, kötélentélen-félúton hagyott malteros vödör úgy lengett ide-oda, mint az inga; suhogott a liliumfa lombja, meg-megreccsentek a bejárati pallók; a fákról hol itt, hol ott pottyant valami – de Linna nem jött. A kétségbeeséstől és kialvatlanságtól eszemet vesztettem; eleinte szörnyű kísértések jöttek; tervek, ötletek, pokoli késztetések; végül látomások: lángvörös figurák ültek a fákra, bútorokra, falakra; azóta se láttam olyan szépet!; gyönyörűek voltak; vonzóak, nyájasak, kedvesek és pirosak!; bezzeg ők eljöttek – igaz, nem annyira hozzám, mint inkább értem! Integettek. Értettek mindent – végre valaki! –, így hát nem szóltak egy szót sem, csak ellepték a szobát, az udvart, a fák ágait; a leszakadt ereszről lógatták apró lábaikat, halomban heverték a teraszon; volt, ahol sorban, mint a belülről izzó rubinok egy nyakéken, a gyepen véletlenszerűen szétszóródva, hol itt, hol ott felbukkanva egy-egy vakondtúrásból, fatörzs mögül; a sarkokban úgy nyüzsögtek, mint a hangyák, s alig voltak nagyobbak; a másik helyen, a kapuban vagy húsz méter magas langaléta állt; vállán kisebbek ültek; azokon meg amolyan zsebdémonok! S újabbak másztak-bújtak ki hajtókájuk mögül, öveikből, szájukból, orrukából. S mindmind nagyon kedves volt. Vonzó és szép. Jóindulatú. És mindnyájan, kicsik és nagyok, ücsörögve és hemzsegetve is, mind engem néztek, s lassú, kenetteljes mozdulattal intettek felém: „Gyere!, gyere csak! Ne várj tovább, és ne aludj, gyere, tarts velünk!” Jól tudtam: a vég angyalai ők – de ki hitte volna, hogy a halál zsákutcája ilyen gyönyörű, hívogató, megnyugtató és jó!? Olyan kellemesen ijesztő, hogy meghalni is elfelejték – egyszerűen elájulok.

Augusztus végéig senki se keresett. A féltestvéreim, Selma és Norman, eszembe se jutottak. Csak Linna járt a fejemben. Anyám a hó végén kétszer is feljött; ennivalót hozott, de csak falatok mentek le a torkomon. Fájt a rágás. A nyelés maga volt a kín. Megfenyegetett: ha nem eszem, diliházba csukat. Mire én is megfenyegettem: ha kijutok, ráfarag. Többé nem jött.

És amilyen hülye voltam, nemes egyszerűséggel felfordulok ott – ha engedik. Szeptember negyedikén éjjel viszont azt álmodtam, hogy eszembe jut Norman, akit sose szerettem, aki mindig taszított; a látványa, a hangja, a szaga; minden, ami hozzá tartozott. Álomomban anyámmal vacsoráztam. A szobában derékig ért a langyos zöldbor-sófőzelék. Úgy ültünk benne, mint két nyugdíjas a termálmedencében. Az asztallap viszont tiszta volt; bár sarkai a főzelékbe lógtak, az abrosz hófehér. Szép teríték, meiseni porcelán, ezüstkanalak. Középen samovár. Lapostányéron merőkanál. Időnként azzal mertünk a szoba püréjéből. Komótosan szedtünk-ettünk, szedtünk-ettünk, újra és újra; nem voltunk se éhesek, se jóllakottak. Mikor az asztalra cseppentettem némi főzeléket, anyám a rajongás imádatával, halkan szól: „Ejnye, Morgen!” – s e hangsúlyról eszembe jutott Norman. Nem sokkal később anyám – könnyed, világi hangsúllyal – azt kérte, menjek el másnap a kórházba Normanhez, vigyek neki ruhát, narancsot, kérdezzem meg, jól van-e, és lehet-e már tudni valamit a műtétről. Én meg – éppoly kelletlenül, mint mindig – tudomásul véve anyám óhaját, másnap reggel felöltöztem, beraktam a zsákba a csomagot Normannek, anyám levelét a kezelőorvosnak, és buszra szálltam. Unottan zötykölődtem fél napon át, és már a visszautat tervezgettem: mit teszek azután, hová megyek-bújok, hogy anyámmal vagy Normannel ne találkozzam hónapokig? Legszívesebben be se mentem volna hozzá, csak odaadom a nővéreknek a csomagot, tessék!, itt a ruha, itt a narancs, etessék meg velem, amikor kedvük tartja, itt meg anyám levele a doktor úrnak, jól van, ugye? (ki mondana olyat épp nekem, hogy nagy a gond!?), nagyszerű!, viszontlátásra!, aztán ki a kapun, irány a buszmegálló, sose lássam ezt a helyet!, a dülöngélő gyerekeket, a tolokocsikat, a klotyóajtónak támasztott famankókat, és ne facsarja többé orromat az a szag; olyan orvosságok szaga, amelyeket napjában ötször gyógyíthatatlan betegeknek adnak.

Jött is egy ismerős nővér, nagyon megörültem, simán ment minden, odaadtam neki a csomagot és a levelet, ahogy azt a buszon kigondoltam, és már a kijárat felé masíroztam, amikor furcsa vonzást, erős nyugtalanságot éreztem, és az egyik kórterem ajtaja – épp amikor elhaladtam mellette – a huzattól kinyílt. Az ajtóval szemközt Norman ült az ágyban egy rosszul sikerült törökülésfélében; úgy meredt rám, mint még soha. Féktelen csodálatot és megalázó szeretetet sugárzott; erős és folyamatos szél fújt felőle, a hajszálaim lebegtek, a trikóm lobogott; lassan erősödött; előredőltem, hogy el ne essem, és jött egy pillanat – mert sokáig álltam abban a démonerős huzatban –, mikor már nemcsak szeretetet éreztem benne; nemcsak vágyódást azok után, akik egészségesek, nem szarnak be, tudnak írni-olvasni, a játszótéren játszhatnak, huzigálják a lányok haját és szoknyáját, hanem az értelem, a tökéletes, kiteljesedett, vegytisztán magányos öntudat sugárzását; hogy Norman egyáltalán nem hülye, csak más! És éheznek, haldoklik, igen!, éhen hal órákon belül, mert soha egy falatot nem ehetett abból, amiből a többiek legalább morzsákat több-kevesebb rendszerességgel megkaptak. Hogy ő ebből soha semmit nem kapott, nemcsak érzi, hanem tudja is, és ez kegyetlen kettősség! Úgy megsajnáltam, hogy kénytelen voltam bemenni, szeretettel nézni rá, megbocsátással; s ahogy megálltam, hozzá egészen közel, nem bírtam megállni, hogy torzonborz fején végig ne simítsak, mire ő vadul belém karolt, majd kiesett az ágyból,

a karját átréselte a rácsokon, és olyat láttam álmomban, amit addig soha senki: Norman szemét könnyek borították el! De nem sírt, csak könnyezett, akár vidéki templomok oltárképeinek sápadtan mosolygó szentjei; és tartott engem; feltámasztott, életet oltott-lehelt belém, én meg csak álltam ott, és tisztán tudtam, hogy boldog vagyok!; Norman is az, ehhez pedig csak mi ketten kellettünk – hihetetlen, de senki más!

Alig aludtam néhány órát, mégis már hajnali fél négykor felriadtam. Az udvar vak-sötét volt, a ház fagyos. Fáztam, leszállt az első őszi köd, és hullott az alma; hallottam a tompa puffanásokat a sötétből. Ültem ott dermedten, csapzottan, soványan, kijőz-anodva; elviselhetetlen szégyenérzettel, nyugtalanul; hol Linna jutott eszembe, hol meg Norman. Mikor is láttam utoljára? Két hónapja, négy hónapja? Atyaég! Legalább más-fél éve!! Igen, másfél évig felé se néztem, mert vagy az alma máterben voltam, vagy Linnánál, vagy bárhol másutt, csak ne kelljen rá gondolnom, de hiába! Itt van most ez az álom, többé nem kerülhetem el őt! Másfél év. Valószínűtlennek látszott, hogy Norman egyáltalán emlékszik rám, vagy számon tartaná, akár csak a maga módján is, hogy valahol, a számára tökéletesen érthetetlen tér/világ/kozmosz fogalmán belül ott vagyok én is, a bátyja, a féltestvére. Ám ha mégis?!

Négy sem múlt, mikor a zuhany alatt, a jéghideg vízben álltam már – és boldognak éreztem magam. Normanhez megyek, gondoltam, nem is számít rá! Bizonyára az történik majd, ami álmomban! És ahogy visszaemlékeztem rá, már nem is tűnt olyan el-lenszenvesnek. Alig vártam, hogy induljon az első busz. Úgy éreztem – akkor először –, hogy Norman ketreche zárt, de tiszteletre méltó vadállat, aki vajmi keveset tehet arról, hogy néha most is a gatyába ürít. Mi több! Ketreche is tiszteletre méltónak tűnt, mert ennyi rácsot ki látott már?; és ki az, akit így kell őrizni, elzárni előlem, hét lakattal, vi-zesárokkaal, árammal, acéltüskékkel és várfallal! Nem tudni, ki ő, de *nem akárho!* Mert Norman a betegségek olyan arzenáljával büszkélkedhetett, ami párját ritkította még az afféle klinikákon is, ahol utolsó éveiben úgy hurcolták körbe, mint a véres kardot! Ahol ő volt az első, akihez bevitték a medikusokat – hadd tanuljanak hamar sokat!

Úgy haladtam a sötét utcán, ütemesen-gépiesen és lelkesen a város felé, mint a hold-kórosok; mint akit kötélén húznak! Tudom, milyen az. Mert Norman persze ezen is átesett. Valóságos állatorvosi lová vált kamaszkorára. A kezdődő elmebaj valamennyi tünete és minden létező gyermekbetegség fellelhető volt rajta, a fitymaszkülettől a kelécekké fejlődő pattanásokig, így hát voltaképp már nem is csodálkoztunk, amikor éjszakánként felkelt, és szabályosan elcsavargott. Iskolatársaim kétkedtek. Azt mondták, hogy holdkórosság csak a filmekben van. Annyiban igazuk volt, hogy Norman nem a tetőn járkált, nem csak holdtöltekor, és a kezét sem nyújtotta maga elé, de et-től eltekintve mindenben megegyezett a holdkórosokkal. Éppúgy nem tudott magá-ról, és éppúgy fura dolgokat vitt véghez: kipakolta a szekrényeket, belevizelt a frizsi-derbe, leakasztotta a konyhafalról a legalább száz fejből álló fokhagymafüzért, és mi-re észrevettük, felszecskázta az egészet; vagy betévedt a szomszédunkhoz, átslattyogott az előszobán, egészen a hálóig, és befeküdt a hatvannégy éves, nyugdíjas ökölvívó és kövér felesége közé. Amikor a vén bunyós felébredt, felkapcsolta a lámpát, s megpil-lantotta Normant: bárgyú mosollyal épp arra készült, hogy átkarolja a feleségét; erre a nehézsúlyú nyugdíjas felpattant, a vállánál fogva kiemelte Normant az ágyból – leg-alábbis én így képezem –, majd a padlóhoz teremtette. Amúgy is utálta. Többször is a lábtörlőjükre szart. Eleinte azt hitték, hogy a földszinti néni pudlítja, ám később ki-derült, hogy Norman a tettes. A mi csodabogarunk népszerűségi indexe a nullára zu-hant akkor – s még ez is! Tehát jól a földhöz vágta. Mi csak annyit hallottunk a folyo-sóról, a nyitott bejárati ajtón át, hogy valaki felordít: az anyád! – és egy nyekkenést (be-

léremegett a fődém is), kisvártatva pedig Norman halálhörgését. Akkor kerestük már őt. Láttuk: a lakásajtó nyitva, csakúgy, mint a bunyós ajtaja, hát gondoltuk, oda kavart be a szerencsétlen. Utánamentünk, és amikor elértük az öregek hálóját, látjuk ám, hogy a tata jobbójával Norman pizsamagallérját markolja, míg baljával megállás nélkül pofozza, dirr-durr, dirr-durr; az anyád!, erről, arról, egy tenyeres, egy fonák – az ijesztő erejű maflásokat oly gépiesen osztja, mintha holdkóros volna ő is. Norman szájából fröcsögött a vércsatak. Mire kiszabadítottuk, szegény úgy tátogott, akár a partra vetett laposkeszeg, s ahelyett, hogy kiköpte volna a vért, nyeldekelte; hiába kérleltük, nyissa ki a száját – mert féltünk, hogy megfullad –, csak nyelte és nyelte, az utolsó cseppig! Rémülten bámult ránk, és habár tökkelütött hülye volt, aki kéthavonta mukkant egyet-egyet, ezúttal mégis világosan látszott rajta, hogy megdöbbsen! Nem tudott magáról, amikor átment; később viszont nagyon is jól tudta, mi van: az, hogy érthetetlen módon idegen ágyban ébredt, és a „szomszéd bácsi” kis híján agyonverte! Durva éjszakák voltak. Amikor nagyon elharapózott ez a dolog Normannál, nem bízhattunk már abban, hogy idővel kinövi. Beláttuk, ha nem teszünk semmit, akkor az éjszakai lidércnyomás is állandósulni fog, csakúgy, mint a többi rögeszméje. Anyám utasított, hogy éjszaka maradjak fenn, inkább vesz nekem walkmant, csak virrasszak egy kicsit, hallgassak zenét, bár sokkal jobban örülne, ha addig is tanulnám a német szavakat, de végül is mindegy, most az a legfontosabb, hogy amikor látom Normant felkelni, ébresszem fel! Az első éjszaka nem történt semmi. A másodikon elaludtam. A harmadikon látom, ahogy Norman gépiesen felül, úgy marad néhány pillanatra, majd feláll, és elindul az erkélyajtó felé, vagyis az ágyamhoz, amit lefekvés előtt mindig odahúztunk, mivel egyszer kiment az erkélyre is, és majdnem kiesett. Rászóltam, de nem reagált, hanem elindult felém, hosszú, elnyújtott, lassú léptekkel. Na!, gondoltam, most megfoglak! – és lélekben arra is felkészültem, hogy ha kell, ha mód nyílik rá, adok neki én is egyet! Most az egyszer anyám is elnézné! Amikor Norman karnyújtásnyira ért, próbáltam megállítani: idáig és ne tovább! De a betegeskedő, vékony, nálam másfél fejjel alacsonyabb Normanben ijesztő erő volt, és fellökött! Megrémültem. Ez már sok! Pedig hátravolt még a fekete leves. Norman – kihasználva, hogy feldőltem – továbbment, megbotlott a lábamban, átesett rajtam, egyenest az erkélyajtó dupla üvegtáblájába, és kaotikus csörömpölés kíséretében összekaszabolta magát! A következő pillanatban jeges levegő tódult a szobába, a függönnyt a mennyezetig emelte a szél, beviharzott anyám, és felkapcsolta a lámpát. Reméltem, hogy én is összevágtam magam. Az biztosnak tűnt, hogy Norman merő vér lesz, máskülönben nem hozná a formát. De meg kellett állapítanom, hogy szilánk sincs rajtam, nemhogy sérülés. Anyám szemében örvénylett a salátazöld bosszúvágy. Mellém szökkent, rám üvöltött, és az első keze ügyébe kerülő jókora üvegdarabbal lábon döfött – az alkalmi tör felső része persze az ő tenyerét vágta szét; akkor üvöltött csak fel igazán, és úgy, frissen, véres tenyérrel kaptam két nagy átszállót; leestem az ágyról; végül kiszedtük Normant az ablakból. Harminchárom helyen varrták – anyám kezét hét, az én combom huszonegy öltéssel.

Később Norman ágyához vizes lavórt raktunk; amikor felkelve belelépett, automatikusan visszafeküdt, és aludt tovább. Néhány hét múlva elvettük a lavórt, s Norman már lavór nélkül is visszafeküdt. Akkor viszont jött az ő páratlan kamaszkora! Állati mértékben izmosodott; ahelyett, hogy megnyúlt volna, olyan lett, mint Quasimodo zsugorított mása! Dús jeti-gyapjú fejlődött rá, arca elvesztette gyermekes vonásait; legalább harmincévesnek hatott, és meggörnyedt a sok üldögéléstől, noha az ereje ijesztő volt. Mindezek tetejébe egy szép napon anyám felfedezte, hogy megduzzadtak a mellbimbói. Rohant vele a szakorvosokhoz (nehogy Kingkong-lány váljék belőle!),

akik jól ismerték már Normannel együtt. Meg se lepődtek. Találtak még rajta hereflickflakot meg fitymaszűkületet, amúgy semmi mást. Azt tanácsolták, borogassuk Norman mellbimbóit, attól elmúlik „a mell”! Csakhogy ez nem volt olyan egyszerű gyógymód, mert a tökhülye, érzéketlen Norman váratlanul szemérmessé, csaknem szűziessé vált. Hosszú órák mentek el a gyözködésével. Kikezdeni vele, erőszakoskodni nem lehetett, mert akkor felkapott valamit, ami a keze ügyébe esett, és földhöz vágta, vagy ki az ablakon. Emiatt egy ízben feljelentettek minket – valakit kis híján fejbenyomott az olvasólámpával. Mikor a mellbimbóügy rendeződött, Norman mérhetetlen onanizálásba kezdett, ami számomra azért volt elviselhetetlen, mert akkor még közös szobánk volt, és a gátlásai – szerencsétlenségünkre – feloldódtak. Nem is takargatta; üldögélt az ágyon, és órákig rejszolt, nyögdécselt, vágyakozva sóhajtozott, és elégedetten dűnnyögött. Anyám azt tanácsolta, ne figyeljek oda – inkább tanuljak német szavakat. Ennek ellenére nemegyszer láttam, hogy amikor végez, a sci-fi-léptékben kispriccelő spermát egyszerűen az ágyneműbe vagy a széken hagyott ruháimba keni. Eleinte jobbára csak éjszaka történt ez meg, ám később a nappal egy részét is ezzel töltötte, és lehetetlen volt eltéríteni e szándékától, ha egyszer rájött; morgott ránk, fenyegetően nézett, az egyik kezét előrenyújtotta, hogy elkap minket, vagy valamit, amit kihajíthat az ablakon, a másikkal pedig elszántan tovább rángatta a dákót. Később a kórházban – ahová gyomor bajjal került – kis híján megerősakolt egy kislányt. A nővérek utálták, mert elkapta őket – ebben nagyon ügyesnek bizonyult –, s mire észbe kaptak, már a köpeny alatt matatott. Felmerült az is, hogy kasztrálják. S lám, épp akkoriban alábbhagyott a libidója! Visszahúzódó lett. Netán megneszelte, hogy ennek nem lesz jó vége így? Esetleg nem is volt annyira hülye?

Másfél évvel később – mozgásfejlesztésre – egy rehabilitációs központba szállították, de hamarosan egészen más irányt vettek a dolgok. Kiderült, hogy Norman szíve akadozik. Nagydarab izompacsirtává alakult, több mint nyolcvan kilót nyomott, de alig volt magasabb a tizenéveseknél. A szíve egyre kevésbé bírta az aránytalanságokkal járó strapát. Átszállították tehát egy szívközpontba, ahol pedig kiderült: Normannek minden esélye megvan rá, hogy hamarosan befejezze csúfos-kóros földi pályafutását – a pajzsmirigy rák jóvoltából. Csak idegtépő huzavona után találtak olyan klinikát, ahol a sok – egyenként is súlyos – nyavalyát egyszerre kúrálhatták. Alig kezdték el a sugárterápiát, kiderült, hogy leukémiás is – csoda, hogy akkor még élt! En mindenről tudtam, mert anyám mindig elmondta, nemcsak nekem, de mindenkinek; úton-útfélen; talán így próbált megszabadulni a tehertől. Bármit kérdeztek tőle, így válaszolt: „Köszönöm, jól vagyok, csak hát...” – és akkor a Normannel kapcsolatos legújabb iszonyatok tételes felsorolásába kezdett. Végül a legjobb barátjánője se hallgatta meg szívesen. Mindezek ellenére Norman tökéletesen kiesett a tudatomból; tudtam, hogy van, és hamarosan meghal; de hogy ez bármi különöset jelenthetne? – eszembe se jutott. Talán, mert Norman olyan állatorvosi ló volt, minden örökölt és szerzett kórság tárháza, hogy egy pajzsmirigy rák már fel sem tűnt? Vagy eltemettem őt idejekorán?, oly tökéletesen száműztem volna, hogy emlékként se jöhetett vissza? Mindenesetre azon a reggelen szörnyű lelkifurdalást éreztem: még Norman haldoklása sem tudatosul bennem – s mindez egy nő miatt! Vagy miattam? Aztán pedig – ahogy mondtam – boldog lettem a gondolattól, hogy elmegyek hozzá, életemben először jószántamból.

A borotvában pengét is cseréltem, ám mikor fülig beszappanoztam az arcom, meg gondoltam magam. Hátha örül majd, ha én is szőrös vagyok. Láttam egy fotót, amit Gary, a mostohaapám készített róla, nem mintha nálam jobban törődött volna Nor-

mannel. A képen Normannek hatalmas, vörös szakállá volt. Anyám szerint nem engedte vágni. Nem állt jól neki. Az orvoságok felpuffasztották, és így, szakállal együtt olyanná vált, mint egy bolyhos óriásnarancs! De ha egyszer ilyen, mit tehetnék?, legalább hasonlítsak rá kicsit, gondoltam, és eszembe jutott az a néhány jelenet, ami azt jelezte: Norman a maga módján tisztel engem; felnéz rám, és utánoz. Néha, amikor olvastam, hajszálpontosan ugyanazt a pózt vette fel, ahogyan én ültem, azzal a különbséggel, hogy nem volt a kezében könyv. Bár egyszer még „olvasáson” is rajtakaptam; könyvvel a kezében az íróasztalomnál ücsörgött – én persze elkergettem. Mellesleg mindenkire könnyebben támadt, mint rám, már amikor agresszívebb és erősebb lett. Szóval meghagytam magamat olyan szőrösnek és ápolatlannak, mint amilyené három hónap alatt fejlődtem. Már azt is megbántam, hogy lezuhanyoztam. Mindez persze hülyeség, de hát Norman zavarba ejtő jelenségnek számított, még akkor is, ha a féltestvérem volt; hirtelen azt se tudtam, miként viszonyuljak hozzá, hisz már születése pillanatában elutasítottam. A kórház sivár, fehér és rácsos, gondoltam, hát én valami tarkát veszek magamra, hátha jólesik színeket látnia – és oly tarkabarkán öltöttem fel, ahogy addig soha; mert én csak feketét meg sötétkéket hordtam. Nem is találtam könnyen színes ruhát. Átkutattam a zsebeimet, összesepertem az aprópénzt, és narancsot vettem; meg kolbászt, amit Norman nagyon kedvelt, csak anyám – ki tudja már, mi okból? – nem szerette, ha azt eszi; így, naranccsal meg kolbással felültem a buszra, és délután fél kettőkor megérkeztem.

Az a napsütés belőlem származott!; a fák zöldje és az idillikus lombuhogás a klinikához vezető sétányon, az meg Normanból; annyira, de annyira tudtam: a lehető legjobb helyen vagyok! A lépcsőkön szinte felgurultam, a tiszta folyosókon úgy siklottam, akár a jégen, és amikor megláttam egy tolokocsit, elhatároztam, hogy sétálni viszem Norman, ha megengedik, ki a parkba, körbe-körbe. Talán meg is szólal, isten bizony!, nekem meg; mond valamit, hogy ő is álmodt, amiben eljöttem hozzá, és megtanítottam beszélni!; és de jó!, hogy ez így, ilyen egyszerűen, mintha ez volna kettőnk között a természetes, ez most egyszerűen teljesül; valami megjavul, helyrebillen, és ettől fogva nem lehet semmi baj; voltaképp az sem lesz már nagy gond, ha még száz új nyavalyát találnak rajta, kit érdekel mindez?! Most nem! Most ragyog a nap, kocsikázunk a szellős juharfák alatt, szlalozunk a nyírfák ábrándos, fehér törzsei közt, és amikor nem látják, megesszük az összes kolbászt! Visszahozunk minden elszalasztott órát, kiaknázunk minden percet, és nem lesz olyan pillanat, aminek velejét ki ne szívtuk volna!

Hamarosan találtam egy nővért. Bemutatkoztam, mosolyogtam rá, és ő visszamosolygott; szépen, mintha velünk volna ő is, egy jóindulatú, csöndes, titkos összeesküvés részese. Feltűnő, de szolid szépség volt; meg is állapítottam magamban, de már nem azzal az elsöprő lelkesedéssel, ami fél évvel korábban eluralt volna egy pillanat alatt, sokkal inkább „szakértőként”. Útbaigazított, és azt mondta: „Norman örülni fog” – és egy közeli ajtóra mutatott. Akkor kissé megijedtem. Mert minden olyan szép! De mi történik, ha Norman egyáltalán nem örül majd?; és ha hisztériás rohamot kap?, vagy leköp, amint nemegyszer megesett? Mindegy, gondoltam, bármit tesz is, nem csalódom; meg kell maradni így, és a továbbiakban nem kérem számon saját reményeim-képzeteimet Normanen! Mi van, ha ő másként látja ezt az egészet? Tiszteletben tartom. Ezentúl mindig – és ezzel az elhatározással beléptem hozzá.

A kórteremben egyedül volt. Feküdt az ágyon. Azt hiszem, mosolyogtam, ő meg az ablakot bámulta, de a karját kinyújtotta a rácson, az ajtó felé. Azonnal láttam: nem-

hogy szakálla nincs, de haja se, tökkopasz, minden bizonnyal a sugárkezelés miatt; ijesztően sovány, egy csontváz, főként korábbi önmagához képest; az ágya fölött lombik csüng; hosszú, sárga műanyag katéter kígyózik lefelé, és csupasz karján a bőre alá fut. Óvatosan az ágyához lopakodtam, és lassú, nagyon lassú mozdulattal kinyújtott kezébe, nyitott tenyerébe raktam egy narancsot – de a narancs csak egy pillanatra állt meg rajta; nem szorította meg, így hát lebillent róla, lepottyant a földre, és elgurult. Áthajoltam a rácson, és az arcába néztem. Nyitott szemmel bámult a kitárt ablakon át, talán az égre; de a szeme kékesszürke volt, nem pislantott, az arca meg vattafehér, mint a hó, akár a szappan; lila kábelerek dagadtak ki a halántékából; és valami egészen más sugárzott belőle, mint álmomban – valami elszánt jegesség. „Na, hogy vagyunk?!” – kiáltott be a nővér, ahogy visszafelé tartott a folyosón ölnyi pelenkával, és bemosolygott. Én hátranéztem, és azt motyogtam: „Köszönöm jól.” „Valami baj van?” – kérdezte, de minthogy nem válaszoltam, bejött, ledobta a pelenkákat, odalépett az ágyhoz, ránézett Normanre, majd felemelte a csuklóját; láttam már effélét – a filmekben; mikor a pulzust nézik; és olyat is, amikor lecsukják egy gyerek szemét. A nővér azt mondta: tíz perce sincs, hogy áthúzta Norman paplanját – akkor még mosolygott rá, és megpróbált benyúlni a szoknyája alá.

Sajó László

[AZ EMBER KIBOTORKÁL]

az ember kibotorkál
 szemében elhagyott táj
 éltél vagy halott voltál
 szóalj meg ha ott voltál
 az ember kibotorkál
 keresi a borotvát
 ilyet csak a halott lát
 éjt napot se aludt át
 fogkefék között turkált
 az ember kibotorkál
 köp vizelel ott áll
 függönyt néz fényt az utcát
 te halott te hazudsz látsz
 az ember kibotorkál
 óvodás kisdobos már
 vigyázzban áll az osztály
 nyújtsd ki a nyelved hol fáj
 az ember kibotorkál
 kórházi folyosón jár
 tüdő- bel- elmeosztály

te halott elosonnál
az ember kibotorkál
nők gyerek urna oltár
ég tenger föld mi lesz itt
az ember visszafekszik

TÜDŐSZALON

Egy moribundus feljegyzéseiből

mint a köd ereszkednek a hegyekből
emberhúsra várnak szürkés barkaszok
üzennek pizsamát már ne vegyek föl
a prospektúrán majd mélyen alhatok

az én aktomra vár a boncmester
befal és kihány egy szürke barkasz
nincs kihez kezdeni egy holt testtel
már nem vagyok bennem összevarrhatsz

*

köntösben hónuk alatt nagy barna
borítékokkal tetszelő betegek
sétálnak a késő őszi parkban
nagy barna borítékokban a lelet

árnyak teste zuhan át a parkon
avarfüst fojtogat félelem
röntgenképem ha a napba tartom
mi látható a felvételen

és meggyullad a napban a filmem
mielőtt elfeketül egy borda alatt
megpillantom ott trónol az isten
feketén fehéren egy daganat

a késő őszi fényben leletek
hulldogálnak nagy az isten emberparkja
avarfüstben betegek fekszenek
nagy barna borítékokkal betakarva

*

majd elbujok meghalni mint a macska
 bokorba konténerbe gazos telekre
 ahol én fekszem az a halál vacca
 nem találtok rám igaz nem is kerestek

lesimogatja rólam szőrömet a szél
 megismer a gazda ha rámakad
 kertek alatt földben a macska hazatér
 küszöbre vonszolom csontvázamat

*

itt minden gurul
 gurul a doktor úr
 gurul az éjjeliszekevény
 beteg kigurul vizet kér
 műtőasztalok gurulnak
 hamar célba ér a hulla
 gurulnak az ágyak
 úgy mérik a lázad
 higanygolyók gurulnak
 közel a prospektúra
 gurulunk le a lépcsőn
 itt soha nincsen későn
 itt csak a nincsen és a soha van
 hörgőgörgőn gurulunk boldogan
 a pincében megnyílt az önki-
 szolgáló nem kérdezik ön ki?
 mert mindenkinek ott fityeg
 a neve minden senkinek
 mindegy kinek
 koporsó dübörögve begurul
 mi van? ez meghalt? dühbe gurul
 a doktor úr tovább gurul
 miatyánk és miurunk
 színe elé gurulunk
 ránk az utolsó köhögés tör
 gurulunk a röhögéstől

*

(sírvers)
 itt éltek
 a halálra ítélték
 itt
 ki istenben hitt
 ki semmiben
 voltunk ennyien
 éltünk itt és most a mában
 meghaltunk csíkos pizsamában

FIGYELŐ

JÓZSEF ATTILA – AZ ESMÉNYI ÉS A LÉTEZŐ

József Attila összes versei I–III.

Közléteszi Stoll Béla

Balassi Kiadó, 2005.

557+546+327 oldal, 6600 Ft

József Attila levelezése

Összeállította H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin

és Stoll Béla

Sajtó alá rend. és jegyz. Stoll Béla

Osiris Kiadó, 2006. 800 oldal, 4500 Ft

Idesereglik, ami tovatűnt

József Attila összes fényképe

Szerkesztette Kovács Ida

Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. 96 oldal, 2400 Ft

„És ámulok, hogy elmulok”

József Attila-iratok

Összeállította, bevezette Varga Katalin

Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

280 oldal, 5500 Ft

Asperján György: Fogadj szívedbe

József Attila életregénye

ASPY Stúdió Kiadó, 2005. 787 oldal, 3990 Ft

Válachi Anna: „Irgalom, édesanyám...”

A lélekelemző József Attila nyomában

Háttér Kiadó, 2005. 476 oldal, 2500 Ft

Válachi Anna: „Amit szívedbe rejtész...”

József Attila égi és földi szerelmei

Noran Kiadó, 2006. 468 oldal, 3999 Ft

„Mint gondolatjel, vízszintes a tested”

Tanulmányok József Attiláról

Kortárs Folyóirat Kiadó–Mindentudás Egyeteme,

2005. 228 oldal, 1420 Ft

Az a terjedelmes címlista, ami jelen dolgozat címe alatt sorakozik, talán azt a látszatot keltetheti, hogy a József Attila-szakirodalom valamennyi kérdését egyszerre szeretném feltenni

és megválaszolni. Természetesen ambícióim ennél szerényebbek. Ugyanakkor nem szeretném elhallgatni, hogy alapvető ellenvetéseim vannak a József Attila-életmű gondozásával szemben, és ezeket az ellenvetéseket három pontban lehet összefoglalni. Nem értek egyet a szövegkiadások szerkesztési elveivel, nem értek egyet azzal, ahogyan az életrajzot kezeljük (tehát nem magát az életrajzi kutatást ellenzem, csak annak pozícióját és metodikáját), és a szakma oldaláról túlságosan bezárkózónak, a tanítás és népszerűsítés oldaláról viszont esetleges és kétséges irányokban megnyílnak tartom a recepciót. Utóbbi alatt természetesen nem a József Attila-kutatásra kívülről tekintő irodalmárok vagy műkedvelők olykor többé, gyakrabban kevésbé szellemdús eszmefuttatásait értem. Gondolok viszont Bagdy Emőke és elmegyógyász társai megnyilatkozásaira, akik abból a fikcióból kiindulva, hogy József Attila elmebeteg volt (ezt egyébként semmi sem támasztja alá, és élete során senki sem adott írásba ilyen diagnózist), a huszadik századi költészet motivikájában elképesztő járatlanságról téve tanúbizonyságot, a költő egész életművét diagnosztikus relevanciájú dokumentumként tanulmányozzák, összekeverik a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ...-vel és a RAPAPORT-LEVELEK-kel, és az értelmezésbe bevonják (orvosetikai szempontból igencsak problematikus módon) azt a tesztördéket, amit Kozmutza Flóra hagyott félbe 1937-ben. Szempontjaik konzekvens érvényesítésével elmebetegként stigmatizálhatnák a GILGAMES-eposz szerzőitől máig a világ összes költőjét, Donászy Magda kivételével. Czeizel Endre a XIX. századi zsenikultusz művészképét felelevenítve igyekszik kinyomozni, hogy milyen génekkal kell rendelkeznie egy franzstadti prolinak, ha korszakos költő akar lenni. És jönnek persze az asztrológusok, ufonauták és egyéb multikulturális talpmasszírozók. A szakma szempontrendszerének és metodológiájának megújítói ezzel szemben viszonylag keveset mutatkoznak ezen a területen.

Úgy gondolom, hogy a felsorolt szempontok szorosan összetartoznak, ezért döntöttem úgy, hogy mindhárom kérdéstről beszéljek,

mindhárom kategóriába tartozó művekre reflektálni fogok. József Attiláról szóló, korábban megjelent írásaim hiánytalanul megtalálhatók a honlapomon: www.bodorbela.fw.hu, így ezekre szükség esetén csak hivatkozom majd.

A negyedik kritikai kiadás

2006. június 21-én konferenciát rendeztek a József Attila-szöveggyűjtemény vezető textológusai. Lengyel András, Szőke György és Tverdota György számolt be az új kritikai kiadás tanulmányozása során szerzett tapasztalatairól, Fuchs Anna azoknak a fiatal kutatóknak a munkájáról referált, akik a prózai írások második kötetét rendezik sajtó alá, majd Stoll Béla válaszolt az észrevételekre. Én itt most semmi esetre sem szeretnék az ott tapasztalt mélységben foglalkozni filológiai és textológiai problémákkal, és a tény ismeretében, hogy a prózai írások második kötete az első után tíz évvel még sehol sincs, halkán szeretném megjegyezni, hogy a filológus az az ember, aki talál magának nehézségeket.

A centenáriumi felfokozott várakozása tette lehetővé, hogy – a magyar irodalomtörténetben példátlan módon – József Attila költeményei immár a negyedik kritikai kiadásban jelenhessenek meg. A négy kiadás nagyban eltér egymástól; ez az újabb a harmadik, 1984-ben kiadotthoz képest nem annyira szövegében, mint inkább elrendezésében hozott újat, vagy mutat mást.

Természetesen már a Stoll Béla által szerkesztett előző, kétkötetes kiadás szövegközlése is mintaszerű volt. Az új kiadás pedig még körültekintőbb szöveggondozással készült. A szövegváltozatok közös sorszám alá kerültek, ami egyszerűbbé teszi az összehasonlítást, legalábbis azokban az esetekben, amikor az azonoság magától értetődik. Ez persze azzal jár, hogy olykor imprimált változatok is egymás mellé, közös szám alá kerülnek, mint a NINCSÉN APÁM SE ANYÁM-ban megjelent ZUZMARA és a néhány hónappal a kötet megjelenését követően újságban publikált KINOS, SZÖGLETES MULÁSOM, amely értelemszerűen önálló darab, és nagyban eltér szövegkonától. Úgy gondolom, hogy ez az eljárás azokban az esetekben lenne indokolt, amikor a vers változata, piszkozata, formálódásának korábbi stádiuma maradt fenn a költő papirosai között. A megjelenetés gesztusa ugyanis azt jelenti, hogy a költő munkáját befejezték, szövegét késznek ta-

lálta. Más kérdés, hogy később újra elővette, és új változatot készített belőle. Ez már nem a mű szövegének formálódását dokumentálja, hanem újabb alkotói munkafolyamatot. Az első átírás, a második újírás. Az első esetben a vers változatait, utóbbiban versváltozatokat olvasunk. Vannak költők, akik fejben írják verseiket. Ezt a gyakorlatot követte Vas István, és így dolgozott Határ Győző és Faludy György is. Az a benyomásom, hogy főként a kényszer viszi rá az embert, hogy fejben verseljen: Vas a hivatalban, Faludy és Határ a börtönben szokott rá. A költő általában nem így dolgozik, és József Attila végképp nem ezt a gyakorlatot követte. Többen is látták, hogy eleinte csak szétszórt szavak, pontozott sorok, hosszú és rövid szótagok kerültek a lapra: József Attila az egész versten dolgozott egyszerre, mint a szobrász. Amikor a lap áttekinthetetlen lett, lemásolta a kész szöveget egy újabb lapra, betoldott, húzott, javított. A kész változatot pedig letisztázta, vagy, ha csak tehetette, legépelte. Számomra nyilvánvalónak tűnik (már csak azért is, mert magam is így írok verset), hogy ezek a vers formálása során készülő piszkozatok nem önálló variánsok, csak egyes munkafázisok dokumentumai. Nem arról szólnak, hogy a költő valamit egyszer így gondolt, másszor úgy, hanem hogy egyes dolgokat már átgondolt, másokat még nem. Az új kiadás a kettő közti különbséget eltünteti, és ez szerintem nagyon helytelen.

És persze sok példa akad az ellenkezőjére is. Így például a MEGHALT JUHASZ GYULA című szonett mellett nem szerepel későbbi, rövidebb változata, melyből az alkalmi jellegű és gyengébben sikerült terzinák elmaradtak. A maradék két szakasz önálló versként jelenik meg a kötet végén, azért, hogy egy biográfiai fikciót, az öngyilkosság elméletét igazolja. Vagyis ma sem gyógyultunk ki maradektalanul abból a betegségből, hogy az életrajz elsődlegességét minden más szemponttal, így a filológiaiakkal szemben is érvényesítjük. De erről később. (Tévedés ne essék: én ezt a gyakorlatot helyeselttem volna más esetekben is – a versváltozat helyére utaló lábjegyzettel –, tehát nem a közlésmódot, hanem annak az analóg helyektől való megkülönböztetését, illetve a megkülönböztetés motivációját rosszallom.)

Nagyon örülök, hogy Stoll megfogadta Szőke Györgynek az előző kiadásra tett kritikai észrevételét, és megszüntette a versanyag me-

rev, évszámok szerinti tagolását. „...nem kevés olvasó lát, illetve inkább érez cezúrát ott, ahol mindössze az évszám, a megírás éve más, mondjuk József Attila 1934 végén és 1935 legelején keletkezett versei között”, írta Szőke (ItK, 1985/1). A szóban forgó cezúra a MAMÁ-t és az ISZONYAT-ot vágja el az AJTÓT NYITOK-tól, indokolatlanul. Egyéb-ként paradox módon éppen ez a határ megmaradt az új kiadásban is, mert adódna ugyan természetes szakaszhatár („Hódmezővásárhely 1934. február–június”), de ez elvágná egymástól a formálódó ESZMÉLET előzményeit. Ugyanakkor az új tagolás sok helyütt jól működik. A „Kiszombor 1922. július–augusztus” vagy a „Bécs 1925. október–1926. július” csakugyan viszonylag pontosan leírja az életmű egy szakaszát. Természetesen nem tematikailag, csupán a megírás időrendjét tekintve; elég arra gondolni, hogy a SZEGED ALATT Kiszomborban keletkezett, míg a KISZOMBORI DAL Franciaországban.

A filológus emberi nagyságára vall, hogy hosszú mérlegelés után az [ŐS PATKÁNY TERJESZT KÖRT...] kezdetű vers 11. sorát abban a változatban szerepelteti, amit Nagy László javasolt. A kéziratban a sor szóröndje nem egyértelmű, de a költő megoldása jobb annál, ahogy a szövegtudósok olvasták. Véglegesnek persze egyiket sem tekinthetjük, hiszen nem kész versről van szó. József Attila valószínűleg ezt a változatot sem közölte volna, mert a sor nyelvileg nem teljesen korrekt. (Ehhez a megállapításhoz nincs szükség emberfeletti képességekre, hiszen tudjuk, hogy csakugyan nem közölte, pedig ő még biztosan hibátlanul el tudta olvasni.)

Az új kiadás feltételezett helyükön, önálló szövegekként adja közre a töredékeket. „*Szín-te közhellyé vált, hogy József Attila »töredék«-einek nagy része teljes értékű műalkotás*” – mondja Stoll. (Egyebek mellett az én egyik írásomra hivatkozva. Meghatottan csodálom figyelmét, ami még az olyan pizslicsárá könyvismertetésekre is kiterjed, mint ahonnan idézete származik.) És az is jó gondolat volt, hogy a magyarázó jegyzetek, az egyes motívumok eredetéről szóló megjegyzések külön kötetbe kerültek (a ritkán forgatott rögtönzések után), de lényegesen ki is bővültek az előző kiadáshoz képest. Stoll vállalkozása könnyebbé és eredményesebbé teszi a József Attila-költészet tanulmányozását – filológusok és irodalomtörténészek számára.

Van azonban a kritikai kiadásnak egy másik szerepe is azon kívül, hogy betűhíven és értelmezési segítséget is nyújtva közreadja a szöveghagyatékot. Nevezetesen az, hogy mintaként szolgál a népszerű szövegkiadások számára. És ebben a tekintetben nemcsak Stoll Béla, hanem nagyjából az 1950-es évek óta valamennyi népszerű és az első kritikai kiadás szerkesztői is meglehetősen vitatható gyakorlatot követnek: felülbírálják a költő szándékát és értékítéleteit, és egy fiktív metamű rekonstrukciójával kísérleteznek.

Megpróbálom megmagyarázni, hogy mire gondolok.

Nagy költőink esetében az szokott történni, hogy haláluk után jelentős irattömeg marad az utókorra. Irodalomtörténészek és filológusok feladata, hogy ezek közül a papírok közül kiválogassák a közérdekűeket, és azokat a szakemberek és az illető alkotóval mélyebben foglalkozni kívánó érdeklődők számára közzétegyék. Ezt azonban természetesen nem tesszük meg minden honfitársunk irataival, csak azokkal, akiknek a hagyatékát kulturális értéknek tartjuk. Ez pedig általában úgy történik, hogy az illető – maradjunk a költészetnél – élete során műveket jelentet meg, folyóiratokban és önálló kötetekben, ezeket a kortársak elolvassák, és esztétikai (vagy néha egyéb) szempontok alapján értékesnek találják. Tehát amikor az illető meghal, egyrészt befogadói már jelentős alkotónak tartják (ebben persze történhetnek módosulások pró és kontra), és ami a fontosabb, adva van egy szövegörökség, amit a költő életműveként tartunk számon. Konkrét példa: Ady Endre a közvélekedés szerint nagy költő volt. Vitatható, hogy első kötetétől vagy a harmadikként megjelent ÚJ VERSEK-től számítva, de minden bizonnyal a röviddel halála előtt megjelent A HALOTTAK ÉLÉN-nel bezárólag adott volt az a szövegegyanyag, amit hívei életműve törzsanyagának tartottak. Halála után természetesen összegyűjtötték kötetben meg nem jelent verseit is, és AZ UTOLSÓ HAJÓK címmel az életműhöz csatolták. Ezután is előkerült még ez-az, tehát amikor összes verseit kötetbe gyűjtötték, annak szerkezete úgy épült fel, hogy sorra követték egymást a kötetek az ÚJ VERSEK-től az utolsó posztumusz könyv anyagáig, aztán pedig hol ilyen, hol olyan sorrendben a két „előzmény”-nek tekintett kötet és a hagyatékból és lappangó forrásokból előke-

rült vegyes apróságok. Persze kérdés, hogy joga volt-e a szerkesztőnek az első két kötetet önkényesen mintegy a függelékbe suvasztani, de ez a döntés az Ady-líra törzsanyagát nem érintette, mert az első két kötet verseit a korabeli olvasók érdektelennek találták, és ma sincs ez másképp.

Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és más modern költők esetében is hasonló eljárást követ a filológia. Az ettől való eltérés oka lehet, ha a költő teljes életműve posztumusz jelenik meg (mint a kiskamaszként meghalt Karay Ilonáé), vagy a kötetbe rendezett megjelenés történik a költő halála után (mint Csokonaié). Ilyenkor a kanonizáció alapjául csak néhány főmű szolgál, és erre persze nem lehet gyűjteményes kiadást alapozni.

József Attila életművének törzsanyaga aránylag jó állapotban maradt ránk, hiszen a szelekciót és a rendezést maga a költő végezte el, amikor érett fejjel összeállította verseinek válogatását, a MEDVETÁNC-ot. Ezután keletkezett valamirevaló versei a NAGYON FÁJ kötetben láttak napvilágot, és ezután már nagyon keveset írt. Tehát a JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI szerkesztői előtt két logikus út áll: vagy a MEDVETÁNC és a NAGYON FÁJ anyagát tekintik törzsanyagának, vagy A SZÉPSÉG KOLDUSÁ-val kezdve közlik a kötetek anyagát, és ezek után illesztik az utolsó verseket, a kimaradt, de kötetben már megjelent, majd a csak lapokban megjelent darabokat és végül a töredékeket, zsengéket, egyebeket, Kertész Imre szavával élve a költő *papir-sait*. Persze utóbbi esetben meg kell oldani azt a problémát, hogy a MEDVETÁNC-ba válogatott versek duplán és csak ritkán azonos szöveggel szerepelnek. Ezt a megoldást választotta a Cserépfalvi Kiadó, amikor az első ...ÖSSZES VERSEI-t megjelentette. Én az előbbivel szimpatizálok, de ez részletkérdés. (Örömmel értesültem róla, hogy Tverdota György, akit a mai József Attila-filológia kiemelkedő alakjának tartok, két József Attila-szövegkiadást szerkesztett: az egyikben a MEDVETÁNC és a NAGYON FÁJ szövegét közölte és magyarázta, a másik, az Unikornis Kiadónál megjelent gyűjteményes kiadás a kötetek szerinti tagolást követte.)

Ezzel szemben az 1950-es évek eleje óta a kiadások mind egy fiktív kronológiát vesznek alapul, és többnyire az 1922-ben keletkezett versekkel, esetenként a [DE SZERETNÉK GAZDAG LENNI...] kezdetű (még nem is) zsengével kezdődnek, és nem véve tudomást sem a kötetek

eredeti szerkezetéről, sem arról a körülményről, hogy a költő kiadta-e egyáltalán az illető szöveget, időrendben (már amennyire tudni lehet egyáltalán) sorakoztatják a szövegeket. Ez egyrészt azért problematikus, mert nem vesz tudomást a szerző szándékáról, másrészt azért, mert nivellál.

Ennek a gyakorlatnak pedig következményei vannak. Az egyik az, hogy a művek hangzó megjelenítésében az előadóművészek nem tesznek különbséget a különböző minőségű szövegek között. (Jordán Tamás az 1970-es években még provokatívan tudott szembefordulni a kisajátító pártállami irodalompolitikával, amikor előadóestjének gerincéül a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ...-t választotta. Gesztusa azonban kanonizálta a magántermészetű önvalóban szövegét, ami ma már a művekkel egy sorban, sőt, gyakran a művek helyén áll a befogadásban. Ez pedig aligha kívánatos fejlemény.) A másik következmény pedig az, hogy gyakorlatilag önkifejezési formává vált JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT VERSEI-t szerkeszteni. A népszerű kiadások szerkesztése nem szövegközlés többé, hanem a műegészéknél tekintett összes szöveg egy részének elhagyásával képzett változat, a mű *interpretációja*. Része a recepciónak. És ez lassan hetven évvel a költő halála után már egyáltalán nem normális dolog.

Az élet dokumentumai

Ha a műveken túl tekintve a költő életével akarunk foglalkozni, első helyen természetesen fényképei, iratai és levelei ötlenek a szemünkbe.

A centenárium alkalmából az eddigi legteljesebb fényképgyűjteményt szerkesztette Kovács Ida, és az összeállításhoz Beney Zsuzsa írt előszót. Két fontos gondolatát szeretném kiemelni.

Az első egy kérdés: „...ezek a fényképek nem merevszenek-e a látvány sztereotípiáivá, nem fedik-e el azt, akit e képeknél, földi élete pillanataiban megragadott arcánál sokkal jobban ismerünk?” A válasz természetesen: de igen. Éppen ez a célja minden ilyen albumnak. Egyszerűbben és kevésbé negativisztikus beállításban ezt úgy szoktuk mondani, hogy megmutatja a költő emberiacát. Ma persze nagyon erősen hangsúlyozzuk a költő személye és az általa létrehozott narratíva beszélője közti különbségeket, míg korábban éppen a kettő közti különbségek el-tüntetésére törekedtek. Például Toldy Ferenc, amikor a FANNI HAGYOMÁNYAI-ról írt, rézkarcot

készítettett Kármán Józseféről, akinek nemcsak hiteles ábrázolása, de még valamirevaló „személyleírása” sem maradt fenn. Elviselhetetlennek tartotta a gondolatot, hogy olyan emberről kell beszélnie, akinek az arcát nem láthatja. És hiába múltak el évszázadok, egyes költőket ma is elsősorban arcuk alapján azonosítanak az olvasók. Gyóni Géza, Dsida Jenő, de még Petri György is elsősorban egy hangot jelent. Petőfi esetében az alak és a hang egyaránt jelentős, míg József Attila megjelenítője elsősorban az alak, az arc. Valójában az a nagy cipős, nagy kalapos, gyerekes testalkatú, vézna ember, akit a képi és plasztikai ábrázolásokon látunk, Beney Zsuzsa illúzióival szemben sokkal ismertebb, mint a MEDÁLIÁK, az ESMÉLET vagy akár a NAGYON FÁJ narrátora.

A másik fontos megállapítás szerint „...a portrék úgy adják hozzá az embert verseihez, hogy nem fokozzák, hanem megszabadítják olvasójukat a kultusz túlzásaitól”. Igen, egyetértek, és hozzáteszem, hogy az aggályosan gondos feldolgozás és rendszerezés szintén ebben az irányban hat. Tehát egyrészt: a fotók együtt olyanok, mint bármelyikünk családi felvételei, már ha fennmaradtak ebből az időből, és sutaságaikkal, ügyetlen beállításaikkal és technikai tökéletlenségükkel, de ugyanennyire kopásukkal, repedéseikkel, gyűrődéseikkel is kézzelfoghatóvá teszik az absztrakciót: nem eszményítenek, hanem konkretizálnak. Másrészt azt is láttuk, hogy mennyire hamisak a pusztulástörténetté rendezett összeállítások. Gyakran használtak ilyen manipulatív célra József Attila 1935-ből való műtermi portréját, melyen a drámai megvilágítás roskadt öregembernek mutatja a költőt. Akik az önmagával meghasonló és a halálba menekülő költő fikcióját sulykolták, rendszerint ezt a képet tették a történet végére, míg a DÖNTSD A TÖKÉT! időszakát az egy évvel későbbi, szintén műtermi félfotóval illesztették. Ebben az albumban szépen látszik, hogy a (73. számú), 1936 késő őszeről való kép József Attilájára mennyire ugyanaz a komoly, befelé forduló arc, amit az 1930 tavaszán készült képen látunk, illetve hogy a kedvesen mosolygó, vibrálóan eleven arc, amit az 1937. január közepén készült kép mutat, mennyire más, mint üres tekintetű, reménytelen önmaga egy mindössze három héttel későbbi képen. Tragédia történt közben? Fenét. Az első képen Thomas Mann-nal beszélget, utóbbi egy irodal-

mi est dögunalmas bevezetője közben készült. A két kép arról árulkodik, hogy a költő, mint az intelligens emberek általában, boldog volt, ha kiváló elmékkel válthatott szót, és rettentően szenvedett, ha unatkozni kényszerült.

A másik kiemelkedő jelentőségű centenáriumi kiadvány az „ÉS ÁMULOK HOGY ELMULOK” című dokumentumgyűjtemény. Ez is éppolyan sokatmondó, mint a fényképalbum, és nagyjából ugyanazt lehet róla elmondani: erősíti a költő valódi életének ismeretét, és rombolja a kultusz teremtette alakmást. Látjuk József Attila magyar állampolgár születési anyakönyvi kivonatát, elemi iskolai bizonyítványát, indexét, igazolványait, és ezek mind gyengítik a szakralizált figura életesélyeit, velük szemben egy „hétköznapi ember” életénekeit sorakoztatva fel. Ez az első lépés. Második lépésben bizonyító erővel cáfolnak hiedelmeket. Elsősorban azt a téveszmét, hogy a költő végiglézengette fiatalkorát, csavargott Bécsben, Párizsban, Szegeden, Makón, de soha sehol nem tudott gyökeret eresztetni. Ezzel szemben az igazolódik, hogy a szegedi, a bécsi és a párizsi egyetemen, majd a budapesti Pázmányon végzett eredményesen két-két félévet, tehát egyetemi tanulmányait befejezte, és csak a záróvizsgája volt hátra. Meg lehet szemlélni Eckhardt dupla jelesét franciából a negyedév első féléve végén, ami állítólag nagy ritkaság volt. Akik azt állítják, hogy nem tudott németül, elgondolkodhatnak, hogy mégis hogyan vizsgázott ennek hiányában platonai és újkori filozófiából, pszichológiából vagy (ha jól olvasom a stempli alatt) pedagógiaelméletből a bécsi egyetemen. Olyan tanárok aláírását látom indexében, mint Bartók György, Dézsi Lajos, Mészöly Gedeon, Négyesy László, Császár Elemér, Horváth János, Finánczy Ernő, Pauler Ákos, és ha ehhez hozzáteszem, hogy néhány évvel később Sík Sándorral beszélgetett a bölcsészdoktori cím megszerzéséről, és Sík biztatta (ezt maga Sík erősítette meg egy interjúban), leszögezhetjük, hogy Mannheim Károlynak nem volt igaza (l. Vágó Márta levele, 1928. nov. 12.): ami lehetőséget találni lehetett arra, hogy komolyan képezze magát, azt József Attila kihasználta.

A következő dolog, ami megdöbbenti az embert, a periratok tömege. Alig töltötte be a 18. évét, amikor megindult ellene az első eljárás, és az utolsó csak a halála vethetett véget.

(Ez mindjárt érthetővé teszi azt a bizarr tény, hogy bölcsész létére az első félévben felvette a sajtóbüntetőjogot, és jól is kollokvált belőle. Szó szerint haláláig kamatoztatta ezt a tudását.) Alig volt olyan időszak az életében, amikor fegyházzal büntethető vád fenyegetése vagy közeli emléke ne terhelte volna kedélyállapotát. Ne felejtjük el: költőről beszélünk, aki az érzékenységből él! Érdemes ezt is észben tartani, amikor olyan verssorokat elemzünk, mint: „*Költő vagyok – szólj ügyesedre, / ki ne tépje a tolamat!*” Lehet tagadni a referenciális olvasatok létjogosultságát, de ezek a dokumentumok magukért beszélnek.

Végül Garamvölgyi könyve után is érdekes kifogástalan minőségű fotókópiákon látni a halál dokumentumait, azt a rakás egymásnak és önmagának ellentmondó irományt, amit a csendőrség, a boncoló orvos és más hatóságok, illetve a nevükben eljáró emberek néhány hét alatt összehordtak. A legkevesebb, amit el lehet mondani, hogy nincs az esetnek olyan körülménye, ami ne lenne gyanús. De ennek taglása már más lapra tartozik.

Az emlékvé elmúltával sem maradunk eseményszámba menő forráskiadvány híján: József Attila leveleinek első teljességre törekvő gyűjteménye jelent meg 2006-ban. A tény megállapításán túl nem szeretnék sokat beszélni erről. Stoll és a textológusok, úgy tetszik, mostanában a kevés jegyzet hívei. A kritikái ÖSSZES VERSEK-et is hallottam azért dicsérni, mert kevés benne a jegyzet és magyarázat, a levelek esetében is ez lehetett a fő szempont, így például szövegmagyarázatok egyáltalán nincsenek. Persze feltételezhetjük, hogy aki egy költő leveleit olvassa, az rendelkezik az ehhez szükséges tájékozottsággal. Én mégsem alapoznék erre. Igaz, a tárgyi jegyzetek jócskán bővítenék a kötetet, ami így sem mondható karcsúnak, de azt hiszem, helyenként szükség lenne rájuk. Csak három példa: Az 533. sz. levél (melynek az 506. az előzménye) arról értesíti a költőt, hogy a La Fontaine Irodalmi Társaság rendes taggá választotta. Jó lenne egy mondatot olvasni arról, hogy miféle társaság volt ez. A 607. levél Flórának szól, francia mondatokkal. Jó lenne egy utalás arra, hogy egy korábbi levél jegyzetében ezek fordítása megtalálható. És ugyanitt olvasható ez a mondat: „*Tessék azt mondani: igen, igen, vagy: nem, nem.*” Ma már

egyáltalán nem természetes, hogy az olvasó ismeri a BIBLIÁ-t, nevezetesen Máté evangéliuma 5.37.-et, amire a költő utal. (Még hozzá a Károli fordítását, mert az újabb magyarítások a helyet másképp értik és adják vissza.) Szabadkozni pedig végképp felesleges az „elkalandozásaiért” szellemesen mentegetőző Stollnak: kitérői informatívak, fontosak és érdekesek. Sokkal több is elkélne belőlük.

Az életrajz mint fikció

Az a benyomásom, hogy József Attila esetében a versek értelmezésének és egy életrajzi fikciónak az összekapcsolása magának a költőnek sem volt kedve ellen való. Ha megnézzük nyilatkozatait, a közönség érdeklődésére számot tartó egyéb írásait, azt látjuk, hogy azokból egy többé-kevésbé egységes „szegénylegény”-életrajz bontakozik ki. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy szerinte a vers elemzések a szövegnek magának az értelmezése a meghatározó fontosságú, és például az emlékezetes Mécs László-kritika egyes kitételei arról látszanak szólni, hogy a szövegalkotás és a várakozáshorizont összekapcsolása sem volt gondolkodásától idegen. Ezzel szemben nem emlékszem olyan értekezésre, amelyben a költemény értelmezését a költő életrajzából igyekezett volna levezetni.

Persze azt lehetne erre mondani, hogy a költő életművének értelmezésekor éppen a fentiek értelmében nem kell vizsgálni a szerző szándékait. A szerző megírta művét, és annak befogadásakor immár nem tanúsít aktivitást, egyszerűbben szólva halott, átadta a szót szövegben inkarnálódott alteregójának, a narrátornak. Ez félig igaz is. De csak félig. A szerző ugyanis nemcsak szövegezi a művet, hanem *nyomokat* is hagy, részint a szövegben, részint azon kívül. Hogy elkerüljem a végtelen terminológiai bonyodalmakat, amelyek abból adódnak, hogy a különféle teoretikus irányzatok szakkifejezés-készlete terméketlen félreértésekre okot adóan nagymértékű átfedéseket mutat, képzőművészeti példát mondok. A festő megalkot egy képet, mely étkező férfiakat ábrázol. Az elemző nyilván rengeteg dolgot elmondhat a kép színeinek, formáinak, technikájának és egyebeknek az elemzésével. De ha nem ismeri fel, hogy a festő Jézus és tanítványai utolsó vacsoráját ábrázolta, akkor elemzése nem sokat ér. Továbbmegyek: ha a festő a

fejét Krisztus vállára hajtó János apostol alakjára egy a maga idején ismert politikus szereptőjének az arcát festette, aki szakítva korábbi életével zárdába vonult, ezzel a rejtett utalással az ábrázolt jelenethez még ikonográfiailag sem tett hozzá semmit, mégis kimozdította a képet a tradícióban elfoglalt helyéből, aktualizálta a hagyományos tematikát, és rejtetten egy új történetet csatolt a képen megjelenített elbeszéléshez. Ha ez az „aktualitás” feledésbe merül, az utókori elemző kénytelen lesz beérni annyival, hogy a képen János figurája feltűnően feminin.

Mindannyian számos példát tudnánk mondani arra, hogy József Attila szövegeibe rendszeresen rejtett utalásokat. Véleményem szerint ezek felderítése része lehet az olvasatnak. Nem mindig – *AZ OLVASATBAN MEGŐRZÖTT TITOK, MINT AZ ESZTÉTIKUM ELEME* című előadásomban három költő egy-egy versében mutattam ki, hogy a titok megfejtése levonhat a vers értékéből –, de lehetnek esetek, amikor a festészeti analógiának megfelelően árnyalja a kép „üzenetét”. (A gadameri *okkaszionalitás* szempontját érvényesítettem *ESZMÉLET-ELEMZÉSEM*-ben, melyben egyebek mellett Tverdota György könyvére – *TIZENKÉT VERS, JÓZSEF ATTILA ÉSZMÉLET-CIKLUSÁNAK ELEMZÉSE*, Gondolat Kiadó, 2004 – is részletesen reflektálok. Ez az elv, legalábbis részben, azt a szerepet töltheti be az irodalmi szövegek elemzésében, amit a képzőművészeti alkotások tárgyalásakor az ikonográfia.)

Tehát: József Attila bizonyos nyomokat hagyott a verseiben, melyeket akkor követhetünk, ha tisztában vagyunk az életrajz egyes mozzanataival. De egyetlen olyan *nyomot* sem találtam, amely arra utalna, hogy a költő privát élettörténetét kívánta volna verseinek összelete fölé mintegy metanarratívává emelni. Márpedig ez történik. Természetesen József Attila élete a maga realitásában is kiválóan alkalmas volt a folklorizálódásra, a különböző barátok és rokonok mind rengeteg színes történetre emlékeztek, és ezek nagyon szépen összepaszszoltak. Ami pedig nem illik a történetbe, arról nem esik több szó. Holott szerintem sokkal fontosabb lenne a legképtelenebb visszaemlékezést is regisztrálni és szembesíteni az esetleg ellentmondó adatokkal, mint az élettörténet szakadás- és ellentmondás-mentességére törekedve megalkotni és kanonizálni valamiféle szenvedés- és megigazulástörténetet.

József Jolán két kísérlete óta József Attila életrajzának rekonstrukciójában elsősorban a részletek tisztázása kapott hangsúlyt. Persze Gyertyán Ervin vagy Fodor András megpróbálta (elsősorban gyermekolvasókra számítva) néhány epizód részletesebb kidolgozásával megrajzolni az életív egészét, és Tverdota György is közölt egy életrajzi kronológiát kismonográfiaja függelékében. (T. Gy.: *JÓZSEF ATTILA*, Korona Kiadó, 1999.) Egységes élettörténet azonban, melyben a hiányzó elemeket a szerzői fikció pótolja, az utóbbi időben nem láttam. Asperján György erre tett kísérletet, és bevallom, nem osztom Tverdota és más kutatók álláspontját, amely szerint egy ilyen munkának fontos szerepe lehet a költő egyéniségének megértésében. Tehát hogy ez közelebb hozná az olvasókhoz a költő egyébként éteri magasságokban mozgó alakját. A BEVEZETŐ-t író Tverdota szerint „*Az életrajzi regény korántsem csaponghat szabadon. A költő születését egy nappal sem tolhatja el, nem helyezheti át a fővárosból Csornára*”, és így tovább. Ha a mű költött történet, akkor írója lényegében véve bármit megtehet, ha annak eredményeképpen alakja plasztikusabban rajzolódik ki. Tehát szerintem tökéletesen hiteles József Attila-regényt lehetne írni, melyben Dörmögő nagypapáról az derül ki, hogy Tasmániában volt repülőőrökacsósz. A fikció hitele nem ezen múlik. És éppen ellenkezőleg: hiába árulta el Nagy Lajos, hogy a BUDAPEST NAGYKÁVÉHÁZ-ban szereplő Gerleit József Attiláról mintázta: a figurának a valóságban élt költőhöz semmi köze. *Az egy másik fikció*. A regényes életrajz hitelessége két dologtól függ: van-e a műnek nyelvi világa, és azon belül úgy mozog-e a valódiról mintázott regényhős, ahogyan azt mintaképtől elvárjuk. Ha igen, akkor nagyarányú eltérések is lehetnek a valóságtól (lásd: SZIGETI VESZEDÉLEM), ha nem, hiába ragaszkodik az író görcsösen a tényekhez, nem azt éri el, hogy azok hitelesítik fikcióját, hanem hogy félresikerült meséje teszi kétségessé a tényeket. És Asperján könyvében ez történik.

Az életrajzi kísérletek alapvető problémája, hogy egy szakadásmentes történet, egységes narratíva előadására törekszenek. Ez például József Jolánnak azért sikerül, mert olyan mélyen és személyesen ismeri tárgyát, fivére életét, hogy az olvasó nem törődik az ellentmondásokkal és hiányokkal. Továbbá, bár az 1940-es évekbeli fogadtatásának kritikátlan affirma-

tivitását túlzásnak tartom, kétségtelen, hogy tehetségesen ír, jelenetei hitelesek, alakjai plasztikusak. Tudjuk, hogy az események általában nem úgy történtek meg, ahogy leírja, de elfogadjuk, hogy a valóság eseményeinek művészi ábrázolása ezzel jár. Ezzel szemben Asperján György monumentális „életregény”-éből éppen a művészi ábrázolás hitelessége hiányzik. Hiába ellenőrizhető az események nagy része a szakirodalomban, ha a jelenetek giccsek, az alakok sematikusak, és a történet egészében is láthatóan preconcepciók illusztrációjaként szolgál. Hiába volt létező személy Vokurka Vili (a költő egyik gyerekkori szomszédja), ha a mód, ahogyan Asperján szerepelteti, mégis csak arra teszi alkalmassá, hogy – Köpe Bálinttal ellentétben – József Attila a kellő időben, már tizennégy évesen találkozhatson a munkásmozgalommal. A prózává silányított versidézetek is csak a narratíva parazitatermészetét emelik ki, ahelyett, hogy hitelét erősítsék.

Csak két példa. A következő leírás egy öcsödi jelenetbe illeszkedik: „*Márciusban hirtelen szép idő lett, cseperészgett a fészér bádogeresze, ellillant a hó, égig ért a pacsirtaszó és mindenkibe visszatért az életkedv.*” Természetesen elfogadom, hogy annak az időszaknak, amelyet a költő visszatekintve pokolinak látott, megvoltak a boldog pillanatai. Ez a mondat azonban egy Fekete István-idillből is kilógna bombasztikus érzélgősségével. Aztán: Gombaiék bizonyára a módosabb gazdák közé tartoztak, ha két lelenygyerek etetését vállalták. De hogy bádogereszt rakjanak a fészerre, ez nagyjából annyira valószínű, mint hogy a malacik orrában „*magyarmód csillog egy kis aranydrót*”. A fennmaradt fényképeken egyébként, már amennyire kivehető, a lakóházon sem látszik eresz. És ami a legnagyobb baj: a mondat rejtetten egy 1937-ből való verset idéz, a FLÓRA című ciklus első, HEXAMETEREK című darabját: „*Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már...*” és így tovább. Mit akar ezzel mondani Asperján? Hogy a felnőtt férfi kisgyermekkorú képet elevenít fel a versben? Lehet, de biztosan nem falusi, hanem pesti külvárosi emléket. Ez az értelmezés a vers interpretációjához nem tesz hozzá semmit. Sokkal inkább arra gondolhatunk, hogy az életrajzíró próbálja az általa leírt jelenetet hitelessé tenni az olvasó szemében, azzal, hogy a költő szavait használja fel.

Egy másik hely talán pontosabban megvilágítja Asperján módszerét. Egy egész bekezdést

idézek: „*A két kislány iskolába járt, [a Mama] Attilát magával hordta a munkába. Amíg dolgozott, a gyerek ott téblábolt körülötte. A kimosott, kicsavart ruhát berakta a vesszőkosárba, indult teregetni. Attila ordított vagy erőszakosan toporzékolt, hogy a mama öt vigye fel a titokzatos padlásra. De ő csak ment a nyikorgó kosárral, nem szidta meg, nem is nézett rá, végezte a dolgát. Fájt a szíve a kislányért, szívesen teljesítette volna a kérését, de a gyöngédségre nem gondolhatott. A munka mellett arra már nem maradt energiája, s egyáltalán: ajándék volt, ha megengedték, hogy a gyerek a szennyeskupacon ücsörögjön, amíg ő mosásnak görbiti a hátát.*”

Asperján a MAMA című vers történéseit igyekszik elmesélni (egy ötödikes gyerek íráskészségével), és ezzel alighanem azt igyekszik illusztrálni, hogy József Attila a verseit nemcsak úgy a kisujjából szopta, hanem ezek a dolgok mind valóban megtörténtek vele. Ez a vállalkozás akkor is kétes eredményt ígérne, ha sokkal invenciózusabb lenne a dolog kivitele. Olyan ez, mintha Vörösmartyról beszélne így: „*A vén cigány maga a dúlt lelű öreg költő, akinek kezéből már-már kiesik a vonó, de azért... Bort önt a kupába, vére for, mint az örvény árja, húrja zeng a vész-nél szilajabban...*” és így tovább. Pintér Jenő írt így abban a kétkötetes irodalomtörténetben, amiről József Attila talán legvitriolosabb kritikáját írta. Foroghat a sírjában, hogy most maga kapja vissza ugyanezt. Egyébként pedig ebben a részben is megfigyelhetjük azt a gyakorlatot, hogy a kései versből kiemelt textust (itt a KÉSEI SIRATÓ részletét) használja fel egy jóval korábbi esemény illusztrációja gyanánt.

Regénye alapján úgy tűnik, hogy Asperján nagyjából mindent elolvasott, és mindent bele is dolgozott regényébe, amit József Attila életéről valaha valaki leírt. Alapvető gesztusa éppen az összegyűjtés, és sokkal kevésbé a mérlegelés vagy a forráskritika. Nem elítélőleg mondom ezt, és el is tudnék képzelni egy olyan életrajzi kompilációt, amely minden eseményt időrendbe rakva elemeire bontja a hihető, kétes és teljesen képtelen közléseket, és így mutat fel valami legendaegyveleget. A FOGADJ SZÍVEDBE azonban elsősorban egységes, szakadásmentes és referenciálisan olvasható történet akar lenni, és így kénytelen éppen főhőse jellemének egységét feláldozni, hiszen az adatok, melyekből építkezik, a költő iránt nagyon különböző indulatokat tápláló adatközlőktől származnak. Tehát a könyv szomorú mérleggel zár: történetként terjengős, unal-

mas és sokszor laposan érzelmős, életrajzként követhetetlen, mert nem tudjuk, hogy mikor olvasunk adatokon alapuló közléseket, és mikor működik az író fantáziája, alakrajznak pedig végképp nem válik be, mert az adatok, melyekből összeállt, magukban foglalják adatközlőjük szemléletét is, tehát a forrásból kiemelve és közös elbeszélésbe foglalva egyszerűen nem igazak többé. Azokról a mozzanatokról, melyek forrását nem ismerem, most nem is beszélek. Úgy gondolom, hogy Asperján egy fikatív történet keretei között természetesen ábrázolhatja József Jolánt erkölcsi érzék nélküli, urizáló proflilotónak, Vágó Mártát elkényeztetett, érzéketlen tehénnek, Flórát hazudozó, álnok, számító nőszemélynek, Illyés Gyulát tehetségtelennek és gátlástalan karrieristának és magát József Attilát disztinválni képtelen rakás szerencsétlenségnek. (Igaz, cserébe megajándékozta néhány fergeteges orgazmussal.) Regényíróként azt sem vehetem a szemére, hogy a József Attila-filológia és -repció fejleményeit nem mindenben követi, egyes verseket és leveleket elavult szöveggel és datálással közöl, a vendégszövegek létéről nem vesz tudomást, vagy hogy a költő mentalitásának változásait nem mindig követi kellő figyelemmel. Örömmel konstatalom, hogy a költő iránt mély együttérzéssel viseltetik, költészetét rendkívülinek, sorsát rettenetesnek látja. Regényén mindez nem ront, nem javít.

Az előszót író Tverdota György azt reméli, hogy ez a monumentális elbeszélés „*pusztá létevel kiszabadítja József Attilát [...] a csupán szövegyszerű létezésből, trópusból, retorikai alakzatból hűvér emberré változtatja vissza*”. Tudomásom szerint erre a teljesítményre csak egy pályatársunk volt képes mintegy kétezer évvel ezelőtt, ő is csak rövid időre, átmenetileg, és ezt sem kezeli faktumként mindenki. József Attila halála visszafordíthatatlan, létezése azóta csak textuális tény lehet, és a róla szóló elbeszélések csak irodalmi-nyelv művészeti eszközökkel eleveníthetik meg alakját. Persze értem én, hogy Tverdota György metaforikusan fogalmaz, és csak arra gondol, hogy az olvasók a képzeletükben fogják emberi lényként feltámasztani a költőt. De ha így tesznek, mi az ördögből dolgozhatnak, ha nem a szövegből, a trópusokból, a retorikai alakzatokból? A vita lényegében arról folyik, hogy kinek a hangját kell hallanunk a versek narrációjában: egy

versről versre, sőt sorról sorra változó narrátorét vagy a költőt, akit egyéb műveiből és a róla szóló történetekből módunk volt korábban megismerni. A két álláspont közül azonban egyik sem tartható maradéktalanul. Az első elmélettel az a baj, hogy a művek egymás után történő olvasása során, akár akarjuk, akár nem, kialakul valamiféle elképzelésünk arról, aki a versekben beszél hozzánk. A második pedig azért megvalósíthatatlan, mert a versek olvasása előtt nem ismerhetjük meg a versek beszélőjét, vagy ha ezt megpróbáljuk, akkor félre fogjuk ismerni, hiszen a költő autentikus beszéde az, amely a versekbe foglalva szól az olvasóhoz. Jól ismert probléma ez, a hermeneutikai kör kérdése, melynek megoldása Heidegger zseniálisan blöd javaslata szerint az lenne, hogy helyesen kell belépni a körbe. Attól tartok, hogy más tudáseméleti paradoxonokhoz hasonlóan ezzel is meg kell tanulnunk együtt élni.

Visszatérve a rendszeres és tudományos életrajzkutatás problémájához, nézetem szerint sokkal több haszonnal jár egyes epizódok vagy az életút bizonyos vonatkozásainak feltárása. Kiemelkedő jelentőségűnek tartom ebben a tekintetben Valachi Anna munkásságát, elsősorban a költő környezetében élt emberek portréit és életrajzát, József Jolánét, Bányai Lászlóét, illetve a Möricz Zsigmonddal való kapcsolat feltárását. Itt azonban majd ketté kell választanunk tájékozódásunk irányát az életrajzi és a költészeti kutatásra. És ez már át is vezet az irodalomtudományi problémák körébe.

Tudományos életrajzkutatás

Ha elhatározzuk, hogy valamely kérdéssel tudományos igénnyel fogunk foglalkozni, az első dolog, amit rögzítenünk kell, maga érdeklődésünk tárgya. Ha tehát úgy döntünk, hogy módszeresen fogjuk vizsgálni József Attila életét, meg kell határoznunk, hogy a ténylegesen létezett személyre gondolunk, vagy arra a félig fikatív alakra, aki a költő megnyilatkozásai-ból, a rá emlékezők közléseiből és a költő által hagyott nyomokból összeállítható, esetleg arra a teljes egészében fikatív figurára, aki a versek narrátorai-ból némi leegyszerűsítés és öszszefonás révén válik megalkothatóvá. Persze ezek nem diszkrét entitások, sok bennük az át-

fedés vagy a hasonlóság, de számos ponton el is térnek egymástól, és sok tekintetben összeegyeztethetetlenek. Hogy csak egy példát mondjak: az *ARS POETICA* költője ezzel a kérdéssel mutatkozik be olvasójának: „*Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga?*” Ezt a mondatot teljes joggal mondhatja ennek a versnek a beszélője, az a fiktív alak, aki élet és költészet egységének programját hirdeti, a racionális és azon túli narratívák szintézisét, és aki lényegében véve metaforikusan – az éji folyó csillagának képében – azonosnak mondja magát önnön beszédével. Ebben a képben a folyó akaratlan ábrázoló, nem tehet mást, mint hogy tükrözi az eget. Ugyanakkor sem az élettrajzi elbeszélések hőse, sem a személyesen létezett József Attila nem jelentheti ki magáról, hogy nem érdeklő a költészet maga, hiszen az élettrajzok József Attilájának alapvető azonosító jegye a költészettel való foglalkozás, a reálisan létezett ember pedig apró gyermekkorától kezdve tanulmányozta a költészetet, egyetemeken előadásokat hallgatott, vizsgákat tett ebben a tárgyban, és élete során gyakorlatilag költeményeinek terjedelmét megközelítő, magáról a költészetéről szóló tudományos igényű szövegegyütttest hozott létre. Vagyis az első esetben olyan tényekkel dolgoztunk, melyek valóságosan dokumentáltak, a másodikban a történet egysége, a harmadikban pedig a költemények világára való vonatkozhatóság a lényeg. A József Attila életéről és költészetéről szóló szövegekben ezt a különbségtételt nem látom, és ahol mégis, ott a többi lehetőség radikális elutasításával együtt megfogalmazva tapasztalom. Pedig nem az elutasítás, hanem a disztingválás lenne a feladat.

Asperján könyvében értelemszerűen a fikció mutatkozik realitásként. Valachi Annánál, Bókay Antalnál és másoknál az életmű textuális összefüggéseiből elvonatkozatható elvek jelennek meg részint tényként, részint az élettrajzi narratíva mozzanataiként. Ismeretes, hogy a költészet lényeges elve a nyelvi játék. Valachi Anna gyakran úgy szerkeszti a költő élettrajzában egyes epizódjait, mintha azok a maguk „realitásában” is nyelvi játékokból lennének levezethetők. Bókay Antal pedig dramaturgiai-prózapoétikai szempontokat igyekszik érvényesíteni akkor is, amikor a költő életéről beszél. Utóbbira a recepcióról szóló részben visszatérek, most maradjunk Valachi Anna munkásságánál.

Az „AMIT SZÍVEDBE REJTESZ...” Valachi Anna legtöbb könyvéhez hasonlóan egységes koncepció szerint épül. Az eredeti terv szerint két szövegfolyam párhuzamosan futna egymás mellett. Az egyik a szerző lélektani-biográfiai kísérlete, a másik afféle szövegmontázs, a gondolatmenetéhez többé-kevésbé szorosan kapcsolódó szövegpéldák, szakirodalmi szemelvények füzére. Következésképpen a két szálon futó „elbeszélés” egyik szála, az, amelyiket Valachi Anna alkot meg, folytonos és összefüggő, a másik természetesen szakadozott, gyakran teljesen összefüggéstelen. Ez pedig egyáltalán nem baj. Ezeknek a szemelvényeknek a sorba állításával Valachi Anna nem egy másik, az övével párhuzamos narratívát igyekszik szerkeszteni, éppen ellenkezőleg, azt szeretné bemutatni, hogy gondolatmenete milyen sok és sokféle gondolatrendszerhez kapcsolódik lazán, alkalmoszerűen.

Nem egyértelmű a szerző viszonya az általa elősorolt szövegekben foglaltakhoz. A terv ugyanis nem valósult meg, bár az elképzelés ismertetése szerepel a könyv bevezetőjében, de a kiadó (vagy talán maga a szerző) végül is úgy döntött, hogy a szemelvényeket megkülönböztető szedésszélességgel, de folytonosan betördeli az értekezés szövegébe. Így csak következtetni lehet arra, hogy maga az idézés egyúttal az elfogadás gesztusa is. Ugyanakkor a szövegből kiderül, hogy némelyikük kijelentéseit bizonyos fenntartásokkal kezeli; Szántó Judit vagy József Jolán emlékezései adataikra nézve köztudottan pontatlanok, és Valachi is helyesbíti ezeket, ahol kell. József Etelka önéletrajzi tanmeséi Dugó Dani modorában magukért beszélnek.

Sok szöveg nyilvánvalóan illusztráció gyanánt áll a főszöveg mellett. Ilyenek a korabeli dokumentumok, levelek, versszövegek. A pszichoanalízis nagyjainak, elsősorban Ferenczi Sándornak a munkáiból kiemelt szemelvények azonban érezhetően elfogadó gesztussal, tekintélyhivatkozásként állnak itt, és ez már Valachi Anna mentalitásának a centrumára mutat.

Valachi Anna lehetőség szerint indulatmentesen fogalmaz, és állításai körültekintően argumentáltak. Ez azonban nem vonatkozik a pszichoanalízis alapvető, de rég túlhaladott állításaira. Elsősorban magának az elmélet világgépének sokkolóan drámai felépítésére gondolok. A pszichoanalitikus elméletek, talán még a romantikus-materialista nézetrend-

szerek örökségeként az ember és egyáltalán a világ történetét rettenetes megrázkódtatások, a létért folytatott kíméletlen küzdelmek, borzalmak és tragédiák sorozataként szemlélik. A legjobb példa erre magának Valachi Annának a leírása, melyben József Attila születését, mint az élővilág szárazföldre lépését ábrázolja: „1905. április 11-én este 9 óra tájban tehát olyasmint élt át József Attila, mint a tengeri élőlények, amikor élető elemük, az óceán kiszáradt, s ők a katasztrófa helyzetből menekülve, testi átalakulással védekeztek: kényszerűen alkalmazkodva a szárazföldi életformához, kopoltyú helyett azontúl tüdővel lélegeztek. De a tudattalan emlékezet mélyén, szexuális vágy és halálösztön formájában, örökké ott kísért a »locsa őselem«, a tenger (a magzatvíz) vágyképe, mely az embernél az anyaméhbe való jelképes visszavétel, az egykori szimbiózis rekonstrukciójának ösztönökre ként él tovább.” A megmosolyogatóan naiv elképzelés forrásaként a szerző Ferenczi Sándor *Thalassa* címen híressé vált, magyarul KATASZTRÓFÁK A NEMI MŰKÖDÉS FEJLŐDÉSÉBEN címen megjelent „genitál-teóriáját” jelöli meg, „mely József Attilának is fontos, szemléletalkotó és ihlető olvasmánya volt”. Ez minden bizonnyal igaz, József Attila érdeklődését számos eredeti, ötletes elmélet felkeltette. Levelei és prózai töredékei alapján azonban joggal gondolhatjuk, hogy a költő kora átlagát messze felülmúló mélységig volt járatos a természettudományokban, és az efféle, a XIX. században is gyermekem módon leegyszerűsítőnek minősült elképzeléseket aligha vehette komolyan. Ferenczi szeretete a komplex, nagy elbeszéléseket, és nem volt elég fegyelmezett ahhoz, hogy megálljon azon a ponton, ahol tudományos ismereteinek határa húzódott. Attól tartok, hogy ha (mint másutt Valachi Anna csodálkozva megjegyzi) József Attila sohasem hivatkozott Ferenczire, holott munkáit ismerte, és egyes gondolatait át is vette, annak egyszerűen az az oka, hogy nem tartotta teljes mértékben megbízható szaktekinélynek. Persze ettől még kreatív ötleteit *költői motívumai* között felidézhetette, át- és újragondolhatta.

A szóban forgó bekezdésben Valachi Anna mintegy összefoglalóan idézi Ferenczit. Ez nem igazán pontos, de nem kifogásolható gyakorlat. Másutt azonban ugyanazt a gyakorlatot követi, amit Asperjánnál kifogásoltam. Két példa: „A hároméves kislány szemében az anya depressziója érthetetlen, riasztó, az örülettel határos lelkiállapot. Hiába próbál újra meg újra szokott helyé-

re, a Mama ölébe telepedni, a gyerekeitől elhúzódo, eszelősen maga elé meredő, másra gondoló asszony figyelmét nem sikerül magára vonnia.” Nagyon jó, hogy a lélektanban jártas szerző a költőre alkalmazza azt az általános képletet, ahogyan a depressziós anya és gyermeke viszonyul egymáshoz. Lényegtelen, hogy ki is valójában a szóban forgó gyerek – amit átél, az tipikus és személyétől független. De éppen ezért a másra gondoló asszony kifejezés, ami rejtetten A DUNÁNÁL-t idézi, ide nem illő, indokolatlan tekintélyhivatkozás. Kissé odébb a szerző arról értekezik, hogy az apa távozása után a kislányban megfakult „a színes egyéniségű, nyugtalan vérű, fantáziadús Papa »emlékeibe ösztönösen belemart« emlékképe”. Az Óda merőben másra vonatkozó szöveghelyének rejtett, tekintélycélú vagy stiláris okból idekerült részlete értelmezhetetlen többletjelentéssel bővíti az egyébként egyszerű és világos gondolatot. Erre semmi szükség.

Továbbá úgy gondolom, hogy egy kérdés tudományos igényű vizsgálatakor (de akkor is, ha egyszerűen csak a józan észre igyekszünk támaszkodni) célszerű a legegyszerűbb, leginkább kézenfekvő magyarázatokat adni a felvetődő kérdésekre. Tehát annak ellenére, hogy tudom: a József család az apa távozása után egy darabig egy kártyavető javasasszonynál lakott albérletben, nem hiszem, hogy mágikus jelentést kell tulajdonítanunk annak, ha a Mama olykor elővette férje fényképét; és azt sem, hogy a gyermek József Attila „...fölfedezte, hogy a Mama [...] vizuális »mankóra« szorult, amikor a múltan mereng, hiszen a József Áronról megmaradt fényképeket [...] sóváran nézegette [...]. A fényképet [...] minden bizonnyal a távollévő szeretett lény megidézésére alkalmas varázsszükszék tartotta”. Attól tartok, hogy ebben az esetben minden civilizált ember mágus hírébe keveredhetne, hiszen valamennyien őrzünk és olykor nézegetünk fotográfiákat jelen és távol lévő szereteteinkről, nem azért, hogy varázsoljunk, hanem azért, mert az ábrázolás segít az emlékezésben. Emlékeztünk – számítógépes műszóval élve – tömörítve tárolja a képeket. A fénykép megkönnyíti a felidézést. Valachi Anna hajlamos az ilyen szimpla hétköznapi jelenségekre nyakatekert pszichoanalitikus magyarázatot adni.

Az a körülmény, hogy a szerzői elbeszélés és a szövegmontázs egy egységet alkot ebben a kiadásban, sajnálatos módon azzal jár, hogy a kommentár nélküli idézetek valaminek az illusztrációjaként jelennek meg, így ha az olva-

só nem találja az illusztrált gondolatokat, akkor megpróbálja megkeresni őket. Például amikor Nemes Livia József Attila tárgykapcsolatairól szóló írásában látszólag teljesen összefüggéstelenül anyátlan rhesumajomkölykökről kezd értekezni (úgy hivatkozva „a kísérleti lélektan” által létrehozott helyzetekre, hogy sem a forrást, sem a kísérlet célját nem jelöli meg), és ezt a részletet Valachi Anna az apa elvesztését fejtegető gondolatmenet középebe illeszti, az olvasó nemigen tudja mire vélni a dolgot. Arról lenne szó a (nyilván metaforikus) példában, hogy ha Józsefék majmok lettek volna, akkor az apa lett volna az anyjuk, és a Mama is majomkölyökként kapaszkodott volna össze gyerekeivel? Vagy mindez már a Mama halála utáni időről szól, csak eltévedt a szemelvény? Értelme így is, úgy is csekély.

Jól példázza Valachi Anna túlzott jóhiszeműségét az alábbi idézet: „*Ignotus Pál egy interjúban József Attila bizarrságig szokatlan nyelvközpontú – de néprajzi vagy etimológiai alapon tudományosan igazolható – elméletéikéről is beszámolt: »[...] előáll azzal a teóriával – most bocsánat a kifejezésért –, hogy a szeretet szó abból származik, hogy szarat, az anya, aki tototgatja a gyereket, ő az, aki igazán szereti, minden piszkát rendben tartja...*” Nagyon-nagyon csodálkoznék, ha ezt a zöldséget bármely diszciplína művelői „tudományosan igazolnák”. Ezzel szemben igen jól példázza ez az eset, hogy miért menekültek József Attila elől a barátai, ha látták, hogy a költőnek vitakozhatnékja van. Az ugyanis igaz, hogy bármennyire szélsőségesen csapongott is József Attila gondolkodása a nap huszonegy órájában, amikor az írógéphez ült, már csak az öncélúnak látszó vitákban kristálytisztává érlelt gondolatok kerültek a papírra, köztük sok igencsak eredeti észrevétellel. Ezek azonban addigra már számos vitában bizonyultak életképesnek.

Nem szeretném sorra venni azokat a helyeket, ahol Valachi Anna szójátékokból vezet le életrajzi eseményeket. A fentiekből következik, hogy én ezt a gyakorlatot elfogadhatatlannak tartom. Hogy Lillafüred azért lett volna különösen alkalmas hely az ÓDA megszületésére, mert nevében benne foglaltatik a nagy költőideál, Csokonai szerelmének a neve, a Lilla, szerintem kevésbé valószínű. Természetesen egy életrajzi *elbeszélésben* fontos szerepet játszhat ez az egybecsengés. A *tényleges* életrajz fordulataiban azonban nem ilyen mozzanatok kö-

ré íródtak. És arról sem szabad megfeledkez-nünk, hogy nemcsak mi ítéljük meg pontatlanul vagy helytelenül a költő költői módszereit, hanem azzal is számolnunk kell, hogy ő maga helyezte el az utókor tájékozódást félrevezető hamis nyomokat. Így például az olyan hirtelen ihletrohamok „megtermékenyítő” hatását, mint amilyen bizonyos Marton Márta megpillantásakor lett úrrá rajta. Sok-sok kísérlet, próba, előkészítő fogalmazvány lejegyzése során formálódott meg József Attila egy-egy költeménye, és ez olyankor is így volt, amikor nem maradt nyoma a költő papirosai között. Tény, hogy a versek végleges változata viszonylag gyorsan állt össze. Ezt a munkafázist azonban hosszú kísérletezés előzte meg. Ez történt azoknak a verseknek az esetében is, melyeket Fejtő Ferenc szokott emlegetni, mint az azonnal, szinte készen a költő fejéből kipattanó remekművek példáit. A konkrétumokról szinte mindig kimutatható, hogy végeredményben semmilyen szerepük nem volt a vers születésében.

Ha már József Attila gondolkodásánál tartunk: Valachi Anna sok rendkívül érdekes és igen fontos megállapítást tesz ezzel kapcsolatban. Például a Vágó Márta körül nyüzsgő társaságnak a költőre gyakorolt hatását elemezve írja: „*Jaspers, Husserl, Heidegger, Bergson műveit citálták, elemezték. A költő intuitív készségével feledtette felkészültsége hiányait.*” Ez az adottság a költő egész életét meghatározta. És itt nem arról van szó, hogy semmitmondó általánosságokat tudott volna ügyesen elsűtni, vagy hogy rutinosan blöffölt volna. Szó sincs róla. Adottságának az volt a lényege, hogy viszonylag kevés adatból át tudta látni egy gondolatrendszer egészét. Hiányokkal és tévedésekkel persze, egészében mégis meggyőzően és aránylag pontosan. Így szinte biztos vagyok benne, hogy Heidegger fontos művei közül József Attila egyet sem olvasott. Még csak szemelvényesen sem. Költészetében mégis fontos gondolatait lehet kimutatni.

Egy másik kulcsfontosságú gondolat: „*Ana-litikusnője segítségével hihetetlen mélységéig sikerült eljutnia a költőnek az emlékezésben – elsősorban saját nyelvi zsenialitása következtében.*” Úgy van, számára az analízis nem a lelki béke helyreállításának eszköze, hanem az emlékezésben hozzáférhetetlen mélységbe süllyedt benyomások és emlékek kiemelésének módszere volt. A század egyik legjelentősebb lírai sikere en-

nek a tudati szférának a feltárása és megnyitása a költészet előtt. Sokkal inkább ez volt az analitikus kezelés értelme, mint személyes problémáinak megoldása. És a deviáns/agresszív megnyilvánulások is sokszor ebbe a metódusba illeszkedtek. Ez a megközelítés megint csak nagyon izgalmas értelmezését adja egy életrajzi mozzanatnak, amely 1937. október 28-án történt a Siesta szanatóriumban. Kozmutza Flóra emlékezésében szerepel ez az epizód: „...*hirtelen – ahogyan a karosszékben ültem – hátulról váratlanul átfogta nagy erővel, két kézzel a nyakamat, meg akart fojtani. Olyan erősen szorította, hogy el-sötétedett már előttem minden, hangot sem tudtam ejteni. S ha éppen akkor az ápolónő – szólni, hogy vége a látogatásnak – nem jön be, mire ő éppoly hirtelen elengedett, nem tudom, mi lett volna a végem. [...] A vesztély talán reális volt, de mégsem ijedtem meg. Nem féltem tőle*”. Valachi Anna így értelmezi a jelenetet: „*Flóra becsületesen végig akarta csinálni, amire elhatározta magát, csak szíve valódi vonzalmát kellett lepleznie. József Attilát azonban a lány szavahihetősége és váratlan helyzetekben való reakciói érdekelték [...] hogy megbizonyosodjék a lány azonosulási készségéről, lelki teherbírásáról és szándékai őszinteségéről.*” Meggyőzőnek érzem ezt a beállítást, és talán még szakirodalommal is igazolni lehetne az ilyen halálközeli élményt eredményező agresszió lelki összetartozást erősítő hatását. (A kísérleti színházak némelyike alaposan kihasználta az ebben rejlő lehetőségeket.) Persze az imént emlegetett alapelv szerint (amikor a leginkább kézenfekvő magyarázat elfogadása mellett érveltem) nyilván egyszerűbb lenne azt mondani, hogy József Attila ez idő tájt már közvesztélyes elmebeteg volt. Csak hát számos érv szól ez ellen, mellette pedig nagyon kevés.

Szintén a költő „kísérleti pszichológusi” ambícióiról szól az az epizód, amikor (1932 szilveszterén) Hódmezővásárhelyen maradt, hogy nővére fia mellett lehessen. „[...] *tudományos módszerességgel tanulmányozta a csecsemő viselkedését, hogy majd az analízis során saját, elfeledett gyermekkori élményeit, testi-lelki reakcióit is föllelveníthesse képzeletben*”. Persze nehéz ezt az alkalmi „szárazdajkaságot” tudományos kísérletnek tekinteni, de ugyanezt Piaget tevékenységét vizsgálva is fel lehetne vetni. És persze ebből a vizsgálódásból nem gyermekpszichológiai tanulmányok lettek, hanem versek; olyanok, mint az EGY KISGYEREK SÍR, vagy évekkal később az ISZONYAT, melyet éppen a csecsemő me-

takommunikációjának hiteles ábrázolása tesz annyira szuggesztív.

És még egy apróságot szeretnék *kiemelni*, ami Valachi Annánál is csak kiemelés – Vágó Márta emlékezéséből. Amikor 1936 novemberében szerelmük rövid időre ismét fellángolt, a költő szokott tapintatlanságával (és persze boldog büszkeséggel) rögtön mindenkinek szeretne volna elmondani a nagy hírt. „*Megmondjuk a fiúknak, hogy renaissance?*” – kérdezte, fiúk alatt a Szép Szó szerkesztőit értve. A lány kétségbeesett tiltakozását azonban tiszteletben tartotta. Másnap viszont, amikor a Vágó Mártának címzett ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT című verset olvasta fel és magyarázta a lánynak, felhívta a figyelmét az egyik sorra: „*Vészed észre, mennyire renaissance-kép a második szakaszban: Milyen tűzvész, miféle kivont kardok?* – kérdezte. *Hangosan fölnevetett: – Renaissance! – kiáltott fel újra. Fejét csóválta, ilyenkor bámulta magát, hogy így sikerült valami, amit akart.*” Nem lehet eléggé felhívni a figyelmet arra, hogy József Attila milyen sajátos módon rejtett el személyes üzeneteket, hogyan hagyott *nyomokat* verseiben és más írásaiban. Erre gondoltam, amikor Tverdota György fentebb már említett ESZMÉLET-könyve kapcsán arról beszéltem, hogy az okkazonalitás fontos szempont lehet ennek a költészetnek az elemzésekor (és ki is mutattam jó néhány ilyen mozzanatot a költeményben).

Sok izgalmas gondolat van még Valachi Anna könyvében, mindenkinek ajánlom, hogy olvassa el, aki József Attilával szeretne foglalkozni, de most témát és fejezetet szeretnék váltani – miközben maradok ugyanennél a szerzőnél.

Aktuális törekvések

a József Attila-recepcióban

Valachi Anna másik könyve, az „IRGALOM, ÉDESANYÁM...” A LÉLEKELEMLŐ JÓZSEF ATTILA NYOMÁBAN nem egybefüggő gondolat-történet, hanem egyszerűen tanulmánygyűjtemény, melyben azokat az 1986 és 2005 között írott értekezéseit gyűjtötte össze, amelyekben József Attila költészetét és annak szellemi kontextusát a pszichoanalízis szempontjait is figyelembe véve vizsgálta. Más esetben nyilvánvaló lenne, itt azonban külön ki kell emelni: nem a költő elmeállapotával foglalkoznak ezek az írások (illetve csak egy akad köztük, melynek ez a témája, az is inkább a költő stigmatizációjáról beszél), hanem költészetét igyekszik ilyen szempontok szerint megközelíteni. Vizsgálódásában meg-

határozóan a háború előtti bécsi–budapesti iskolára (elsősorban Freudra és Ferenczire, néha Hermann Imrére és az érintőlegesen ide sorolható Gyömrői Editre és Rapaport Samurá) támaszkodik. Már-már meghökkentő, hogy ennek az irodalomelméleti irányzatnak a legnagyobb hatású jelenkori művelői, Foucault, Lacan és mások említésre sem kerülnek; talán azért, mert Valachi Anna József Attila értelmezésekor a *vele kortárs* tudományosságra kíván támaszkodni. Nem hiszem, hogy helyesen; de ez persze a tanulmányok értékét nem kisebbíti. Elsősorban azért nem, mert a szerző nem a mai értelemben vett pszichoanalitikus irodalomelméleti iskola írásmódját követi, sokkal inkább a leíró irodalomtörténet művelője, és ebben a gondolatrendszerben a Freud-Ferenczi-féle pszichoanalízis részint a művek korszemlémének megjelenítésére, részint egyik alkotáslélektani motívumuk felelevenítésére szolgál.

A könyvben a tanulmányok három ciklusba osztva sorakoznak, és a fejezetcímek pontosan meghatároznak egy-egy programot. Más kérdés, hogy az egyes értekezések csak kisebb részben felelnek meg a rögzített tematikának.

A NYELV, VERS ÉS SZEMÉLYESSÉG című ciklus írásai első ránézésre mintha a költő életművét tekintenék át a nyelvközpontúság és a személyesség dichotómiája szempontjából. Valójában az írások témája sokkal esetlegesebb, ami természetes is, hiszen nem könyvfejezetek, hanem alkalmoszerűen készült tanulmányok sorakoznak a kötetben. Ebben a részben például áttekinti a szerző József Attila vallásosságának problémáját. (Végre összegezi az ellentmondó közleményeket, melyekből az derül ki, hogy a költő számos vallással került kapcsolatba; görögkeletiként anyakönyvezték ugyan, de mégis reformátusnak keresztelték. Az erről szóló eldugott közleményről eddig nagyon kevesen szereztek tudomást.) Egy rövid tanulmányban visszafordítja magára a költőre a névvarázs problematikáját, majd alkotástörténeti-alkotáslélektani írások következnek. Külön tanulmányt szentel a fordítások és átdolgozások kérdésének, a költő pénzügyeinek, valamint a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE... funkcióját mérlegetli. Mindezek közé pedig egy komplex pszichoanalízis-elvű verselemzést illesztett a HOLT VIDEK-ről.

A második ciklus a költő kapcsolatait veszi sorra – Babitscal, Rapaporttal, Móriczcal, ál-

talában véve a nőekkel, a pszichoanalízis meseterével (Freuddal, Róheimmel és Ferenczivel) és a mesével „mint olyannal”. A harmadik pedig AZ UTÓKOR TÜKRÉBEN taglalja (néha ismét) kapcsolatát a nőekkel, a pszichoanalízissel, Illyés Gyulával és Kozmutza Flórával, valamint értekezik fényképeiről, életrajzáról és állítólagos elmebetegségéről mint stigmáról.

A kötet egyszerre tár fel és rejt el egy történetet, miközben persze a költő életművét és életútját érintő érdekes részletkérdéseket vizsgál: Valachi Anna és József Attila kapcsolatának ambivalens történetét. Sokszor úgy érzem, hogy a szerző nem arról gondolkodik, amiről beszél, és következtetései sem igazán irodalomtörténeti szempontból relevánsak. Valachi Annát a XX. század első felének mentalitás- és társadalomtörténete, illetve a lélekelemzők *Budapesti iskolája* érdekli elsősorban, és József Attila ebben az összefüggésben mint a korszak emblematikus, reprezentatív személyisége érdemel figyelmet. De a tanulmányokban szinte mindig a környezet ábrázolása mutatkozik plasztikusan és izgalmasan. A költő alakja kis sématikus, elnagyolt marad. Nem véletlen, hogy Valachi Anna eddigi legjobb könyvét József Jolánról írta. EGY ÖNÉRVÉNYESÍTŐ NŐ A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN, ahogy annak a könyvnek az alcíme mondta, kétségkívül vonzóbb tárgy, ha életrajzi monográfiát akar írni az ember, mint zseniális fivére, akiről könyvtári irodalom van már; és olyankor is, amikor József Attila foglalkoztatja, az izgalmas egyéniségre, tragikus-fordulatos életrajzát és csak érintőlegesen, mint ezek dokumentumaira fordít figyelmet magukra a költeményekre. Korántsem rosszallóan mondom ezt. Valachi Anna tanulmányai új és érdekes oldalakról világítanak rá a József Attila-jelenségre. Tanulságait és megállapításait azonban nem fogjuk megtalálni a versek értelmezéséről folyó vitákban. Magam sem emlékszem rá, hogy efféle írásimban tőle származó irodalmat használtam volna. Másként látom, de ugyanúgy értelmezem József Attila verseit, mióta először olvastam ezeket a tanulmányokat és a szerző egyéb írásait. Talán nem lesz félreérthető (dehogynem! mégis mondom), hogy Valachi Anna egy nagyon női szemléletet érvényesít az irodalomtörténet-írásban. És én ezt nemcsak tiszteletben tartom, de élvezem is.

Ennek ellenére néhány megjegyzést kénytelen vagyok megtenni.

Remek játék azt találgatni, hogy a költőnek miféle asszociációi voltak, mi villant át az agyán, micsoda miről jutott eszébe. Ennek olykor jelentősége van, és ilyenkor József Attila általában valamiféle nyomot hagy a szövegben vagy azon kívül. (Persze ha a dolog csak kevesekre tartozik, akkor a nyom is csak számukra lesz világos. Ilyenek az ESMÉLET Babitsnak szánt üzenetei.) Máskor ez a körülmény irreleváns. Valachi Anna a hasonló hangzású szavakkal való játékra nagy ívű elméleteket alapoz, mint amilyen az ÓDA mellékdala és a szárszói események, illetve a [KARÓVAL JÖTTÉL...] végén szereplő *párna* és a jóga alapfogalma, a (nagyjából) „világlélek” jelentésű *prána* egybecsengetésére. (Újabb könyvében az ÓDA elemzésekor a *Márta-Márta* egybehangzásának taglalásától, őszinte örömmre, eltekintett.) Ezeket az elképzeléseket nagyon nehéz komolyan venni, ahhoz pedig, hogy játékként olvassuk őket, túlságosan szikár és tárgyilagos a kontextusuk. Ugyanakkor izgalmas kiemelésként értékelem Rapaport könyvéből azt a gondolatot, mely szerint a vascsopek felhasználódása a szervezetben igencsak kétes: „*Válszínű, hogy gyógyhatásuk szuggesztív és inkább a névbe burkolt erőszimbólumtól ered.*” Igen, ez hamisítatlan József Attila-gondolat, ami pontosan tükrözi a költő nyelvi-logikai gondolkodását és a sokat emlegetett névvarázselméletet.

Egyébként is nagyon fontosnak tartom Valachi Annának a Rapaport Samu könyvei elemzése során tett megfigyeléseit. Egyrészt ezekben a könyvekben, melyeknek több mint stílzálója, de kevesebb mint társszerzője volt József Attila, olyan gondolatok vannak, melyek meghatározóan (az agykontrollosok úgy mondanák: programozásként) jelentek meg a költő életében. Az 1931-es, ideges gyomor- és bélbajokról szóló könyv átdolgozását követően sűrűsödnek az emésztéssel kapcsolatos képek a verseiben, és ekkor kezdődnek nyelési nehézségei; míg az 1936 tavaszán kiadott *Alvás, Aluszékonyosság, Álmatlanság* gondolatai egész érett költészetével és a tanulmányaiban kifejtett számos gondolatmenettel csengenek egybe, de életében is ekkortól válik egyre súlyosabb problémává alvásképtelensége. Én ebben az esetben kétféle megkülönböztetést javaslok. Egyrészt mindkét könyv alapproblémái már sokkal régebben jelen voltak a költő életében; tehát joggal keresünk a Rapaport-szövegekben olyan megállapításokat, melyek József

Attila tapasztalatain, önmegfigyelésén alapulnak. Másrészt azonban a könyvek szövegének utóéletét szerintem a költő *szövegeiben* érdemes keresnünk, a költő *életében* pedig életrajzi mozzanatok hatására lenne célszerű odafigyelnünk. Tehát az emésztéssel kapcsolatos metaforák formálódására minden bizonnyal hatott Rapaport könyve, de a költő nyelési nehézségeinek súlyosbodását inkább abból az életrajzi tényből kellene levezetnünk, hogy 1931-ben nagyapja, a versben is megörökített Dörmögő, magára hagyva egy csőszkunyhóban éhen halt. Nem tudom, ki hogy van vele, de én ezt szinte feldolgozhatatlan traumának látom, és ehhez képest az életrajzközpontú elemzések sem fordítanak rá figyelmet. Valachi Anna ezekben az okfejtésekben aránylag kevés oksági összefüggést mutat ki, inkább párhuzamosságokra mutat rá, méltánylandó önmérséklettel.

Két kortörténeti apróság. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban élő magyar kommunista írók egyik munkaanyagukban úgy kommentálták József Attilának a Bartha Miklós Társaságban játszott szerepét, hogy „*a fasiszmus táborában keresi a kivezető utat*”. A költő ezt a minősítést súlyosan sértőnek tartotta, teljes joggal. Valachi Anna azonban figyelmeztet: „*a harmincas évek elején a fasiszta szó holdudvara jóval tágasabb volt, mint később*”. Ez nagyon fontos distinkció. Az olasz fasiszták persze már egy jó évtizede brutális garázdaságukról voltak híresek, amibe a gyilkosság is belefért, de még Európa-szerte voltak naiv emberek, akik azt képzelték, hogy ezek csak az elszabadult indulatokból eredő túlkapások. Jóval korábban, 1922-ben még Juhász Gyula is azt írta a *SZÉPSÉG KOLDUSA* előszavában: „*Nem ismerek bölcsőbb és igazabb fajvédelmet, mint a valódi tehetség, az ígéretes fiatalság megbecsülését...*” Ma ez a kifejezés arcucspásként éri az olvasót, de a maga idejében nem volt kirívó. József Attila minden elképzelést hajlandó volt végiggondolni, amely a társadalmi cselekvés lehetőségét foglalta magában, akár a nemzetiszocializmus elveit is mérlegre tette, de – ahogy Valachi mondja – kortársainál hamarabb fogta fel azok reális tendenciáit. Lett légyen szó fasiszmusról, szociáldemokráciáról, kommunizmusról vagy népi-nemzeti harmadik útról. *Ezért* érezte ezt a minősítést súlyosabb sértésnek kortársainál.

A másik dolog: a költő és a pénz viszonyát értékelve Valachi Anna azt mondja: (1933-ban)

„Már régen megbánta Babits ellen elkövetett bűnét, és elemi létérdekei is azt diktálták, hogy szerezzé vissza a költőtekintély jóindulatát...” Nem, erről szó sincs. József Attila soha semmilyen bűnt nem követett el Babits ellen. Egy Babits-kötetről, mely nem tartozik a legjobbba közé, éles hangú kritikát írt. De nem azt írta, hogy Babits oportunistá alak, krajcáros lotyó vagy egyenes ági leszármazottja a kárpáti hegyimedvének, hanem hogy rossz költő. Ez a megállapítás helytelen volt, de nem bűn. Joga volt ezt gondolni, és joga volt érvekkel alátámasztva megírni, hogy ezt gondolja. Az pedig, hogy elemi létérdekei követelték a költőtekintély jóindulatának visszaszerzését, nem az ő szégyene volt. Sokkal fontosabb annak kiemelése, hogy József Attila felismerte értékítélteinek téves-ségét, és kíméletesen megpróbált korigálni. Ennek részleteiről bőven beszéltem Tverdota György *ESZMÉLET* című könyvéről szóló írásomban.

És még két bíráló megjegyzés.

Az első: Valachi Anna meglehetősen pontatlanul beszél a misztikum és a vallás kérdéseiről. A *SZABAD-ÖTLETEK*...-ről például azt mondja, hogy a költő olyan alkotást hozott létre, melynek alanya és tárgya is ő maga, s melyben misztikus módon (Radnóti Sándort idézve) „...saját világlátásában evidenciaként szünteti meg a kettészakítottságot a misztikus élményben, az én és az isten egységében”. Szerintem ehhez az attitűdhöz József Attilának soha életében semmi köze nem volt. Amennyire meg tudom ítélni, számára Isten sohasem létezésként, hanem mindig metaforaként jelent meg. Léte tény, mert írva van. Élete gyakorlatában azonban egyetlen mozzanatról sem tudok, amely gyakorolt vallásosságról, illetve vallott istenhítről tanúskodna. Számára Isten ugyanúgy csak forma volt, mint a proletariátus vagy éppen maga a pszichoanalízis. A bibliai hivatkozások esetében pedig szerintem gondosabban kellene eljárnia Valachi Annának. Azt olvasom: „Élete végéig szómágusként utánozta, majd helyettesítette Istent. A »szép szó«, a »testet öltött érv« bibliai mintája (»kezdetben lón az Ige«) alapján igyekezett fegyvert kovácsolni magának...” Arról nem is beszéltek meg embereket, de, gondolom, Valachi Anna arra a kitételre gondol, mely szerint „Mindentől fölmentem magamat, / mert nem lesz utolsó útelet.” (SZÁMVETÉS.) Ez pedig nem Isten helyettesítéséről, hanem létének tagadásáról szól.

Egyébként pedig a hivatkozott hely nem létezik. Olyan van, hogy „*Kezdetben volt (vala) az Ige*”, (JN.1.1.), olyan is van, hogy „*az Ige testté lón*” (JN.1.14.). És persze olyan is, hogy „*Kezdetben volt Pakots, / aztán lón az IGE...*”, de ez egy másik írás, és korántsem szent. Másutt pedig ezt mondja: „*Titkos úrfelmutatási rítussal ért föl tehát a Szabad-ötletek jegyzéke...*”, és ez sokszoros képtelenség. Az átváltás misztériumának, az eucharisztia, az oltáriszentség prezentációjának lényege éppen az, hogy nem titkos, hanem a hívők közösségi élménye. Ennek során történik meg valaminek, ami látszólag ugyanaz, az átlényegülése valami mássá: az ostyia Isten testévé változik. József Attila nehezen besorolható írásműve ma is az, és soha nem is lesz más, mint aminek készült: szöveg.

Végül egy olyan mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, amely nemcsak Valachi Annánál, hanem Bókay Antalnál és másoknál is problematikus, akik megkísérik rekonstruálni a költő halála előtti gondolatait. Minden írásából, ami eddig a kezembe került, az derül ki, hogy József Attila következetes materialista gondolkodó volt. Másrészt, és ebben szememenőn egyetértek a korabeli és mai lélek-búvárokkal, sohasem szenvedett semmiféle elmebetegségben. „...*a legigazságtalanabb stigma, az elmebetegség bélyege, mindmáig rajta ragadt*”, jelenti ki rosszállólag Valachi Anna, aki sokakkal egyetértésben úgy véli, hogy József Attila „betegsége” a mai szóhasználat szerint „borderline-szindrómaként” azonosítható. Ennek lényegét pedig annak idején a költő igen precízen határozta meg: „*Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatalan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok. Megoldhatatlan helyzetbe kerget, és aztán azt mondja, hogy infantilis vagyok, mert nem tudom a saját belső problémámat megoldani.*” Vagyis ahogy Valachi Anna foglalja össze: „...*hogy a kóros állapotok egyike sem örökletes eredetű elmebaj következtében alakult ki, abban biztosak lehetünk*”. Nagyon helyes, szememenőn egyetértek. Csakhogy szintén nála ilyen kitételeket lehet olvasni: „...*József Attila [...] 1937. december 3-án, hosszú depressziós időszak után, azzal az örvendetes ígérettel oszlatta el aggódnó nővérei gyanúját, hogy új életet kezd: meggyógyítja magát. Csakhogy ő ezt végleges sorsfordításként értelmezte magában. S talán az az ősi hitből fakadó remény is eltöltötte, hogy a halál nemcsak a kín megváltása, hanem »az alvás-halál az ébredés-élet alapfeltétele«*”. Másutt, a Flóra-szerelem vé-

géről szólva: „...a halála napján írt búcsúlevélben maga mondott le az elképzelt családi teljességről – átengedve választottját annak, »ki méltóbb lesz hozzá«. Ő pedig az első nőt: az égi Mamát választotta”. Ismét másutt, a halál leírásakor: „Az önfeláldozás árán elnyert megváltást, a kímhalált és a feltámadást szimbolizáló rítussal tulajdonképpen a keresztény üdvtörténetből ismerős – és a húsvéti templomi szertartások idején a pap által megismételt, fekvő helyzetben arca boruló – áldozati helyzetet modellezte, amikor a közelgő vonat kerekei elé és a vasúti sínre merőlegesen fekvve, feszületet formázva várta a szenvedéseitől megszabadító halált.” Azt már Bókay Antal írja másutt, de Valachi Anna idézi korábban tárgyalt könyvében: „A költő pontosan kijelöli halála értelmét és irányát: megtalálni a mamát, ha nem lehet itt a földön, akkor a túlvilágon”, és szintén Bókay mondta a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában: „...egykor az ESMÉLET kulcsfelismerése volt a szétfoszló törvényszövedék. Itt a szövedék, a rend az utolsó, legbelsőbb, legszemélyesebb térben, a testben bomlik szét. A hallucinált mama hozza a megoldást, ő lesz a rend, az ölelés, amely a személy bizonyosságát, egységét újra megeremti. Pontosán ezekben a sorokban olvashatjuk az öngyilkosság poétikáját, a saját testen írt utolsó verset. A vonat által szétszabdalt testet, a széthullt kelmét valóban a hallucinatorikusan odavarázolt halott anya szedi össze és viszi magával a túlvilágra”. Mármint ha egy pillanatra azonosítjuk József Attilát, az embert a HAZÁM című versciklus beszélőjével (nem szeretem az ilyesmit, de most tegyünk kivételt), aki a hitetlen csodára várást elutasította, lelki restségeként bélyegezte meg, akkor vagy azt kell gondolnunk, hogy korábbi írásaiban nem mondott igazat, vagy mégiscsak meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy utolsó napjaiban elment az esze. Mert épelméjű ember ezzel a misztikus zagyvasággal nem kábítja magát. Aránylag pontos leírásokot ismerünk korábbi öngyilkossági kísérleteiről. Ha (legalább) ötször megkísérelhetett öngyilkosságot sínen megverselt mamaszerelem és húsvéti hókuszpókusz nélkül, mi értelme van ennek éppen a legkevésbé előképzített, leginkább véletlenszerű esetben? Mert a halálos baleset fenti leírásaiból semmi nem felel meg a valóságnak, se a kerék elé fekvés, se a sínre merőleges testhelyzet, se a feszület-testtartás, se a várakozás. Hetven év után kinek kell ez még mindig, és mire? Ha nyilvánvalóan nem tudjuk eldönteni, hogy a halálos baleset véletlenül következett-e be, vagy öngyil-

kossági kísérlet közben, nem lenne jobb beérnünk ennyivel? Beszélhetnénk helyette példaul a versekről.

Áttérve végezetül azokra a tanulmányokra, melyeket a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadáshoz kapcsolódó tanácskozáson elhangzott előadások alapján írtak meglehetősen eltérő módon gondolkodó irodalmárok, először is egy lassanként megszilárduló legendát szeretnék eloszlatni: nem igaz, hogy a József Attila-recepció két, egymással szemben álló tábor kilátástalan polémiájában jelenne meg napjainkban. Különböző szempontok szerint természetesen lehet ellentáborokat felrajzolni, de a változó szempontok szerint mindig más és más kerül közös szekérvárba, így aztán egyszerűbb és helyesebb lenne a nézetek sokféleségéről beszélni.

Fried István VÁLASZTOTT ROKONSÁGOK – MÁRAI SÁNDOR ÉS JÓZSEF ATTILA című tanulmánya viszonylag szűk, de éppen ezért belátható szeletét tárgyalja a József Attila-irodalomnak: Fried kigyűjtötte azokat a szövegrészeket Márai írásaiból, amelyek József Attiláról szólnak. Ezekből némi leegyszerűsítéssel az derül ki, hogy Márai rendkívül nagyra tartotta József Attilát, nem annak ellenére, hanem azzal együtt, hogy „tragikus költő, proletár volt, tudatosan kiállt osztálya sorsáért”, hiszen „mégsem volt programköltészet, amit művelt: minden szándékolt sorát átvilágította a gyöngéd derengés, mely a mélyebb, ösztönösebb, igaz költészet sugárzása”. De nemcsak a polgár-proletár ellentétet utasítja el, hanem azt a mentalitást is, mely Babitséval szemben emeli ki vagy teszi zárójelbe ezt a költészetet. Az 1980-as évek közepéről való naplóból idéz Fried: „Minden éjjel versek. Tegnap Babits. Mégis ő volt ebben a században a költő. Minden versében ugyanaz a lüktetés, érzéki, mennyei áram. József Attilában volt ilyen lüktetés, kibombant és kilobbant.” Az irodalomtörténész kommentárja: „...az igen idős Márai össze/egymásra látja Babitsot és József Attilát, akiket a kortársak József Attila életében, de azután is inkább egymástól távolabb szemléltek, egymás ellenfeleiként; a személyes ügyek mellett a költészetfelfogás eltérő reprezentánsaiként emlékeztek róluk”. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek a kiemelésnek a fontosságát. Egyre erősebb meggyőződés, hogy (persze a személyes ellentéteken túl) a hasonlótól való iszonyat volt az, ami József Attilában Babits költészetének a heves elutasítását motiválta.

Szegedy-Maszák Mihály tanulmányában több kérdésirány párhuzamos kibontásának kezdetét látom. Ő úgy szól hozzá a vitatott kérdésekhez, hogy a vitázók gondolkodói pozícióját is igyekszik kontrollálni. „*A magyar irodalom történetírója két út között választhat. Vagy a nemzeti művelődés öntörvényűségének eszményéhez ragaszkodik [...], vagy általa ismert másik irodalom szaknyelvéhez próbál igazodni*” – állapítja meg. Nézetem szerint külön kell választani két fogalmat: azt, hogy valaki jártas egy bizonyos irodalomban, illetve hogy az ahhoz a nyelvhez-kultúrához tartozó irodalomelméleti gondolkodás rendszerét és fogalmait alkalmazza a magyar irodalom vizsgálata során. Mindkettőnek lehetnek eredményei és tanulságai, de a kettő nem ugyanaz. Mondanom sem kell, hogy Németh G. Béla otthonosan mozgott a német irodalomban, és például Vörösmartyról vagy Aranyról szólva érzékelhető volt jártassága a német romantika világában. Hasonlóan fogalmazhatunk Szabolcsi Miklós és a francia vagy (hogy egy ritkán említett nevet is mondjak) Forgács László és az orosz irodalom tekintetében. De az ellenoldali logika, tehát hogy nem tőlünk kifelé, hanem kintől befelé pillantva szemrevételezze valaki a magyar irodalom jelenségeit, az rendkívül ritka jelenség, és nagyon-nagyon nagy baj, hogy ez így van. Hozzászoktunk, hogy amit mi csinálunk, az a világot nem érdekli, és most, amikor (persze elsősorban a prózában) némiképp megtörni látszik ez az érdektelenség, nem vagyunk felkészülve arra, hogy külső szemlélő mást lát – még akkor is, ha ez a külső voltaképpen szintén belső, tehát olyan magyar irodalmár, aki időközben megtanult más logika szerint gondolkodni. Ezért nem értek egyet Szegedy-Maszákkal, amikor azt mondja, hogy „*Tverdota György a francia, Kulcsár Szabó Ernő a német, Bókay Antal az angol–amerikai költészet szellemében értelmezi József Attila műveit. Ha jól sejtem, e három irány nem találkozik egymással*”. Csakugyan, de a konfliktusok nem elsősorban ebből erednek. Ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a redukzív tendenciákra is, melyek az egységes értékvilágú és egy nézőpontú irodalomtörténet-írásban érvényesülnek, alkalmazzanak bár politikai, lélektani vagy akár poétikai közelítésmódokat. Ez is olyan észrevétel, amelyre érdemes több figyelmet fordítani. A tanulmányban számos kérdésirány rajzolódik ki, melyek

elsősorban a német és az angol irodalomelméleti elképzelések diskurzusba vonásából adódnak. Ezek közül a legfontosabb talán az, hogy „*az én azonossága már meglehetősen korán kérdésesnek mutatkozott költészetében*”. Szerintem ezeken a helyeken nem a beszélő énjének egysége kérdéses, hanem tematikusan fogalmazódnak meg bennük erre vonatkozó kétségek, illetve a költő paradox módon fogalmazza meg gondolatát: „*Vár ránk a lány, aki mi vagyunk*”, „*Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz*” stb. De természetesen ezek a helyek csakugyan kétségeket fogalmaznak meg – nem a költői, hanem általánosságban az emberi én egységére nézve.

Kulcsár-Szabó Zoltán lényegében véve egész tanulmányát – MAGÁNY ÉS ÉNHIÁNY JÓZSEF ATTILÁNÁL – ennek az utóbbi kérdésnek szenteli, [KI-BE UGRÁL...] és MAGÁNY című versét állítva a vizsgálódás középpontjába. Már bevezetőben bizonyos megszorításokat alkalmaz, amikor vitatott kérdésnek nevezi, hogy az én elvesztése, illetve távollétének, hiányának a tapasztalata mit is jelent, illetve milyen formákat ölt József Attila költészetében. Hiszen „*alkotómódjáról legalább oly mértékben elmondható, hogy centrumában éppen az én, a szubjektivitás jelenlétének lehetősége áll, mint az, hogy pontosan ez az, ami megrendül*”. Ezután a versek szoros olvasatával kísérletezik, hogy kimutassa az én problematikus voltát. A sokat idézett mondat: „*...mit úgy hívtam: én, / az sincsen*”, nézete szerint „*bizonyos értelemben, valóban nem válik meg az »éntől«, csupán megkettőzi azt: ami hiányzik, az az, amire (akire) az »én« szó vonatkozik, de a szó maga [...] ott áll a szövegben*”. A szem, a tekintet és a látás elkülönítése, illetve lokalizálása a versszövegben, a ki-be ugráló szemnek a metonimikusan jelölt nézőpont váltogatásaként történő értelmezése ahelyett, hogy a kijelentést egyszerűen a rossz közérzet metaforája vagy a szemmozgató izmok rángatózása értelemben olvassánk, nekem korántsem tűnik kézenfekvőnek. Ezzel szemben azt a kérdést, hogy végül is ki az az „én”, aki a versben *én*ről beszél, fontos és feltehető kérdésnek tartom. Igen, József Attila mindig tudatosan alkotott meg egy vele magával nem azonosítható narrátort, és versét-verseit vele mondatta el. Ezt vette észre éles szemmel (és kifogásolta értetlenül) a NINCSEN APÁM, SE ANYÁM kötetről szóló kritikájában Németh László. „*Az én nem tud belebújni, bezárkózni ön-*

magába” gondolat József Attila számára csakugyan és egészen korai verseitől fogva evidencia volt. Az olyan gondolatok, hogy „*Hiába fűröstöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat*”, vagy hogy „*Nem én kiáltok, a föld dübörög*”, valamilyen értelemben kétségessé teszik, hogy a szemlélő vagy beszélő embert másoktól elkülöníthető egységként lehetne elgondolni. Ezt így csakugyan József Attila költészetéből természetesen fakadó kérdésnek látom.

Kulcsár Szabó Ernő problematikája ennél sokkal összetettebb. Teoretikus felütése a hermeneutika hitvallása is lehetne, melynek igazsága természetesnek tűnik: „...*ami József Attila műveként megszólít bennünket, ontikusan nincs jelen, hanem mindig csak állandó újraértelmezés formájában találkozik a mi kérdéseinkkel*”. Ez a tétel azonban semmit sem mond arról a kötöttségről, hogy a ránk hagyományozott szövegek újraértelmezéséhez bizonyos tudnivalók elsajátítása szükséges. Ilyen például, hogy én is valami triviálist mondjak, a nyelv. Aki nem tud magyarul, az hiába is kíséreltezik a költemények újraértelmezésével. Egy nyelvet tudni pedig azt is jelenti, hogy helyesen ismerjük a szavak jelentését. Helyesen ismerni a szavak jelentését azt is jelenti, hogy a szöveg keletkezésekor érvényes nyelvállapotnak megfelelően értjük őket. Ha érvényesen akarjuk újraértelmezni Adyt, a *kis női csukák* olvastán nem gondolhatunk cipőbolt kirakatára, és az „*egyetlen, igazi szerelmem: / A Patyolat*” sem fejthető meg a költő mosodák iránt érzett szenvedélyeként. Még akkor sem, ha korábban ezt a kifakadást olvashattuk ugyanitt: „*Jaj, be piszkos ruha az Élet.*” És nem érhetjük be a nyilvánvalóan hibás olvasatok kiszűrésével, hanem számtalan olyan tudománytalan kérdést kell megválaszolnunk, mint hogy „mire gondolhattott itt a költő”, vagy hogy „mi volt ezzel a költő szándéka”. Ki kell jelölnünk egyfajta „jelentéshorizontot”, hogy határt szabjunk értelemalkotó kreativitásunknak; másképp nem lehetünk a költő méltó szerzőtársai. Ezért nem tudom elfogadni, hogy „*a szövegek csupán a rendezett jeleknek, de sem a hangnak, sem az üzenetnek nem »tárolói«*”. Dehogynem. A hang ebben az esetben a költő egyéni nyelvhasználatát jelenti, a módot, ahogyan kortársaiétól, elő- és utókoráétól elkülönbözők. E nélkül szövegei érdektelenek lennének. Üzeneten pedig azt érthetjük, hogy a költő nemcsak jeleket rendez,

hanem nyomokat is hagy. Fentebb már említettem példákat erre. Persze ez nem azonos azal az üzenettel, amelyről a strukturalisták beszéltek.

Az én destabilizációja itt is fontos kérdés: „...*nincs számottevő poétikai jelzése, hogy e lírai szövegek énkonstrukcióiban bárhol is érvényesülne az önmagának elégséges subjektivitás klasszikus-modern hagyománya*”. Úgy van, lásd két bekezdéssel feljebb.

Érdekes interpretációja Mallarmé/Valéry költészettani nézetének, hogy „*a műalkotás nem az esztétizmus anyagátalan géniuszának, teremtő szellemének mediális kiáramlása, hanem sokkal inkább a mű gondolkodásmódját megnyilvánító grammatikai konstellációk, képi, retorikai és ritmikai konfigurációk olyan tagolt rendje, amely elsősorban a szöveg matériáján keresztül érzékelhető*”. Erre alapozva Kulcsár Szabó különös fontosságot tulajdonít a Babits-kritika egyes kitételeinek, például hogy a formaművész Babits „*versei sohasem jártak az anyag rejtelmeinél*”, illetve hogy „*Babits, a költő mint anyagformáló műveletlen*”. Szerinte ebben az fejeződik ki, hogy a „*művészet van, s mint ilyen anyagszerű megvalósulásként, nem pedig a tetszés tárgya vagy pszichogramma gyanánt vált ki esztétikai tapasztalatot*” – ebben fejeződne ki a késő modern korszakküszöb legfőbb poétikai tapasztalata. Nem tudom, hogy ez így van vagy másképp, de a Babits-kritika értékeinek kiemelésével mindenképpen egyetértek. Azzal kevésbé, hogy az „*önállósult szövegegyeségek értelemszerűen kezdték főbnyitni a műalkotások közti határokat is*”, tehát hogy megtegmentődött a „*modulszerű áthelyezhetőség*” elve és lehetősége, illetve hogy „*az »archimédeszi pontok« nélkülözhetlenségének tétele csak felületes olvasatban jelenti azok cserélhetőségének tilalmát*”. Van ebben igazság, de nem egészen így, Kulcsár Szabó példái nem a legmeggyőzőbbek, és azt sem hiszem, hogy ebben lenne tetten érhető a Nyugat poétikáinak meghaladottsága. Egyszerűen más minőségű anyagot ismerünk például Babbitstól, mint József Attilától. Amennyiben „*modulszerű áthelyezést*” látunk a [MAGAD EMÉSZTŐ...] és az ESMÉLET között, úgy ugyanezt láthatnánk Babits vagy Kosztolányi munkásságában is, ha fennmaradtak volna a papirosaik, illetve ha jelentőséget tulajdonítanánk nekik.

Bókay Antal tanulmánya a szelf poézisével foglalkozik. A versekben, főként a TISZTA SZÍVVEL-ben, melyekben a szelf megalapítását mu-

tatja ki Bókay, kétségkívül van efféle tendencia. Ezzel együtt attól tartok, hogy József Attila költészete nagyon kevésbé értelmezhető angolszász kontextusban, még ha akad is néhány Shakespeare-utalás a kései versekben, vagy – amire Szegedy-Maszák mutat rá – vannak bizonyos tematikus és attitűdbeli átfedések ennek a poézisnek néhány darabja és például William Carlos Williams egyik-másik életképe között. (A PROLETÁR PORTRÉ-t hozza fel példának, de nem tulajdonít neki túlzott jelentőséget.) Nem hiszem, hogy a TISZTA SZÍVVEL címében a *tiszta* azt jelenthetné, hogy „*a versben egy nagyon szikár, kemény és tárgyias letisztítás [...] pontosabban negáció történik*”, és azt sem hiszem, hogy ennek a szerepversnek a narrátora túlélné a vers utolsó sorát, illetve hogy az így létrejött *tenmagra* (Krausz Tivadar szóeleménye a szelfre az 1980-as évek végéről) épülne ez a költészet 1928-ig. A „*Harmadnapja nem eszek*” és az „*áldott földdel elfödnek*” szakrális összefüggése (amit ebben a tanulmányban nem találok, de a vitában Bókay említette) számomra evidens, holott sokan vitatták. Az, hogy valaki azért nem eszik három napig, mert nincs mit, korántsem zárja ki azt, hogy a jelenet ábrázolása ünnepélyes, „ikonográfiailag” a bójtöt idézi. A szerzetesek sem libasülthalmok között éheztek, ha úgy tetszik, ők sem *kaptak* enni, és a pusztába vonulók sem voltak komoly kulináris csábításnak kitéve. A bójtben *a test koplal*, és ez ugyanúgy eltávolodás az anyagi létől, mint a szociális okokból elszenvedett éhezés. Szerintem a vers nem igazán bonyolult, és éppen ezért annyira erőteljes. A szív tisztasága azt az ellentmondást jeleníti meg képszerűen, hogy ha az embernek nincsenek családi, vallási, társadalmi, érzelmi kötődései, akkor számára a törvény esetleges és megélhetetlen. Ha pedig ezt a gondolatmenetet a szegénylegény-balladák (GACSAJ PESTA NÓTÁJA) és énekek (SZEGÉNYLEGÉNY VAGYOK ÉN...) „nótájára” éneklí (akárcsak Ady AZ UTOLSÓ MOSOLY-t), akkor rögvest kriminális és halálos kontextusba is kerül. Ennek elmentmondva teremt feszültséget a születés és halál metonimikus tagadása a „*se bölcsöm, se szemfedőm*” sorban.

Bókay létező egységnek tekinti azoknak a verseknek az együttesét, amelyeket a költő 1928 áprilisában az *Ellenzék* szerkesztőjének, Kuncz Aladárnak küldött Kolozsvárra. Csoportosítását egyáltalán nem tartom meggyő-

zőnek. Csak egy példa: szerintem semmivel sem indokolható, hogy a RINGATÓ-t a *szerelmes versek, énkonstrukció a Másik tükrében* kategóriába soroljuk. Ha van József Attilának olyan verse, melyben nem beszélhetünk egységes énkonstrukcióról, sőt, amelyben az én hiánya nyilvánvaló, olyannyira, hogy a mondatok sem mondatok, rejtett alanyuk meghatározhatatlan, és még az igék alanyi vagy tárgyas volta is eldönthetetlen, akkor az a RINGATÓ. Ezzel szemben az ÖRÖKÉLET [NEMZETT JÓZSEF ÁRON...] csakugyan meggyőzően ismétli meg, ezúttal állító formában, az én identifikációját, mintegy történetív alakítva a TISZTA SZÍVVEL tagadó formájú deklarációit. A negációkban építkező önmeghatározás ezzel szemben nem ebben a versegyüttesben tér vissza, hanem a KÉT DAL első darabjában (és variánsaiban): „*Néhány éjjelre, padra, kőre, / adjatok nékem fekhelyet. / Én nem vagyok jó gazda ökre, / se lány, se bolha, se beteg.*” Mindaz, amit Bókay a TISZTA SZÍVVEL-ről mond, erre fokozottan igaz. Ahhoz a hosszú és aprólékos levezetéshez pedig, amelyben a BEVEZETŐ („*Lidi nénémnek öccse itt...*”) című vers és a [JÓZSEF ATTILA, HIDD EL, HOGY NAGYON...] kezdetű öndedikáció név- és énkonstrukcióját értelmezi, nincs mit hozzátenni. Julia Kristeva költői nyelvi forradalma kétségbevonhatatlan diadalt arat.

N. Horváth Béla már régen unikális alakja a József Attila-kutatásnak. Amikor mindenki a nagy gondolati költeményekről, filozófiai mélységekről és önmegszólító verstípusról beszélt, ő a népi indíttatást vizsgálta. Manapság a „kommunista” korszak verseiről beszél, melyeket pár évtizede kívülről kellett tudniuk az iskolásoknak, ma pedig a válogatott kötetekből is gyakran kimaradnak. Jelen tanulmányában legbővebben a MUNKÁSOK-ról esik szó. Mint mondja, az az elképzelés, mely szerint József Attila a munkásosztály nagy költője, bornírt leegyszerűsítésekkel összetakolt klisé, de alapszabán véve igaz. Itt mindjárt vitánk van, mert én alapszabán véve tartom félreértésnek, hogy bármelyik osztálynak művészei lennének. Ez a marxizmus klasszikusainak paradox gondolata volt, annak mintájára, hogy egyik vagy másik németalföldi mester a polgárság művészévé vált, egyszerűen azért, mert munkáit a polgárok vásárolták. A munkásosztály (ha létezett egyáltalán, és nem tekintjük már magát a fogalmat is ideologikus leegyszerűsítésnek) jel-

lemzően nem vásárolt kultúrát, így a „munkásosztály költője” egyszerűen munkástémákat feldolgozó, rosszabb esetben munkásszarmazású és így remélhetőleg lojális alkotót jelentett a létezett szocializmus korában, illetve annak mozgalmi előzményeiben. Vagyis nézetem szerint a fogalom ab ovo elválaszthatatlan a bornírt leegyszerűsítésektől. N. Horváth azt mondja, hogy „a recepció utóbbi szakaszát azok a vélemények uralják, amelyek egyszerűen háttérként tekintenek ennek a korszaknak, poétikailag jelentéktelen alkotásoknak, végzetes tévedésnek tartva a tiszta poézis eszményétől távolodó, osztályköltészetet teremtő kísérletet”. Úgy van, és ez a szakadás az életműben nem fog begyógyulni vagy eltűnni. „A pszichoanalízis és analitikus terápia hatása már az 1931-es versekben is tükröződik.” Csakugyan, de ezzel még nem vagyunk kisegítve. A RITKÁS ERDŐ ALATT nem attól jó, hogy freudista olvasatainak vannak, és az INVOKÁCIÓ nem attól rossz (ha rossz), hogy abban ilyesmi nincsenek. Az a baj a mozgalmi versekkel, hogy agitáció céljára készültek, és ez az irodalmi jelentésalkotást torzíja vagy megakadályozza. Nekem egyébként az a benyomásom, hogy József Attilánál ez sohasem érvényesül meghatározóan, tehát talán azt kellene igazolni vagy cáfolni, amit elhíresült levelében írt a költő Halász Gábornak: „én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaimval”. Ha ezt konzekvensen ki tudnánk mutatni a versekben, az talán visszaállíthatná az életmű aktuális olvasatának koherenciáját.

Tverdota György a tanácskozás előtt, a 2005/4. Kortárs-számban megjelent cikkéhez képest teljesen új tanulmányt írt. Lényegében véve mindkét szöveg vitairat, első számú címzettjük Kulcsár Szabó Ernő, és az a célkitűzésük, hogy az utóbbi hét évtized József Attila-kutatásának eredményeit és metodúsat megvédjék a konzervatív iskola „támadásával” szemben.

A folyóiratszámomban megjelent KERÜLŐ UTAK című szöveg azonban még akár gesztusnak is felfogható: Tverdota igen részletesen bizonyítja be, hogy egy vers helyes értelmezéséhez magára a szöveg jelentésére kell figyelniünk, mert ha külső, életrajzi vagy személyes adalékokra alapozunk, akkor az olvasat könnyen teljesen téves lehet. Ezt dokumentálja Németh Andornak, a költő barátjának a MEDÁLIÁK-ról és más, egyebek mellett éppen róla szóló verséről ké-

szült tanulmányát elemezve. Németh számos mozzanatot ismert a költő életéből, olyasmiket, amiket közösen éltek át, és ezek az adalékok eltérítették a vers logikus értelmezésétől. Nyilvánvalóan összetéveszti a szöveg értelmét és a keletkezése során a szövegformálás műveletében kisebb-nagyobb szerepet játszó adalékokat: a jeleket és a nyomokat, az értelmet és az okkazonalitást. A szöveg alakulástörténetében a Németh Andor által elősorolt mozzanatok természetesen valamilyen súlyú alakító elemek voltak, csak éppen a dolog értelmét nem sikerül általuk megértenünk. „Németh szinte minden olyan szabályt áthág, amelyhez ma olyan skrupulózusan tartjuk magunkat, mégis az az érzése az olvasónak, hogy közelebb juttatott a szöveg megértéséhez, mint bármely minuciózus elemzés tenné. Csak éppen nem légedhetünk meg azzal, ahogyan a háttérbe bevilágított.” Fontos megállapítás, de mégsem értek egyet vele teljes mértékben. Egyrészt a szövegre vetített nyomok esetleg eltakarhatják magát a jelentést. Másrészt szeretnék emlékeztetni arra a paradoxonra, amit Tverdota ESMÉLET-könyvéről szóló tanulmányomban írtam: „Azt hiszem, hogy József Attila művét akkor értettem a legintenzívebben, amikor először olvastam igazán koncentrált figyelemmel, talán 1973-ban, és szövege valósággal beleégett az emlékezetembe.” Vagyis hogy az a részletbe menő elemzés, amit mindannyian, teoretikus preferenciáinktól függetlenül, művelünk, csak a mű ismeretéhez visz közelebb, hatásának átéléséhez nem feltétlenül.

Az újabb, kötetbeli írásának a „MINDIG FÖLFESLIK VALAHOZ” címet adta Tverdota. De akár másik idézetet is választhatott volna: „Szaggatlak, mint a fergeteg az erdőt. / Zugj és nyögi. Vigyázz: ez küzdelem.” Igaz, a folytatásban mind mélyebbről bugyogó szerelem itt aligha találna célszemélyt. Tverdota csatába indul Kulcsár Szabó ellen, és kínban vagyok, ha ez az akciót kommentálni szeretném. A tanulmány elején megismétli egy tizenöt évvel ezelőtti tanácskozás végkicsengése elleni kifogásait. Ha akarom, sem tagadhatnám, hogy egyetértek vele, hiszen a PARADIGMAVÁLTÁS(?) AZ 1920/30-AS ÉVEK LÍRÁJÁBAN című konferencia anyagát tartalmazó kötetéről rövid kritikát írtam az ÉS-ben 1995. december 1-jén, ahol kifejtettem, hogy nem érdemes irodalmi paradigmákról beszélni, ezzel szemben irodalomtudományi paradigmákról annál inkább, amiből az következik,

hogy az irodalom átfogó leírása bármelyik téria alapján állva: illúzió. Továbbá hogy a szakma egyre inkább arról beszél, ami *általában* jellemzi az irodalmak bizonyos vonatkozásait, miközben a művek értéke akkor is *egyediségükben* van, ha magát az újdonságot nem tekintjük már önrértéknek. Tverdota ezt most úgy fogalmazza meg vitabeli ellenfelei módszeréről szólva, hogy „*hitük szerint a József Attila-tradíciónak helyesen feltett kérdéseikkel sikerült megragadnunk és kiemelniük az életmű »karakterbeli lényegét«.* Holott valójában csak azokat a »mozzanatokat« neveztek meg, amelyeket felhasználhattak költésztörténeti felfogásuk igazolására”. Az én destabilizálódásáról, a szubjektum műbeli megalkotottságának elvéről, a nyelvbe vetett bizalom megrendülésének jeleiről, a vers egységeinek modulszerű áthelyezhetéséről és más efféle furfangokról van szó. Tverdota szerint ez a tevékenység károkat okoz. Először, mert Kulcsár Szabóék szükségtelennek tartják a költő személye, életrajza, lelkivilága iránti érdeklődést és a textológiai kutatómunkát, és ezzel rombolják az ilyen kutatások elismertségét. Másodszor, mert a szisztematikus kutatás során kirajzolódtak kérdésirányokat félresöpörve új kérdésfeltevéseket állítanak, és ezt a tevékenységet „*nem a József Attila iránti mélyebb, fokozottabb érdeklődés hajítja, hanem egy történeti séma, a klasszikus modernségből a késő modernségen keresztül a posztmodernig előrehaladó folyamat modelljeinek előfeltevése*”. Harmadszor, mert a modulszerűen szét- és összerakható vers fogalmának bevezetése feleslegesnek mutatja a téma- és motívumkutatás bajos és vitatható eredményeket hozó munkáját. Negyedszer, mert szétzilálják a kánont, hogy az elveiknek megfelelő verseket kiemeljék, a többit pedig argumentálatlan címkézéssel negligálják. Tverdota ezekben a kifogásokban voltaképpen saját (és „a József Attila-kutatás”) feladhatatlannak ítélt pozícióit is meghatározta. A vitán Kulcsár Szabó Ernő felajánlotta, hogy helyet ad az eszmecsere folytatásához. Azóta nem hallottam a kezdeményezés fejleményeiről, de kíváncsian várom a következő csörtét.

Tverdota György nem egyedül áll sorompóba. Az övéhez meglehetősen hasonló érvekkel és mentalitással találkozunk Veres András tanulmányában is. A konfliktus forrása szerinte is az, hogy „*Kulcsár Szabó Ernő és tanítványi köre azzal az igénnyel lépett fel, hogy e költészet fejlőd-*

déstörténeti jelentőségét merőben másképp kell megítélni, mint korábban”, és itt nemcsak a József Attila-költészetre, hanem az 1920–1930-as évek magyar költészetének egészére gondol. Úgy látja, hogy azért alakult ki a konfrontáció éppen József Attila körül, mert csak innen érkezett erőteljes válasz a kezdeményezésre: „*a József Attila-kutatók többsége [...] erős kétségekkel fogadta a nézőpontváltást sürgető szavakat és fejlődéstörténeti javaslatokat*”. Ugyanakkor – Tverdotához hasonlóan – ő is erős kritikával figyeli a fogadtatástörténet sztereotípiáit. „*A tragikus sors jegyében támadt József Attila-kultusz érthető módon az életútra figyelt, s a verseket annak következményeként, illetve dokumentumaként értelmezte. Ekkor alakult ki az a konszenzus, hogy az ő esetében a személyes sors és a művészi teljesítmény ritka mértékben föltételezi és magyarázza egymást.*” Idézi Halász Gábor elhíresült gondolatát: „*öngyilkossága, ez a rettenetes stílizálás, teljessé [...] teszi hánytvetett életét*”. Ugyanezt ismerjük Németh Lászlótól is, ordinárébb változatban. „*Bár a kultikus megközelítésmód évtizedeken át uralkodott a József Attiláról szóló közbeszédben, a tudományos igényű értelmezések szinte az első pillanattól kezdve szakítási próbáltak vele*”, mondja Veres, feltárva a fogadtatástörténet legfontosabb belső ellentmondását. Az életrajzi kutatást mégsem tekintti lényegtelennek. „*Attól még, hogy a művészileg teremtet, fiktív én a létezés más síkján, illetve fokán áll, mint a valóságos én, s hogy életrajzi megjelenítése is szellemi (tehát részben fiktív) produktum, miért ne lehetne közöttük érvényes kapcsolatokat találni és kimutatni? Aligha tagadható alkalmanként az efféle párhuzamok heurisztikai értéke.*” Mint fentebb felvetettem, az életrajzi fikció megköltése nem volt idegen József Attilától. Veres szerint: „*Pályája során többször kísérletezett valamiféle önéletrajzi narratíva létrehozásával, s ez is változott az idők folyamán – éppúgy újraírta, akár az érvényüket veszítettnek gondolt verseit.*” A versek ilyen átdolgozását tehát úgy értelmezi, mint az érvénytelennek gondolt szöveg felváltását az érvényessel. Ez „*nem a részek átmentése volt az új egészbe, hanem az egész megmentése a részek kicserélésével*”. Ennek ellentmondóan helyesli a kritikai kiadásban követett gyakorlatot, tehát hogy minden változatot önálló alkotásként tartalmazz, így nem a vers változatait, hanem megalkotása stádiumainak dokumentumait tekinti egyenrangúaknak. Igaz, a képzőművészetben van erre példa, Munkácsy vázlatait is kiállítják

(szerintem jobbak is, mint a kész darabok), de az irodalomban szokatlannak találom.

Veres emlékezteti Kulcsár Szabót és tanítványait arra a hermeneutikai felismerésre (feltételezve, hogy nincsenek tisztában vele), mely szerint nincs egyetemes esztétikai tapasztalat. Ezt egyszerűbben úgy lehet mondani, hogy nem ők találták fel a spanyolviaszt, hogy Veres András és kollégái nem érzik magukat begyepesedettnek és tudásukat sem elavultnak, sem megújítandónak. Beszélgetni hajlandók, nézeteiket újabbakra cserélni nem. Talán nem igazán jóhiszemű interpretációja Kulcsár Szabó értelmezésmódjának, hogy „*a fiatalokat nemcsak a »korszzerű« elmélet illúziójával kecsegteti, hanem a könnyebb út lehetőségével is. Azzal, hogy boldogulhatnak fáradtságos forráskutatások és eszmetörténeti stúdiumok nélkül is*”. Ugyanakkor értem vélem a két attitűd közti különbséget, és befeszésként erről tennék néhány megjegyzést.

„*A költő személye, életrajza, lelkivilága iránti érdeklődés és a textológiai kutatómunka*”, vagy az, amit Veres András „*fáradtságos forráskutatások és eszmetörténeti stúdiumok*” gyűjtőnéven emleget, az irodalmi mű értelmezésének *segédtudományai* által produkált háttérinformáció-gyűjtés. Ezek művelése fontos és nélkülözhetetlen, de nem azonos a műértéssel. Vagyis a textológia dolga, hogy az esztéta (vagy hermeneuta, dekonstruktor, nevezzük bárhogya) pontos és értekelhető szövegeket kapjon. Ha ez nem sikerül, és az értelmező – aki a szövegegyüttes textológiai problematikáját nem ismeri kellő mélységig – helytelen következtetésekre jut, azért a szövegten is felelős. Ez akkor is így van, ha a textológusokkal rokonszenvezünk. Továbbá: határozottan azt állítom, hogy az irodalomelmélet „normál tudomány”, amennyiben nagyjából meghatározható tárgya van, tevékenysége pedig szisztematikusan és logikus. Ebből pedig az következik, hogy leírható paradigmák rendszeréként és keretei között elvileg létrehozhatunk egy kezelhető nomenklatúrát. Kulcsár Szabóék elévülhetetlen érdeme, hogy egy ilyen konzisztens rendszer kidolgozásába kezdtek. Természetesen nemcsak érthetőnek, de nagyon is helyénvalónak tartom, ha azok, akik hasonló rendszerességgel dolgoznak a maguk területén, saját munkájukat a Kulcsár Szabóéhoz hasonló komolysággal koordinálják, és értékrendjüket a szükséges vehemenciával képviselik. Abban is csak egyetérteni tu-

dok Veres Andrással, Tverdota Györggyel és másokkal, hogy ha foglalkozni akarunk egy adott szöveg-hagyománnyal, akkor azt ismerünk kell. A József Attila-hagyaték gondozása során azonban olyan hermeneutikai kör formálódott, melybe egyáltalán nem lehet beletérni. A kutatás eredménye egy követheletlen iramban bővülő szövegtenger, melynek áttekintését ma már nemcsak Garamvölgyi László látja reménytelennek. Ideje lenne, hogy engedjünk kibontakozni (vagy teremtsünk meg, bár szerintem a spontán folyamatok életrevalóbb eredményhez vezetnek) egy olyan *nyitott* irodalomtudományi paradigmát, melyben lehetővé válik olyan értelmezési irányok kibontása, melyek nem a totális tudáson, a teljes életmű és a könyvtárnyi szakirodalom maradéktalan ismeretén alapulnak, és szerzőjük nem is törekszik az egész József Attila-jelenség totális átértelmezésére, hanem egy-egy verset vagy szöveghelyet, motívumot vagy tendenciát szeretne éppen *kéznél levő* szempontok alapján megvizsgálni. A szakmai tanácskozásokon szélesebb körben folytatott diskurzus ilyen lehetőség lehetne. Jobban ki kellene használnunk.

A szakirodalomnak csak a terjedelme nő, a rendezettsége nem – éppen ellenkezőleg. Számtalan kérdés van, amiben szakmai konszenzust lehetne kialakítani. Nem látok erre irányuló törekvéseket. Ugyanakkor, ha már ennyi szó esett az életrajzról, bizonyos kérdések kutatására kísérlet sem történik. Pedig roppant fontos lenne például a költő allúzióit összegezni és rendszerbe foglalni, műveltségét feltérképezni, Tasi József könyvtárkutatását folytatni, illetve legalább nagy vonalakban rekonstruálni, hogy miket tanult a különböző egyetemeken. Ismerjük a tanárok nevét, nyilván vannak visszaemlékezések, esetleg jegyzetek. Az a benyomásom, hogy József Attila egyike volt nemzedéke legjobban képzett bölcsészeinek. Bizonyítani (vagy cáfolni) azonban nem tudom ezt a sejtést, mert hiányoznak hozzá az adatok. Továbbá itt lenne az ideje, hogy összeálljon egy József Attila-szótár. Egyre több olyan kifejezés van, amelynek a jelentése elmosódik. A fentebb említett vers kezdősorában – „*Néhány éjjelre, padra, kőre, / adjatok nékem fekhelyet*” – tudja még valaki, hogy mit jelentett a prolikonyhában a pad (felhajtható deszkájú láda) és a kő (a konyha padlóburkolata)? Az interneten kalákában meg lehetne oldani egy

ilyen folyamatosan bővíthető adatbázis összeállítását.

Sajnos egyre kilátástalanabbnak látom, hogy a kultusz főalakjával leszámolhatunk. De talán, ha a reálisan létező József Attila életét és gondolkodását próbáljuk feltérképezni, az valamelyest rámásolódhat a kultikus bálványra. Mert ha nem tudjuk leválasztani a szövegekről a fölöttük hatalmi pozícióba íródott életrajzi narratívát, hogy azt a rendszeres és tudományos életrajzkutatás által felderített élettények – forráskritikával kezelhető és a hiátusokat tiszteletben tartó – kronológiájával váltsuk fel, akkor a József Attila-életműnek egyre kevesebb köze lesz az irodalomhoz, és recepciója egyre nagyobb mértékben az irodalomról folytatott diskurzustól távol maradó üdvtan narratívájába zárja be magát.

Bodor Béla

SZÉPSÉGEK SZAKADATLAN SZÓZUHATAGA

Kőrösi Zoltán: *Milyen egy női mell?*
Hazánk szíve – Regény
 Kalligram, Pozsony, 2006. 288 oldal, 2600 Ft

Kőrösi Zoltán zavarbaejtően szép mondatokat ír. Ami jó is, meg nem is. Egyes olvasóknak feltehetően jó, másoknak meg nem biztos, hogy az. Egyeseknek olykor talán igen, olykor talán nem. Egyeseknek először lehet, hogy igen, később viszont lehet, hogy nem. Külön-külön, bekezdésnyi adagokban, igen, összességében, regényabroncsba fogva viszont nem. Bevallom, ilyesféle hasadt lelkű olvasó volnék magam is.

Vegyük sorra könyvünkől mindazt, ami szép! (Jobb szót nem találok Kőrösi prózájára, mint hogy „szép”, kerülni nem tudom a használatát, szinonimákra nem lelek, s így elnézést a folytonos szóisméltésért.) Szép maga az indítás, tanítani lehetne valamely prózaíró-tanfolyamon: „*Vásárnap volt, augusztus vége, a városra hetek óta nem esett eső. / A felhőtlen ég alatt porzagúan izzottak a kövek, a kevés hajnali harmatot pillanatok alatt szívta fel a reggeli nap heve.*” (7.) Olyannyira szép a nyitókép, és olyannyira tet-

szik szerzőnknek is, hogy később egy hosszú leírásban meg is ismétli. (148.) Kőrösinek gyakran éppúgy tetszik egyik-másik saját mondata, mint Esterházy Péternek Camus PESTIS-ének többször is felhasznált részlete a „*szélsépberte és szélsziszolta égboltról*”. Persze másmilyen dolog, másmilyen lelki és szakmai helyzet, ha valaki mást ismétlünk, nem pedig önmagunkat. De ezt szerzőnk is jól tudja, hiszen maga is idéz egy motívumot Mészöly Miklós MEGBOCSÁTÁS-ából, a levegőben megmaradt vonatfüstcsík képét. De lehet, hogy ezúttal is önmagát, önmaga megelőző könyvét, a füstcsíkmotívumot felhasználó BUDAPEST, NÖVÁROS-T ismétli (meg egyébként is gyakran feltűnnek az előző kötet bizonyos részletei az újban), mely könyv viszont talán nem is annyira Mészölyt ismétli, hanem a füstcsíkmotívumot korábban már ismétlő pálya- és nemzedéktárs Darvasi László egyik regényét, A KÖNNYUTATVÁNYOSOK LEGENDÁJÁ-T... Kőrösi tehát egyszerűen az ismétlés kedvéért ismételi, az ismétlés örömeért és szépségéért.

A legfőbb kérdés meg persze az, vajon a Kőrösínél többször ismételt mondatok – akár a Mészöly-ornamens, akár bármely más retorikus díszítmény – mennyire nyerik el az olvasó kegyét, milyen határfokon szervesülnek a regénytestbe. Az ismétlés alakzata ugyanis könyvünk egyik legszembeesőbb tulajdonsága, tolatkó ékessége. Amennyiben a MILEN EGY NŐI MELL? gerincét a mérsékelt variációkban ismétlődő gondolatok, motívumok, emberi viszonyrendszerek adják. Lehet az ismétlés tárgya egy kesernyés férfiillat, egy felfelé legyintő kézmozdulat, egy bennrekedt káromkodás vagy sóhaj... Vagy éppen egy-egy telt szentencia, például: „*A világot nem lehet úgy megszeretni, hogy folyton csak túlélésre gondolunk. Nem arra való az idő, hogy túléljük, hanem arra, hogy átéljük, érti ezt?*” (91–92.) Mindezt persze az egyik regényfigura mondja a másiknak, apa a fiának, mely tanítás ráadásul pár oldallal később újra elhangzik, ezúttal egy cirkuszi ember szájából, noha ugyanannak az Ádámnak címezve. (103.) Ámde végső soron a szentenciát a szerző az olvasónak címezi, és ehhez csak eszközül szolgál az egymással egyébként is egyre inkább összemmosódó, egymással könnyedén összekeverhető szereplők, szereplőtípusok. Bevallom, Kőrösi regényének (a műfaji megjelölés hangúlyosan szerepel a cím alatt) eseményekben,

helyszínekben, szereplőkben, magánéleti és történelmi fordulatokban bővelkedő vonulattáról, e vonulat családregényszerű epikai értékeiről nem tudok mit mondani. Nem látom értelmét, hogy elszámoljak, sem magamnak, sem a többi lehetséges olvasónak, az Orlik és a Flaschner család egymásba kapaszkodó történetéről, amely a XIX. század közepétől egészen napjainkig húzódik. Hiszen enélkül is, Kőrösi vállalkozása nélkül is jól ismerjük a magyar történelem jellegzetes körülményeit, eseményeit, fordulatait. A szerelemről pedig – akár van, akár nincs – talán élvezetesebb olvasni, mint beszélni. Ráadásul Kőrösi könyvének lényege, noha éppenséggel a történelemről és a szerelemről szól, mégsem a történelem és a szerelem. A MILYEN EGY NŐI MELL? értékét ugyanis nem regényszerűségében látom, azaz hogy nem látom regénynek Kőrösi könyvét, inkább csak regényszerűnek. Mely „csak” persze csupán az érem egyik oldala, amelyet bőségesen kárpótol az érem másik oldalának megannyi poétikus szépsége. Folytassuk hát a szépségletárt ott, ahol abbahagytuk, a lelegején!

A nyitóoldal szabályos leírását szabályos retorikai fordulatok gazdagítják, például: „*Ki hinnené, hogy odalent, a zavaros folyómeder mélyén egy régi forrás bugyborékol?*” (12.) Akárha Jókai Vaskapu-leírásának mézédés nyelvezetét ízelelnék újra. És ha ráadásul még szeretjük is ezt az ízt, nem zavarhatnak minket könyvünk jellegzetes túlfogalmazásai sem, hiszen szépek. Kőrösi prózájában majd’ minden szónak kell, hogy legyen bővítménye, például: „*A városzéli földet berendelt csöszök suhogó pálcákkal vigyázták a magasra púpozott dinnyehalmokat.*” (17.) Vagy legalábbis halmozva álljanak egymás után a szavak: „*...váratlan csend támadt a kiabálások és kalapálások, sípok, dobok, csattanások és zörejek, szárnyverdesések és patadobbanások hangzavarában.*” (18.) Hát még akkor hogy örülhetünk, amikor a szép szavakkal ízes mondatok ráadásul a szavakra, a nyelvre vonatkozó metaforikus reflexiókban is dúskálnak, például: „*Se a föld, se a víz, se a napsütés, hiszen azok nem szavakkal beszélnek.*” (15.) Nem is beszélve a nyelv időbeliségével párhuzamos külső, elbeszélte időre vonatkozó bölcs meglátásokról: „*Alig egy éve él itt, s mégis, mintha már évek teltek volna el.*” (16.) Kőrösinél az elbeszélte s így megjelenített idő kétfelől szorítja satuba a szereplőket, egyfelől a „*zakatoló idő*”, másfelől az „*egyenletes fe-*

ledés” irányából. (150–151.) Ugyanakkor szerzőnk a maga által teremtett időfolyamra mindig távlatosan tekint, mely távlatos perspektívaválasztás ára, hogy az idő sodrában le-lemerülő, majd fel-felbukkanó szereplők sokszor olyan szaporasággal váltják egymást, hogy néhány oldallal fel- vagy letűnésük után bizony könnyen kihullhatnak az „*egyenletes feledés*” befogadói rostáján. Az olvasó inkább az ilyesféle szentenciák jellegzetes zamatára emlékszik, persze csak fátyolosan: „*Lám, múlik csak az idő, s még gondolkodni sincsen időnk, vagyunk, mert ez a legegyszerűbb, a teremtés bármily széles is, szűkös, mint egy ól.*” (123.) (Ezúttal Pilinszky-idézettel.) Az idő távlatosságáról bölcselkedő Kőrösi-próza nagy kérdése, mondhatni legsajátabb időbeli dilemmája: miként lehet a rövid távú nyelvi szépségekből hosszú távú, az olvasó számára tartósan emlékezetes prózát, netán epikus prózát teremteni?

Az idő és a nyelv toposzai mellé Kőrösinél felsorakozik – az alcím távlatos programjának jegyében – a szívé is: „*A jó ember az ő szívének jó kincseiből hozza elő a jókat, és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincseiből hozza elő a gonoszokat, csak az nem tud dönteni, akinek már nincs is szíve.*” (127.) Talán újabb prózánk – leginkább a már említett Darvasival (vagy ha jobban tetszik: Szív Ernővel) fémjelezhető – érzelmesen önreflexív irányának három legfőbb témája éppen ez: az idő, a nyelv és a szív. Persze a jó irodalomban mindig is működik e három, de nem mindig kerül ennyire előtérbe valamiféle érzélgős tollú szentenciózusság jóvoltából. Ami persze mindig szép, már-már a túlcsoordulásig szép, például: „*Hiszen téved az, aki úgy hiszi, a teljesség, vagy netán a fájdalomlétküliség volna a boldogság. / Nem, a boldogság egyszerűen csak annyi, hogy elhisszük, nincsen is idő.*” (253.) Sok esetben el is tűnik, feloldódik a mondatokban a szépelegve bölcselkedő szólam adott gazdája, mondhatni gazdatudata, és egy általános alany osztja a tudást, ráadásul anygali édességű nyelven, esetenként mennyboltközeli titkokról: „*Vannak, akik úgy hiszik, ha az ember sokáig a napba néz, jobban elfelejti, ami vele történt, a szemén keresztül a vért is átjárja a nap, s mindent kipusztít belőle, ami rossz neki, mindent, ami másokat megfertőzhet.*” És ha valaki kételkedne a mondottak igazságában, olvasson csak tovább: „*Így van ez, így kell, hogy legyen a többi jellel is.*” De ha ez a valaki még ezután is makacsul ellenállna a jelek igazságá-

nak, hát kövesse tovább a jóról, rosszról, emlékezetéről, tapasztalatról, szenvedésről és unalomról szóló súlyos gondolatot: „*És ha nincsen a figyellem, akkor utólag nem működhet az emlékezet, figyelni kell tehát, még akkor is, ha jó néhány tapasztalatról utólag derülne ki, hogy a szenvedés vagy az unalom milyen keveset ért.*” (282.) És így tovább, a szép mondatokban megszülető (vagy a szép mondatokat megszüelő) bölcs szellem, az elbeszélő és kommentáló tudat nyomában. A nagy vonalakban elmesélt családtörténet előterében az egyik szép gondolat gerjeszti a másikat, szebbnél szebb motívumok fogják abroncsba a kötet szerkezetét, esetenként úgy, hogy az egyik fejezetet záró toposz nyitja a rá következőt; így például a kilencedik fejezetből a tizedikbe nyilván a víz fölött lebegő „*kimondott szó*” öregedő-romló testre alkalmazott hasonlata önállósul egy rövid mondat formájában. (139–140.)

A könyv utalásos megszakításokra épülő, több generációt átívelő családtörténete is ilyen hasonlatértékű motívumok, mondhatni szónokias képek és alakzatok ismétléséből áll össze, mely retorikai minőségek a vágy, a csalódás, a szomorúság és a rezignáció ősi közhelekeit csalogatják elő az olvasói tudat mélyéből. A lelki toposzok hordozói ugyanakkor nem a szereplők, hanem a mézédés nyelvű szerző és a nyalánkságra éhes olvasó. Könyvünkben nem pszichológiailag árnyalt jellemekkel, hanem egymásra utalt retorikai figurákkal, megszemélyesített gondolatokkal találkozunk, akiknek jórészt csak a nevük változik, az adott dinasztikus körön belül – a családalapító Duna menti kovács Flaschner János és Kálovits Ilona terhelt szerelmétől egészen a Durst Árpádba egy életen át reménytelenül szerelmes Liszigig. És talán éppen erre a cserebomlásos rokonságra, azon belül felcserélhetőségre, helyettesíthetőségre vagy összekeverhetőségre utalnak a fejezetek alcímeibe foglalt névsorok, például a tizenkilencedik, ÖSSZEGABALYODOTT GYÖKEREK című fejezetben: (VERONIKA, LISZI, ILONA, MÁRIA). A zárójelben összemarkolt négy női név olyan tetszetős lelki struktúrákra utal, amelyeknek hordozói – noha élő családi kötelekről van szó – leginkább báboknak tűnnek a szerző kezében. Kőrösi bábszínházában az elbeszélő látás- és láttatásmódja, valamint hang-

fekvése – és persze vele párhuzamosan a kötet időszerkezete is – egyre távlatosabbá válik. A mondatok és bekezdések pedig egyre szentenciózusabbá kerekednek. S így végső soron Kőrösi hangja egyre részvétlenebbé válik, az önmaguk szépségében fürdő mondatfüzerek szenttelen csilingelésévé.

A részvétlenség tűnő távlatosságát viszont nem tekinthetjük valamiféle flaubert-i gesztusnak, hiszen nem a regényszereplői gárda figyelmesen végigkövetett érzelmi iskolájának, nevelődésének a következménye. A szerző által bábként mozgatott szereplőkkel legfeljebb az történik, hogy a regény végére már ők is tudják azt, amit a szerző már eleve tudott. Miáltal nyilvánvalóvá lesz feleslegességük, például Liszié, mely feleslegesség ugyanakkor megváltható a legfontosabb dolgok „*értéséről*” szóló szép gondolatban: „*Most pedig már érti, hogy az elmúlás korántsem olyan rémületes dolog, ha eléggé közelről nézzük.*” (283.) A végső tudás fényében, könyvünk utolsó oldalain újra összerendeződik minden, végérvényesen egymás mellé kerülnek a kulcsmotívumok, így például három egymást követő rövid bekezdésben 1. a kesernyész férfit, 2. az ég felé legyintés visszakézből, valamint 3. a bent rekedt káromkodás vagy sóhaj. (284.) S mindezek után – fokozódván mintegy a fokozhatatlan – a legutolsó két oldal szebbnél szebb mondataiban valószínűs szentenciaözönt kap útravalóul a könyvtől búcsúzó olvasó, ilyesféle Kőrösire jellemző felütésekkel: „*Nem szabad megtudni, hogy...*”; „*Persze, nem úgy találod meg...*”; „*Azt mondják, minden ember...*”; „*Vannak, akik szerint a világban...*”; „*A történetünk, mint minden történet...*” (286.)

Ja, igen. Vajon azon túl, hogy a címbe foglalt női testrészt is motívuma a könyvnek, noha éppenséggel nem a legmeghatározóbbak közül való, és hogy az alcím (HAZÁNK SZÍVE) szerzőnk előző könyvének címére utal (BUDAPEST, NŐVÁROS), amely viszont így visszautal minket jelen kötetünk címéhez (MILYEN EGY NŐI MELL?) – tehát mindezeket túl: miért a cím, és miért az alcím? Mindenesetre szép, mindenféle mögöttes szándék, érdek vagy értelem nélkül is. Mint ama bizonyos tájéka a női testnek.

Bazsányi Sándor

BANYU LEVELEI MINYUSZKÁNAK

*...or not to be. Molnár Ferenc levelei Darvas Lilihez
Összeállította Varga Katalin
Argumentum/Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004.
145 oldal, 3200 Ft*

A világhírré szert tett színpadi szerző és regényíró háromszor nősült. Elsőként 1906 májusában feleségül vette a főszerkesztője lányát. Kettős diadal volt ez Molnár számára. Egyrészt azért, mert Ady elől szerette el Vészi Margitot, másrészt azért, mert az öreg Vészi határozottan ellenezte a házasságot, féltette elsőszülöttjét a bohém, italozó, kimaradozó és borközi állapotban brutális fiatal zenitől. A frigy nem tartott sokáig. Még meg sem született Molnár Ferenc egyetlen gyermeke, Márta, az áldott állapotban lévő Vészi Margit máris hazamenekült a szüleihez. Orra nyergén a rabbiátus férj okozta seb maradandó hegével. A szétköltözés idején Molnár megírta élete egyik legjelentősebb színművét, a *LILJOM*-ot, amely nem utolsósorban arról szól, hogy ha egy férfi megüt egy nőt, akit szeret, az ütést simogatásként kell fogadni. Vészi Margit nem értett egyet e felfogással. Az egyre sikeresebb író hamarosan újabb harci tettel büszkélkedhetett. Meghódította a korszak legragyogóbb primadonnáját, Fedák Sárít. Ez a hölgy nem bánta, ha ütik, szívesen verekedett lovagjával. De éveken át nem keltek egybe, és nem költöztek össze. Molnár a közeli legénylakásából járt át Fedák Dunára néző lakosztályába. Mialatt az író világháborús haditudósítóként működött, a primadonna fűvel-fával csalta. A harc-térről hazatérő riportterrel kaján barátai közölték is, hogy távollétében Zsaza többekkel lefeküdt. „De pénzért csak velem” – hangzott válaszképpen Molnár *bon mot*-ja. Majd egy szép napon, idősebben, belebolondult a húszéves shakespeare-i Júliába, Darvas Lilibe. Ekkor következett a második házassága. Fedákkal. Zsaza ugyanis kijelentette, hogy csak akkor szakít, ha Molnár elveszi feleségül, azután annak rendje-módja szerint elválik, és nagy összegű végkielégítést fizet neki, dollárban. Így is lőn. 1922 októberében zajlott le a különös esküvő, s közben a vőlegény ötfelvonásos színdarabot

írt Darvas Lilinek *ÉGI ÉS FÖLDI SZERELEM* címmel. Fedák Sárival kötött házassága alkalmából sportzakóban jelent meg az anyakönyvvezető előtt, amiért az egyik tanúja megróttta. „Szmokingot csak premierre öltök” – mondta Molnár. 1925-ből származik drámája, az *ÜVEGCIPŐ*, amelynek egyik főhőse az idősödő, derék iparos, akibe beleszeret a kis cselédleányka.

Körülbelül itt tartunk Molnár Ferenc és Darvas Lili életrajzában, amikor levelezésbe kezdenek. Az író születése 125. évfordulója alkalmából parádés kiállításban, ötszáz példányban megjelentetett gyűjtemény, az *...OR NOT TO BE* első hat darabja még házasságuk előtt kelt, a többi levél már a hites feleséghez szól. 1926-ban volt az esküvőjük, ugyanabban az évben, amikor Molnár leánya, Márta, tizenkilenc évesen beleugrott első frigyébe.

Különös pár volt Molnár és Darvas, s nem csak a korkülönbség miatt. Az író magához akarta kötni a szép, fiatal lányt, akiből hirtelen-váratlan lett híres színész. Az érett és befutott férfiakat kedvelő Lili pedig, bizonyos feltételekkel, hajlandó volt olyan házasságra, ami számára jómódot, színházi karrierlehetőségeket ígért, és azt a rangot, hogy a nagy Molnár Ferenc hitveseként tarthaták számon. Nem is vált el sohasem.

Ami valóban különössé tette ezt a házastársi kapcsolatot, az az egybekelésük feltétele volt. Mint a kötetben közölt, kissé maníros levelekből is kiviláglik, Molnár imádtta Darvast. A megszólítás kezdetben „*drága szívem*”, „*aranymom*”, s a mondatok érzelmfűtöttek: „*szeress engem, mert én nagyon és végleg benne vagyok*”, „*én egy ilyen párduccal akarok élni, mint te...*”

Ezután azonban meghökkentő levélrészlet következik: „*minden évben egyszer egy hétig én vagyok a te érzéki szerelmed*”.

Házasságkötésük után találkoztak, laktak egyazon luxushotelban, túráztak Európa legszebb vidékein („*van-e kedved autó-álarban kószálni öreg pajtásoddal?*”), együtt készültek Molnár-színművek előadására, de nem költöztek össze, és a házáséletük nem volt folyamatos. Darvas Lili nagy összegű ellátmányt, szép ajándékokat kapott a férjétől, bizonyára az évente néhány hétig tartó érzéki szerelmet is letudta, de megmaradt független nőnek. Valószínű, hogy ágytársként hűségesebb volt az igen jóképű, korban hozzá illő, már húszéve-

sen filmsztár bécsi színészhez, Hans Járayhoz (1906–1990), mint Molnárhoz. Járay mindannyiuk amerikai emigrációja után, Hollywood mellett New Yorkban is ott volt, igaz, akkorra Molnár Ferenc szintén talált magának szeretőt Bartha Vanda személyében. (A könyv jegyzetei szerint az *Anschluss*t követően, 1938-ban, Lili és Járay együtt hagyták el Bécsset, rövid ideig Zürichben tartózkodtak, majd Amerikába hajóztak.)

Lehet, hogy az írónak 1936 táján szándékában volt budapesti otthonot teremteni. Szép villát vásárolt a budai Városmajor mellékén, a Nyúl utcában, de azután mégsem költöztek be. A rá következő évben járt Molnár életében utoljára Magyarországon Darvassal, a DELILA hazai bemutatója alkalmából. A ház átépítése még folyamatban volt, a Hungária Szállóban laktak. Az író monoklisan, szalmakalaposan végigsétált a Korzón, gyönyörködött a nyárvégi napfényben fürdő budai panorámában, a szép ívű hidakban, s többé nem tette be a lábát az országba. A villát Márta lányára íratta, aki beköltözhetett oda második férjével, Sárközi Györggyel, velem mint újszülöttem, továbbá az első házasságából hozott két gyerekkel.

Lili bájos ifjú párdúc volt, esetében csődöt mondott Molnár szadizmus. Anyám állítása szerint az történt, hogy amikor először akarta megütni, felragadott egy bronz gyertyatartót: „Feri, ha hozzám nyúlsz, úgy váglak fejbe, hogy a mentők visznek el.”

Míg a frigy előtt az író „drága szívem”-nek vagy rá jellemzően „drága fiam”-nak szólított leveleiben Darvast, a házasságkötés után játékosra vált a megszólítás. Előbb „Pumiszkám” volt, majd „Mínyuszkám”. S önmagát olykor „Banyu”-nak nevezte Molnár. (Bár az aláírás mindig „Feri”.) E becézések etimológiáját csak találgatni lehet. Nem tudom, mellékelt-e filológiai magyarázó jegyzeteket a levéltáshoz Darvas Lili, amikor azt a Petőfi Irodalmi Múzeumban deponálta.

Tudjuk, miért szólította Ady Endre a fiatal feleségét, Boncza Bertát Csacsinszkinak, hogyan ragadt a hölgyre életre szólóan a becenév. Bertuska nevezte kedveskedve Csacsinszkinak Adyt, ennek utána Ady Csacsinszkinak Bertát, ebből rövidült a Csinszka. De a Mínyuszkával és a Banyuval nem nagyon tudunk mit kezde-

ni. Talán „nyuszi” rejtezik e nevek mögött. Lehet kajánul „minuszkát” asszociálni a Mínyuszkához, elvégre s utóvégre Darvas Lili huszonnégy évvel volt fiatalabb a férjénél. Gajdó Tamás, az Argumentum/PIM-kiadványban olvasható, jól megírt, adatgazdag kísérőtanulmány szerzője utal arra, hogy az idősebb férfi és ifjú lány viszonyának témáját is pedzso ÜVEGCIPŐ-ben elhangzik ez: „*Hetven év múlva ő lesz kilencven, én meg száztizennyolc, akkor azt fogják mondani: két öreg ember.*” Baráti körben Molnár frapánsabban fogalmazott: „Száz év múlva Lili százhuszonnégy éves lesz, én száznegyvennyolc, a korkülönség alig fog látszani.”

A leközölt faksimile levélreprodukciókból is látható, hogy Molnár Ferencnek gyönyörű kézirása volt (az olvasható írásra rászorultak a hajdani szerzők, az írógéppel előtti időkben), és színpadi szerzőként szokhatott rá a színes ceruzás jelzésekre, kiemelésekre. Mikor (valószínűleg 1936-ban) a Cannes-i Carlton Hotelből küldött levelet Lilinek, a zárómondat előtt két rövid vonalat rajzolt a papírra késsel és pirossal. E mellé biggyesztette oda: „*Micurka üdvözléte*”. Mi ez? Vezér Erzsébet készített beszélgetést Budapesten a New Yorkból hazalátogató színművésznővel. Eszerint Molnár tucatnyi ceruzát tartott egy dobozban, s a „*tárgyak életre keltek nála*”. Kedvence volt az egyik felén piros, a másikon kék ceruza. Ez volt Micurka.

Lehet lélektanilag elemezni e jelenséget.

A jól jegyzetelt kötetből megtudjuk, honnét érkeztek Banyu táviratai vagy levelei Mínyuszkához. Főleg Budapestről, a bécsi Imperial Hotelből, Münchenből, Párizsból, a Rivieráról, a velencei Danieli Szállodából, Karlsbadból, Genfből, San Remóból. Kár, hogy kevés kivétellel nem derül ki, hol tartózkodott akkor éppen a címzett.

Az utolsó európai üzeneteket, a genfieket és a San Remó-iakat már aggodalom színezi. Menekülés Hitler elől. 1939 telén Molnár Ferenc egyetemista ifjúsága kedves városában, a nyugodt és szolid Genfben időzik, és várja, milyen hajóval juthat ki Amerikába. Ekkor, kivételesen, a lányáról is szó esik. „*Márta szokott írni, elég jól vannak, ő birsalmasajtot főz, és azzal kereskedik.*” Sárközi Györgyöt, mint zsidó születésű katolikus költőt, miniszteriümi kivételező levele ellenére már nem sokáig tudta alkalmazni az Athenaeum Könyvkiadó, sajnálattal elbocsátották.

Anyám tehát birsalmasajtot árult, és megtanult műstoppolni. Valamiből élnünk kellett.

Molnár 1940 első napjaiban szállt hajóra Genovában, és 1940. január 12-én, a hatvankettedik születésnapján érkezett New Yorkba. Ritkán reprodukált fotó mutatja a gazdag képanyagot tartalmazó könyvben, amint a Rex óceánjáró éttermében vígan vacsorázik Lóránt Istvánnal (Stefan Lorant), a sikeres képeslap-szerkesztővel. Két napja tartózkodott New Yorkban, amikor levelet írt Pestre, Roboz Imrének: *„Kedves Imre... idejöttem, ha lehet, csak három-négy hónapra, Isten segítségével... Barátaink végtelenül kedvesen fogadtak. A hajónál (Gilbert) Miller és az újságírók, a magyar kolóniából: Lili, Gaál Franci, Szirmai, Incze... Göndör, Bús Fekete.”*

Csak hónapokra szándékozott kimenni? Nem hihető. Tisztában volt az európai hely-

zettel. A HAMLET híres mondatát idéző, filozófáló színdarabját írta ...OR NOT TO BE, azaz ...VAGY NEM LENNI címmel. Nem volt mestermű. Molnár Ferenc nem tért vissza Európába. Az ott történtek depresszióssá tették. Bezárkózott lakhelyére, a Plaza Hotel nyolcadik emeletén. Lili nem messze bérelt lakást. Rendszeresen ebédeltek együtt hármásban, Molnár Ferenc, felesége, Darvas Lili s a Plaza felsőbb emeletén elhelyezett szerető, Bartha Vanda, akit az író a titkárnőjének nevezett, s önzően kihasznált. Vanda öngyilkossága után Molnár végképp összeomlott, 1952 áprilisában, gyomorrákműtét közben meghalt. A Linden Hill temetőben hantolták el. Sírkövére Darvas Lili vésette az idézetet: *„Te csak most aludjál, Liliom...”*

Sárközi Mátyás

SZÉKELY MAGDÁRÓL

1936–2007

*„Az idő megcseréli
minden követ a falnak,
a lapnyi térben állók
hibátlan megmaradnak.”*

Székely Magdát nyílt és megközelíthetetlen embernek láttam. Nagy szeretetre éhes (szeretetre méltó) és megközelíthetetlen embernek. De ez nem pontos. Olyan embernek, akiben ez a két tulajdonság nem egyszerre, hanem felváltva van jelen (részecske- és hullámtermészet). Inkább a verseiből ismertem. Néha beszélünk telefonon, most is hallom jellegzetes, mély hangszínét, széles s-eit, kicsit önironikusan ejtett *aránylag*jait, elsöre is teljesen természetes hangját. Egyszer a macskákról és a kutyákról beszélgettünk (*aránylag* sok kutyás versem van, talán ezért), és Magda elmondta, hogy ő nem szereti a kutyákat, egy macska egészen máshogy viselkedik, nem keres kegyeket, soha nem nyalná meg annak az embernek a kezét, aki kikötötte, talán meg is kínozza. De miért kell egy kutyát kínozni, kérdeztem. Nem emlékszem, mit válaszolt.

De miért kell egy nyolcéves gyerektől elszakítani az anyját, és a szeme láttára elvinni a biztos halálba? A történetet ÉDEN című önéletrajzi könyvből ismerjük, elmondta szóban is, legutoljára nyilvánosan, Balla Zsófia portrészorozatában. Talán hogy kipróbálja, el lehet-e ezt mondani, el lehet-e hinni. Versben azonban nem ezt a József Attila-i kiszolgáltatottságot, személyes gyötrelmet írta meg. Magán-szenvedéstörténetét az egyetemes szenvedésbe, a holokauszt áldozatainak történetébe foglalta bele. (*„Hatmillió ércoszlop izzik, / ki tudja már melyik az anyja?”*) Költői hangja emelkedett, szikáran, épp csak a dalformának, a jambusoknak megfelelően dalamos, de szenvedélyes. Szavainak erkölcsi súlya van, a végső kérdésekkel néz szembe. És mégis, többedszeri olvasásra – akármilyen hihetetlen – a KÖTÁBLÁBAN is találtam olyan sorokat, amelyekhez, nem tudom máshogy mondani, a legmélyebb humorérzék ad alapot. Jónásról mondja: *„De ma Tarsis és Nimive, / mint két tojás, egyforma város: / ki tudja, hogy menekül-e, / vagy most ért el feladatához?”*

Székely Magda verseinek anyagáról minden esetleges lekopott, a történet, a látvány részletei is (noha a látás hitele, hogy alaposan megnézte, ott van a kép mögött). Belső izzás világítja meg a képeit, emeli őket látomásossá. *„Heged a föld, kihalított helyük / a születőkkel lassan megtelik, / minden nyomukat benövi az élet. / Magam vagyok az utolsó ítélet”* (AZ ÍTÉLET). A szerelemről is a végső dolgokat írja, tömören, súlyosan. És az az érdekes, hogy miközben érezhető a vers megformáltságán, hogy szavai, szóválasztásai akár egy-egy versszakot sűrítenek magukba, az indulatból ez nem vesz el semmit. *„Bennszakadt emlékezetét / ne kuporgassa kegyelet, / mint ki sosem volt, úgy legyen / megtagadott, elfeledett.”* (АТОК.) Székely Magda a magyar szerelmes lírának is egyik jelentős alakja. Másutt az odaadó szenvedélyt is megírja:

„Mert soha nem hagyott alább / jelenlétének hőfoka / az éghajlat megváltozott / ha belépett valahova // Akit már kikezdett a fagy / volt megmozdulni tehetetlen / ahogy fölédet ízről ízre / az át meg átható melegben // Hisz bárkinek jutott belőle / ha közelébe ért / hát még ha valaki csak érte / hát még ha ő valakiért” (HŐFOK).

Középkorú költőként többször is ír az arcról. Sajátjáról, másokéről, tárgyilagosan és szenvedéllyel („Apálya jön a húsnak, mint a habnak, / de ezek a vonások megmaradnak” – HARMINC), ír a „makulátlan arcok”-ról (IKON) és a rossz arcokról is: „Jelzi a hús a jellem / földcsuszamlásait”, „Az elhagyott vonásokat / fölveri a vadon” (AZ ARC). Valami biztosságot ad ezeket a sorokat olvasni a mostani, ismét erősen relativista világban. Székely Magda egy későbbi versében is visszatér az archoz. „Az arcból semmi / nem maradt / csak pusztá folt / vak vakolat // De ami egykor / megidézte / ami a kép / törekedése // a málló állagból kiválik / a fej körül / tovább világít” (Régi FRESKÓ). Az ő arca a tisztán megöregedett arcok egymásba áttetsző-átjátszó rétegeit viselte magán, az arcét, amely átrezdül a nézéseibe. Ahogy most Burger Barna felvételét (egyik legjobb íróportréját) nézem, egyszerre látom rajta a humorérzékét és a kétségeesést, a tisztánlátás törekvését és az ellágyulás esélyét, a sokféle Székely Magda-arcot, amelyet most már csak felvételeken láthatunk.

Mesterházi Mónika

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Tiara Rt.,
valamint a Szerencsejáték Zrt. támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TIARA